

Mon cher Maître. De leerlingen van François-Joseph Navez (1787-1869) op Italiëreis

Een contextueel onderzoek op basis van niet
eerder uitgegeven bronnen

Volume 1: Tekst

Fien Messens

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de kunstwetenschappen

Promotor: prof. dr. Katlijne Van der Stighelen
Co-promotor: dr. Wendy Wiertz

Academiejaar 2018-2019

246 013 tekens

Inhoudsopgave volume 1

Bibliografie	I
Dankwoord.....	XVI
1 Inleiding	1
2 François-Joseph Navez en zijn atelier	4
3 De Italiëreis van Jean-Baptiste De Landtsheer	9
3.1 Inleiding.....	9
3.2 Netwerk	9
3.3 Eigen werk.....	11
3.4 Navez' invloed.....	11
3.5 Besluit	13
4 De Italiëreis van Albert Roberti, Jules Storms en Jean-Baptiste Van Eycken.....	14
4.1 Beknopte biografieën	14
4.2 Inleiding.....	16
4.3 De tocht	17
4.4 Italiaanse episode	19
4.4.1 Inspiratie	19
4.4.2 Kopiëren in Florence.....	23
4.4.3 Eigen werk.....	29
4.4.4 Navez' invloed.....	30
4.4.5 Ingres en andere kleine ontmoetingen.....	32
4.5 Nasleep	34
4.6 Besluit	36
5 De Italiëreis van Robert, Portaels en Sturm.....	37
5.1 Biografische kadering	37
5.2 Inleiding.....	40

5.3	De tocht	40
5.4	Sturms nakende dood	43
5.5	Italiaanse episode	46
5.5.1	Rome als uitvalsbasis	46
5.5.2	Inspiratie	48
5.5.3	Eigen oeuvre	50
5.5.4	Navez' invloed	55
5.5.5	Een Franstalig netwerk	56
5.5.6	Omzwervingen in Italië	59
5.5.7	De stilte uit Rome	61
5.6	De nasleep	63
5.7	Besluit	63
6	De Italiëreis van Charles Coumont en Joseph Stallaert	65
6.1	Beknopte biografieën	65
6.2	Inleiding	66
6.3	De tocht	67
6.4	De Italiaanse episode	67
6.4.1	Coumont uit de schaduw (1845-1848)	67
6.4.2	Stallaerts binnenkomst in de chaos van Rome: het jaar 1848	68
6.4.3	Uitbreiding netwerk	70
6.4.4	Navez' beperkte invloed	72
6.4.5	Stallaerts voorliefde voor salons	73
6.5	Nasleep	76
6.6	Besluit	76
7	Algemeen besluit	78
	Samenvatting	81

Bibliografie

Bronnen

onuitgegeven bronnen

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/129: Jean-Baptiste De Landtsheer (Rome 27/10/1827), fol. 232r-232v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/356: Jean-Baptiste Van Eycken (Florence 9/08/1838), fol. 601r-601v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/269: Jules Storms (Florence 9/08/1838), fol. 485r-486r.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/197: Albert Pierre Roberti (Florence 9/08/1838), fol. 360r-360v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/198: Albert Pierre Roberti (Rome 15/12/1838), fol. 361r-361v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/358: Jean-Baptiste Van Eycken en Jules Storms (Rome 15/12/1838), fol. 20r-21r.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/359: Jean-Baptiste Van Eycken (Rome 11/02/1839), fol. 646r-647r.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/270: Jacques Sturm (Rome 2/01/1843), fol. 487r-488r.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/272: Jacques Sturm (Rome 16/07/1843), fol. 490r-491v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/178: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert (Subiaco 22/09/1843), fol. 324r-324v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/179: Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 12/10/1843), fol. 326r-327v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels (Rome 13/10/1843), fol. 322r-323v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/180: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 23/12/1843), fol. 328r-329v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/181: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 10/01/1844), fol. 330r.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/182: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 25/02/1844), fol. 331r-331v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/183: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 4/03/1844), fol. 333r-334v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/184: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert (Venetië 10/07/1844), fol. 335r-334r.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/185: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 20/12/1844), fol. 337r-338r.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/186: Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 13/06/1845), fol. 339r-240r.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/187: Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 24/10/1845), fol. 341r-242r.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/188: Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome [29]/12/1845), fol. 343r-344r.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/189: Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 20/05/1846), fol. 345r-345v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/190: Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 2/05/1848), fol. 347r-348v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/20: Charles Coumont (Rome 22/12/1845).

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/250: Joseph Stallaert (Rome 7/05/1848), fol. 454r-455v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/251: Joseph Stallaert (Rome 9/06/1848), fol. 456r-457r.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/252: Joseph Stallaert (Rome 12/07/1848), fol. 458r-459r.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/253: Joseph Stallaert (Rome x/09/1848), fol. 460r-460v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/255: Joseph Stallaert (Rome 21/12/1848), fol. 464r.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/21: Charles Coumont (Rome 22/12/1848), fol. 35r-35v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/254: Joseph Stallaert (Rome 26/12/1848), fol. 462r – 463r.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/256: Joseph Stallaert (Rome 31/06/1851), fol. 466r – 467v.

Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijk Bibliotheek, Ms. II 70/5/449: Jean-Baptiste Picard (25/06/1813), fol. 449r.

Werken

Artikels

Bordes, Philippe. "Jacques-Louis David et ses élèves: les stratégies de l'atelier." *Perspective. Actualité en histoire de l'art*, 1 (2014): 99-112.

Burollet, Thérèse. "François-Joseph Navez et ses élèves," *L'Information d'Histoire de l'art* 16, 1, (1971): 116-121.

Coekelberghs, Denis. "Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839." *Bulletin de l'institut Historique Belge de Rome* (1968): 513-554.

Dafforne, James. "Modern painters of Belgium. Jean Portaels." *The Art Journal* 5, 28 (1866): 133-135.

De Maeyer, Jan. "De Sint-Lucasscholen en de neogotiek, 1862-1914." *Kadoc Studies* 5. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1988.

D'Hondt, Pieter. "Jan Frans Portaels." In *Dietsche Warande* 2, 8 150-161. Gent: A. Schiffer, 1895.

Hurley, Cecilia. "L'atelier des frères Robert à Rome (1829) par Aurèle Robert." *Kunst + Architektur in der Schweiz = Art + architecture en Suisse = Arte + architettura in Svizzera*, 53 (2002): 58-61.

Hymans, Henri. "Notice sur Alexandre Robert, Membre de L'Académie." *Annuaire de l'Académie Royale des sciences, des lettres et des Beaux-Arts de Belgique* (1895), 311.

Joseph Stallaert, "Notice Sur Théodore-Joseph Canneel, Correspondant De L'académie." *Annuaire de l'Académie Royale des sciences, des lettres et des Beaux-Arts de Belgique* (1894), 301-313.

Langendijk, Eugène. "Louis Royer en de eerste Groote Prijs voor de Beeldhouwkunst in Nederland." *Bulletin van het Rijksmuseum* 39, 1 (1991): 120-131.

Ledbury, Mark. "Unpublished Letters to Jacques-Louis David from His Pupils in Italy." *The Burlington Magazine* 142, 1166 (2000): 296-300.

Quetelet. "Notice sur Jean-Baptiste Van Eycken, peintre d'histoire et membre de l'Académie." In *Annuaire de l'Académie royale de Belgique*, (1854), 442.

Rooryck, Guy. "De verloren zegen van een lingua franca: het Frans aan de vooravond van de negentiende eeuw." *De Negentiende Eeuw* 37, 3 (2013), 184-200.

S.C. Hall, "François- Joseph Navez," *The Art journal*, 1 (1870): 53.

Van Driessche, Wim. "Gent kleurt oranje. Hofschilder Joseph Paelinck." *Van Mensen en Dingen: tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen* 13, 4 (2015): 45-60.

Van Kalck, Michèle. "Het museum en de laatste Jaren van gemeentelijke voogdijschap." *De Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. Twee eeuwen geschiedenis* 1 (2003), 101-110.

Van Santvoort, Linda. "De Kunst Een Kunstenaar Te Zijn. De 19de-eeuwse Kunstenaarsateliers in Brussel." *Erfgoed Brussel* 26-27 (2018): 6-25.

Van Santvoort, Linda. "Twee grootmeesters van de 19de-eeuwse schilderkunst. François-Joseph Navez en Jean-François Portaels in één graf op het kerkhof van Laken." *Epitaaf. Vereniging voor funeraire archeologie* 9, 29 (1995): 2-4.

Van Santvoort, Linda. "Een kwetsbaar patrimonium. Lotgevallen van de Brusselse atelierwoningen." *Erfgoed Brussel* 26-27 (2018): 26-35.

Van Santvoort, Linda. "Een Architectuurtypologische Benadering of Een Andere Kijk Op Het Kunstenaarsatelier." *Mythen Van Het Atelier: Werkplaats En Schilderspraktijk Van De Negentiende-eeuwse Nederlandse Kunstenaar* (2010): 169-187.

Vollmer, Hans. "François-Joseph Navez." *Monatshefte für Kunstwissenschaft* 6, 11 (1913): 431-436.

Waller, Susan. "Rodin and the modèle italien." *Sculpture Journal* 27, 1 (2018): 75-88.

Boeken

Adams, Sarah, Thomas von der Dunk en Elwin Hofman. *De Zuidelijke Nederlanden in revolutie*. Jaarboek De Achttiende Eeuw 1. Hilversum: Verloren b.v, 2017.

Altena, Marga. “Muzen aan het werk: vrouwenlevens in de kunsten.” *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 23. Amsterdam: Aksant, 2003.

Alvin, Louis. *Fr. J. Navez. Sa vie, ses œuvres et sa correspondance*. Brussel: Bruylant-Christophe et C^{le}, 1870.

Anoniem. *Positions des Thèses*. Parijs: École des chartes, 2001.

Anoniem. *Koninklijke maatschappij der Schoone-Kunsten te Brussel. Prijs-uitschrijving. En tentoonstelling voor den jare 1827*. Brussel: P.J. De Mat, s.d.

Anoniem. *Catalogue des tableaux exposés au Musée de la ville de Bruxelles, établi dans les bâtimens de l'ancienne cour*. Brussel: Bols-Wittouck, 1839.

Anoniem, Jaarboek van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde 9. Gent: A. Siffer, 1895.

Anoniem, *Société Verviétoise d'Archéologie et d'Histoire*. Bulletin 10-11. Verviers: s.u. 1908.

Anoniem. *Journal historique et littéraire* 7. Luik: P. Kersten, 1840.

Anoniem, *Il progresso delle scienze, lettere ed arti*. S.l.: Porcelli, 1834.

Anoniem. *Bulletins de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*. Brussel: M. Hayez, 1865.

Anoniem. *Recueil des lois, décrets, ordonnances et règlements* 28. Brussel: imprimerie De Weissenbruch père, 1843.

Anoniem. *The art journal London* 5. Londen: Virtue & co, 1866.

Anoniem. *Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la ville de Gand, présenté en séance publique du conseil communal, le 14 octobre 1846*. Gent: C. Annoot- Braeckman, 1846.

Anoniem, *La renaissance chronique des arts et de la littérature* 7, 7. Brussel: Gérant, A. De Wasme, 1845-1846.

Arnaud, Jean. *L'Académie de Saint-Luc à Rome : considérations historiques depuis son origine jusqu'à nos jours*. Rome: H. Loescher, 1886.

Bann, Stephen. *Paul Delaroche: History Painted*. Londen: Reaktion Books, 1997.

Berko, Viviane en Patrick Berko. Eugène Verboeckhoven. Brussel: Editions Lacont, 1981.

Beyerman, Hugo. *J. B. van Bree*. S.l.: Felix Meritis, 1857.

Binnetti, Aug. *L'Université catholique, recueil religieux, philosophique, scientifique et littéraire*. Parijs: S.-G. Faub., 1840.

Blanc, Charles. *Ingres, sa vie et ses ouvrages*. Parijs: Jules Renouard, 1870.

Boorsch, Suzanne, John Marciari en Nicole Bensoussan. *Master Drawings*. New Haven/New York: Yale University Press, 2006.

Carrington Shelton, Andrew. *Ingres and his critics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Coekelberghs, Denis, Alain Jacobs en Pierre Loze. *François-Joseph Navez (Charleroi 1787-Bruxelles 1869): La nostalgie de l'Italie*. Gent: Snoeck-Ducaju, 1999.

Coekelberghs, Denis. *Les Peintres Belges à Rome de 1700 à 1830*. Institut Historique Belge de Rome. Etudes d'histoire de l'art 3. Brussel: Institut Historique belge de Rome, 1976.

Coekelberghs, Denis en Pierre Loze. *1770-1830: Om En Rond Het Neo-Classicisme In België*. Brussel: Gemeentekrediet van België, 1985.

Cramer Antz., Hendrik Willem. *Kunstreis door Frankrijk, Zwitserland, Italië en Engeland 4*. Amsterdam: C.L. Schleijer, 1838.

Detaille, Gérard, Fernand Detaille en Albert Detaille. *Le pays d'Avignon: un siècle d'images*. Marseille: Éditions Parenthèses, 2001.

De Montpellier, Théodore. *Eloge funèbre de monsieur Emile-Désiré-Joseph-Antoine, comte d'Oultremont de Warfusée*. Luik: H. Dessain, 1854.

De Suray, Jacques. *Bruxelles des poètes et des peintres*. s.l.: s.u., 2008.

Duerloo, Luc en Paul Janssens. *Wapenboek van de Belgische adel, van de 15de tot de 20ste eeuw*. Brussel: Dexia Bank, 1994.

Dupont, Christine A. *Modèles italiens et traditions nationales. Les artistes belges en Italie (1830-1914)*, Belgisch Historisch Instituut te Rome. Bibliotheek 54. dl 1. Brussel: Institut Historique belge de Rome, 2005.

Erskine Clement, Clara. *Painters. Sculptors, Architects, Engravers, and their Works*. New York: Riverside press, 1874.

Fantozzi, Federico. *Pianta geometrica della città di Firenze alla proporzione di 1 a 4500 levata dal vero e corredata di storiche annotazioni*. S.l.: Galileiana, 1843.

Feuillet de Conches, Félix. *Léopold Robert: sa vie, ses oeuvres et sa correspondance*. Parijs: Imprimeries Gerdès, 1848.

Hamer, Fredrik. *Het Stendhal Syndroom*. S.l.: Hamer, 2013.

Jal, A. *Esquisses, croquis, pochades, ou tout ce qu'on voudra sur le Salon de 1827*. Parijs: Ambroise Dupont et compagnie, 1828.

Janssens, Jeroen. *De Belgische natie viert: de Belgische nationale feesten, 1830-1914*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2001.

Johnson, Dorothy, red. *Jacques-Louis David : New Perspectives*. Newark: University of Delaware Press, 2006.

Kruseman, Cornelis en A. Elink Sterk junior. *Aanteekeningen van C. Kruseman, betrekkelijk deszelfs kunstreis en verblijf in Italië*. 's Gravenhage: S. De Visser, 1826.

Luthereau, J.-A. "De la peinture murale en Belgique." *La renaissance illustrée*, 12-14. Brussel: la Société des Beaux-Arts, 1850.

Maret. *François-Joseph Navez*. Monografieën over Belgische kunst. Brussel: Elsevier, 1962.

Nagler, George Kaspar. *Neues allgemeines Künstler-Lexicon oder Nachrichten von dem Leben und den Werken der Maler, Bildhauer, Baumeister, Kupferstecher, Formschneider, Lithographen, Zeichner, Medailleure, Elfenbeinarbeiter, etc* 17. München: E.A. Fleischmann, 1847.

Neÿen, Aug. *Biographie luxembourgeoise* 2. Luxemburg: Pierre Bruck, 1861.

P.F.V.K. *Kunst- en letterblad* 4. Gent: Hebbelynck, 1843.

Ranwet, M. *Pasinomie: collection complète des lois, décrets, arrêtés et règlements généraux qui peuvent être invoqués en Belgique* 3. Brussel: Adolphe Wahlen et compagnie, 1842.

Rifkin, Adrian. *Ingres Then, and Now*. Londen/New York: Routledge. Taylor & Francis Group, 2000.

Rollins Willard, Ashton. *A sketch of the life and work of the painter Domenico Morelli*. Boston/New York/Cambridge: The Riverside Press, 1895.

Rosini, Giovanni. *Al cavaliere Pietro Tenerani*. s.l.: s.u., 1850.

Ruberg, Willemijn. *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850*. Nijmegen: Vantilt, 2005.

Spitaels, René. *De Bruxelles à Constantinople par un touriste Flamand*. 1 bnd. Brussel: de Delevingne et Callewaert, 1839.

Thijm, Josephus Albertus Alberdingk. *Louis Royer*. Amsterdam: z.u., 1868.

Van den Eynde, G.J. *De eendracht: veertiendaegsch tydschrift voor letteren, kunsten en wetenschappen* 1. Gent: Drukkery der gebroeders Michiels, 1846.

Van den Hout, Guus en Eugène Langendijk. *Louis Royer, 1793-1868: Een Vlaamse beeldhouwer in Amsterdam*. Amsterdam: Van Soeren & Co., 1994.

Van Even, Edward. *Le peintre L. Mathieu, sa vie et ses œuvres*. Brussel: *Revue Belge et étrangère*, 1862.

Van Harderwijk, K.J.R. en G.D.J. Schotel. *Biografisch woordenboek der Nederlanden bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige Personen die zich op eenigerlei wijze in ons Vaderland hebben vermaard gemaakt* 13. Haarlem: J. J. Van Brederode, 1868.

Van Leeuwen, Rieke. *Kopiëren in Florence. Kunstenaars uit de Lage Landen in Toscane en de 19de-eeuwse kunstreis naar Italië*. Florence: Nederlands interuniversitair kunsthistorisch instituut, s.d.

Wap, Johannes Jacobus Franciscus. "Des Beaux-Arts dans le grand-duché de Luxembourg." *De Nederlandsche Kunst-Spiegel* 12, 13. 's Gravenhage/La Haye : C. Van Der Meer, 1849.

Wap, Johannes Jacobus Franciscus. "Des Beaux-Arts dans le grand-duché de Luxembourg." *L'Astrée recueil périodique des Beaux Arts, des sciences et de la littérature dans les pays-bas* 1, 11-14. Utrecht: Dannendelser & Doorman, 1852.

Wap, Johannes Jacobus Franciscus. *Mijne reis naar Rome, in het voorjaar van 1837*. dl. 2. Breda: E.P. Sterk, 1839.

Onuitgegeven werken

Cools, Leonard. *30 ans de lutte*. Leven en werk van Victor Eugène Papeleu, onuitg. lic. verh. Universiteit Gent, 2015.

Messens, Fien. *Brieven geschreven aan François-Joseph Navez (1787-1869) tijdens zijn Parijse jaren (1813-1816). Een contextueel onderzoek op basis van niet eerder gepubliceerde bronnen*. onuitg. bachelorpaper, Katholieke Universiteit Leuven, 2018.

Catalogi

Tentoonstellingscatalogi

Anoniem, *Exposition nationale des Beaux-Arts: explication des ouvrages de peinture, sculpture, gravure, dessin et lithographie exposés au salon de 1845*. tent.cat., Brussel. Brussel: De Mortier frères, 1845.

Anoniem. *Jean Portaels En Zijn Leerlingen*. tent.cat. Brussel, Museum voor Oude Kunst. Brussel: Koninklijke Musea Voor Schone Kunsten Van België, 1979.

Anoniem, *Académie Royale des Beaux-Arts de Bruxelles: 275 ans d'enseignement*. tent.cat., Brussel, Koninklijk museum voor schone kunsten van België. Brussel: Crédit communal de Belgique, 1987.

Anoniem. *Société royale pour l'encouragement des Beaux Arts instituée à Bruxelles. Explication des ouvrages de peinture, sculpture, architecture, dessin et gravure, exécutés par des auteurs vivans, et exposés au salon de 1830*. tent.cat., Brussel. Brussel: H. Remy, s.d.

Anoniem. *Exposition nationale des Beaux-Arts: explication des ouvrages de peinture, sculpture, gravure, dessin et lithographie exposés au salon de 1845*. tent.cat., Brussel. Brussel: J.-B.-J. De Mortier, 1845.

Anoniem, *Exposition nationale des Beaux-Arts: explication des ouvrages de peinture, sculpture, gravure, dessin et lithographie exposés au salon de 1848*. tent.cat., Brussel. Brussel: J.-B.-J. De Mortier, 1848.

Anoniem, *Exposition générale des Beaux-Arts 1851. Catalogue explicatif 3 ed.* tent.cat., Brussel. Brussel: G. Stapleaux, 1851.

Anoniem, *Exposition nationale des beaux-arts. Explication des ouvrages de peinture, sculpture, gravure, dessin et lithographie, exposés au salon de 1845*. tent.cat., Brussel. Brussel: De Mortier frères, 1845.

Anoniem. *Salon de 1845. Explication des ouvrages de peinture, sculpture, architecture, gravure et lithographie des artistes vivants, exposés au musée royal le 15 mars 1845*. tent.cat., Parijs. Parijs : Vinchon, fils et successeur de Mme Ve Ballard, 1845.

Anoniem. *Exposition nationale des Beaux-Arts: explication des ouvrages de peinture, sculpture, gravure, dessin et lithographie exposés au salon de 1842*. tent.cat., Brussel. Brussel: J.-B.-J. De Mortier, 1842.

Bertin, Éric en Vincent Pomarède. *Ingres, 1780-1867*. tent.cat., Parijs, Musée du Louvre. Parijs: Musée du Louvre. Gallimard, 2006.

Coekelberghs, Denis en Pierre Loze. *1770-1830. Autour du neo-classicisme en Belgique*, tent.cat., Brussel, musée communal des Beaux-Arts d'Ixelles. Brussel: Crédit Communal, 1985.

Depelchin, Davy en Inga Rossi-Schrimpf, “Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847).” *Cahiers Van De Koninklijke Musea Voor Schone Kunsten Van België*. tent.cat., Brussel. Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2015.

Roberts-Jones (red.), Philippe. *François-Joseph Navez et ses élèves*. tent.cat., Charleroi, Museum voor Schone Kunsten. Charleroi: ville de Charleroi, 1969.

Roding, Michiel. *De blijvende verlokking. Kunstenaars Uit De Lage Landen In Italië 1806-1940*. tent.cat. Rotterdam, Kunsthall. Rotterdam: Scriptum, 2003.

Van der Stighelen, Katlijne, Mirjam Westen en Maaïke Meijer. *Elck Zijn Waerom: Vrouwelijke Kunstenaars in België En Nederland 1500 - 1950*. tent.cat., Antwerpen, Koninklijk Museum Voor Schone Kunsten. Gent: Ludion, 1999.

Van Puyvelde, Leo. *François-Joseph Navez. Peintres et sculpteurs belges 7*. tent.cat., Brussel: Ed. des cahiers de Belgique, 1931.

Van Roy, Louis en T. Descamps. *Exposition nationale des beaux-arts, 1848: revue du salon de Bruxelles*. tent.cat., Brussel. Brussel: D. Raes, 1848.

Internetadressen

Anoniem. “Albert Pierre Roberti.” *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2017): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/67288>.

Anoniem. “Alexandre Nestor Nicolas Robert.” *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2017): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/67275>.

Anoniem. “Alfred Stevens.” *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2018): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/Stevens%2C%20Alfred>.

Anoniem. “François-Joseph Navez.” *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2019), laatste toegang 31 mei 2019, <https://rkd.nl/en/explore/artists/58967>.

Anoniem. “Isidore François.” *Geneanet*: laatste toegang 10 mei 2019, <https://gw.geneanet.org/gounou?lang=en&pz=auguste&nz=dumont&ocz=0&p=isidore&n=françois>.

Anoniem. “Giovanni Morelli.” *Encyclopaedia Britannica*: laatste toegang 21 mei 2019, <https://www.britannica.com/biography/Giovanni-Morelli>.

Anoniem. “Pierre Joseph Celestin François.” *Oxford Art Online. Benezit Dictionary of Artists* (2011): laatste toegang 2 mei 2019,

<http://www.oxfordartonline.com/benezit/view/10.1093/benz/9780199773787.001.0001/acref-9780199773787-e-00067500>

Anoniem. “Hendrik Willem Cramer.” *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2019): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/18963>;

Anoniem. “François-Joseph Navez: Signature or monogram.” *Oxford Art Online. Benezit Dictionary of Artists* (2011): laatste toegang 22 april 2018, <http://www.oxfordartonline.com/benezit/view/10.1093/benz/9780199773787.001.0001/acref-9780199773787-e-00129084>.

Anoniem. “Mattheus Ignatius van Bree.” *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2018): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/12255>;

Anoniem. “Jean-Baptiste Van Eycken.” *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2017): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/79247>.

Carrington Shelton, Andrew. “J.-A.-D. Ingres.” *Encyclopaedia Britannica* (2019): laatste toegang 21 mei 2019, <https://www.britannica.com/biography/J-A-D-Ingres>.

Anoniem. “Paul Delaroche.” *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2018): laatste toegang 31 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/21615>.

Anoniem. “Présentation.” Laatste toegang 21 mei 2019, https://www.darchis.org/page_darchis.asp.

Anoniem. “Vier revoluties: in 1789, 1848, 1917 en 1989.” Laatste toegang 21 mei 2019, <https://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/168804-vier-revoluties-in-1789-1848-1917-en-1989.html#de-revoluties-van-1848>.

Anoniem. “Joseph Bal.” *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2017): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/257074>.

Anoniem. “Collegio dei Fiamminghi.” Laatste toegang 21 mei 2019, https://www.collegiodeifiamminghi.it/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=78&lang=fr.

Anoniem. “Philippe Jacques Van Brée.” *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2019): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/79173>.

Anoniem. “Het kasteel van Oorbeek.” *Oorbeek*: laatste toegang 21 mei 2019, http://www.oorbeek.be/documents/kasteel_oorbeek.html.

Anoniem. “Le monument funéraire du peintre Jacques Sturm.” *Academia Belgica*, (conferentie 26 januari 2016): laatste toegang 21 mei 2019, http://www.academiabelgica.it/index.php?option=com_acymailing&ctrl=archive&task=view&mailid=78&key=57f187aca77d20d45783b415d4368e20&Itemid=0&lang=fr.

Coeckelberghs, Denis. “François-Joseph Navez. Quelques nouveaux tableaux, dessins et autres documents.” *La Tribunal de l’art. L’actualité de la politique patrimoniale et de l’histoire de l’art*, (2008) : laatste toegang 21 mei 2019, <https://www.latribunedelart.com/francois-joseph-navez-quelques-nouveaux-tableaux-dessins-et-autres-documents>.

Cogniet, Léon. “Alaux, dit le Romain, Jean-Pierre-Guillaume.” *Artlas* (2016): laatste toegang 21 mei 2019, <https://artlas.huma-num.fr/acad/items/show/12>.

de Vos, Koen. “Het morbide genie van Antoine Wiertz.” *Canvas* (2018): laatste toegang 21 mei 2019, <https://www.canvas.be/canvas-curiosa/het-morbide-genie-van-antoine-wiertz>;

Van den Abeele, Andries. “A remarkable man. Thomas Forster. Brugge 1842-1852.” Laatste toegang 21 mei 2019, http://users.skynet.be/sb176943/AndriesVandenAbeele/thomas_forster.htm#_ftn149.

Vautier, Dominique. “Navez, François-Joseph.” Oxford Art Online. Grove Art Online (2003): laatste toegang 22 april 2018, <https://www.oxfordartonline.com/benezit/view/10.1093/benz/9780199773787.001.0001/acref-9780199773787-e-00129084>.

Dankwoord

Mon cher maître, François-Joseph Navez,

Net zoals uw negen leerlingen vanuit Italië meermaals hun dank betuigden in hun brieven, wil ik hier ook een teken van mijn dankbaarheid geven. Het kunstenaarschap is geen gemakkelijk beroep. Uw leerlingen schipperden in Italië tussen zich laten inspireren en het creëren van broodwerk om zich hiermee te kunnen onderhouden. U begeleidde deze nestvlieders, deels omdat het uw plicht was als vertegenwoordiger van de Brusselse Academie. Opvoeden, want dat is wat u deels deed, is immers loslaten. Tegelijk kon u op soms opportunistische wijze (wat ik u niet kwalijk neem) gebruik maken van hun creaties om zo uw school te promoten.

Ook al kreeg ik nooit een brief van uzelf in handen, toch voelde ik tussen de regels van de correspondentie met uw leerlingen een lichte melancholie naar uw eigen periode in Italië. Hoewel uw tijd kostbaar was, vond u toch momenten om via deze correspondentie het enthousiasme van uw leerlingen te kanaliseren maar ook hun radeloosheid te temperen.

Het was me een eer om twee jaar in de u toegestuurde correspondentie te mogen snuisteren om zo de complexiteit van uw carrière weten te appreciëren. Het was me een genoegen.

Tot ziens, cher maître

Uw zeer toegenegen

Fien

Behalve aan de protagonist van deze thesis ben ik grote dank verschuldigd aan mijn promotor, Prof. dr. Katlijne Van der Stighelen. Dankzij haar kon ik de brievencollectie van Navez - na in mijn bachelorpaper de post die aan hem op zijn stagelocatie in Parijs werd bezorgd, te hebben onderzocht - vanuit een andere invalshoek onderzoeken. Haar efficiënte tips en kwaliteitsvolle begeleiding droegen bij aan de uitwerking van deze masterscriptie. Voorts ben ik dr. Wendy Wiertz dankbaar omdat zij het copromotorschap van deze thesis op zich wilde nemen – ook al scheidde ons de Atlantische Oceaan. In de korte periode voor de deadline stond ze me bij met het meticuleus nalezen van mijn teksten en opperde ze diverse pistes voor vervolmaking ervan. Ook ben ik dank verschuldigd aan de medewerkers van het handschriftenkabinet in Brussel. Zij hielpen me steeds bij het opdiepen van de juiste brieven.

Tot slot zou ik graag mijn zus en ouders, vrienden, studiegenoten en kotgenoten willen bedanken voor de steun, de ventilatiemogelijkheden en opmonterende realistische gesprekken.

1 Inleiding

“Car grâce à vos bons conseils et vos soins, je me sens éduqué et capable d’apprécier les grands maîtres et ce que l’Italie offre de beau et du grand”¹

Met de woorden *mon cher Maître* beginnen de leerlingen van François-Joseph Navez (1787-1869) steeds de correspondentie met hun leermeester. Navez, de Belgische neoclassicist, bouwde mede dankzij zijn Italiëreis (1817-1822) een veelzijdig oeuvre uit.² Enkele jaren later stimuleerde hij als leermeester enkele van de leerlingen uit zijn eigen atelier om eenzelfde reis te ondernemen. Aan de hand van de brieven die zij tussen 1827 en 1851 aan hun *cher Maître* sturen, zijn hun Italiaanse belevenissen te reconstrueren. Hun artistieke netwerk, de progressie van hun studies, maar bovenal hun verwondering over het land worden erdoor aan het licht gebracht. Ook de relatie met hun leermeester komt naar voren in de brieven van de leerlingen. Jean-Baptiste De Landtsheer (1797-1863?) is de eerste van Navez’ leerlingen die in 1827 de tocht naar Italië maakt. Anderen reizen in groep, onder wie Albert Pierre Roberti (1811-1864), Jules Storms (1817-1847) en Jean-Baptiste Van Eycken (1800-1861). Zij vertrekken in 1838 samen vanuit Parijs.³ Enkele jaren later, in 1843, ondernemen Alexandre Nestor Nicolas Robert (1817-1890), Jean François Portaels (1818-1895) en Jacques Sturm (1808-1844) op hun beurt een Italiëreis. Portaels en Robert zullen er zes jaar verblijven, Sturm zal helaas in 1844 in Rome overlijden.⁴ Charles Coumont (1822-1889) begint in 1845 aan zijn reis en Joseph Stallaert (1825-1903) in 1848, wat hen niet belet contact te hebben met de anderen. Beide zullen in 1851 terug huiswaarts keren.⁵

Dit onderzoek heeft als startpunt de overgeleverde correspondentie aan Navez die terug te vinden is in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Er is voor gekozen een selectie te bespreken,

¹ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, Ms II 70/1/254: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan leermeester François-Joseph Navez in Brussel (26/12/1848), fol. 462r – 463r.

² Coeckelberghs, Denis, Jacobs, Alain, & Loze, Pierre. *François-Joseph Navez (Charleroi 1787- Bruxelles 1869): La nostalgie de l’Italie*. Gent: Snoeck-Ducaju, 1999.

³ “Albert Pierre Roberti,” *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2017): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/67288>.

⁴ “Alexandre Nestor Nicolas Robert,” *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2017): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/67275>.

⁵ Christine A. Dupont, *Modèles italiens et traditions nationales. Les artistes belges en Italie (1830-1914)* dl.I, Brussel 2005, 212-213.

namelijk de onuitgegeven brieven die de leerlingen hem tijdens hun reis naar en doorheen Italië hebben geschreven.⁶

De meest uitgebreide lijst van de leerlingen uit Navez' atelier, dat vanaf 1823 geopend was, staat in de vroegste bron over François-Joseph Navez' leven.⁷ Louis Alvin (1806-1887) schreef de biografie al in 1870, een jaar nadat de kunstenaar overleed, wat doet vermoeden dat deze dicht bij de waarheid aanleunt.⁸ Alvin haalt als een van de weinigen de correspondentie aan van twee van de leerlingen tijdens hun Italiëreis, waarbij hij zich evenwel op de vlakte houdt.⁹

Denis Coekelberghs, Alain Jacobs en Pierre Loze bewijzen in *La nostalgie de l'Italie* een goede kijk te hebben op de Italiaanse invloeden op Navez' oeuvre, waarbij diens brieven correspondentie met zijn internationale netwerk als ondersteunend materiaal wordt gebruikt. Maar de brieven van Navez' leerlingen tijdens hun Italiaanse periode komen hier niet aan bod. *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839* brengt hierin verandering. Coekelberghs brengt hierin tien brieven die Navez' leerling Albert Roberti tijdens zijn Italiëreis aan zijn moeder stuurde, samen met fragmenten van brieven aan de leermeester zelf.¹⁰

Daarmee blijft de Italiaanse correspondentie van Navez' leerlingen in de kunstwetenschappelijke literatuur grotendeels in de schaduw staan van de briefwisseling van hun leermeester zelf.¹¹ Een uitzondering is de publicatie *Modèles italiens et traditions nationales. Les artistes belges en Italie (1830-1914)*, waarin Christine A. Dupont meticuleus het wedervaren van de kunststudenten (1830 tot 1914) op Italiëreis ontrafelt. Hierbij worden enkele van Navez' leerlingen kort aangehaald.¹²

⁶ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, Ms II 70, volume 1 bestaande uit twee delen.

⁷ Louis Alvin, *Fr. J. Navez. Sa vie, ses œuvres et sa correspondance*, (Brussel: Bruylant- Christophe et C^{le}, 1870), 302-304; Het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) vermeldt slechts dertig leerlingen. Waarop deze selectie berust, is niet terug te vinden; "François-Joseph Navez," *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2019): laatste toegang 31 mei 2019, <https://rkd.nl/en/explore/artists/58967>.

⁸ De brievencollectie werd door Louis Alvin verzameld en in de Koninklijke Bibliotheek ondergebracht. Alvin kende Navez persoonlijk. Als secretaris van de Brusselse Academie voor Schone Kunsten, waarvan Navez tussen 1835 en 1862 directeur was, hield hij een overzicht en kon hij kennis vergaren om die later in een biografie te gieten. Alvin, *Fr. J. Navez*.

⁹ Het gaat hier om de leerlingen Jean-Baptiste Van Eycken en Albert Pierre Roberti die samen in 1838 een reis ondernamen. Alvin, *Fr. J. Navez*, 221-224.

¹⁰ Denis Coekelberghs, "Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839," *Bulletin de l'Institut Historique belge de Rome*, (Brussel: Institut Historique belge de Rome, 1968).

¹¹ Coekelberghs, Jacobs en Loze, *François-Joseph Navez (Charleroi 1787- Bruxelles 1869): La nostalgie de l'Italie*; Denis Coekelberghs en Pierre Loze. *1770-1830. Autour du neo-classisme en Belgique*, tent.cat., Brussel, musée communal des Beaux-Arts d'Ixelles, 439-446. Brussel: Crédit Communal, 1985; Denis Coekelberghs, *Les peintres belges à Rome de 1700 à 1830*, Études d'Histoire de l'Art 3. Brussel/ Rome: Institut Historique belge de Rome, 1976; Philippe Roberts-Jones (red.), *François-Joseph Navez et ses élèves*, tent.cat., Charleroi, Museum voor Schone Kunsten, Charleroi: ville de Charleroi, 1969; Thérèse Burollet, "François-Joseph Navez et ses élèves," *L'Information d'Histoire de l'art* 16, 1, (1971): 116-121.

¹² Van de negen leerlingen worden Joseph Stallaert en Jean-François Portaels, de twee laureaten van de Romeprijs, het meest aangehaald. Christine A. Dupont, *Modèles italiens et traditions nationales. Les artistes belges en Italie*

Het hiaat aangaande de belevenissen van de leerlingen wordt in deze masterproef aan de hand van de bewaard gebleven brieven chronologisch aangevuld op een manier die de narratieve vorm van het geheel ten goede komt. De onderzoeksvraag die hierbij gesteld kan worden is driedig. Hoe vulde de 19de-eeuwse kunststudent uit Navez' atelier zijn Italiëreis in? Hoe beïnvloedde een Italiëreis de relatie tussen leermeester François-Joseph Navez en zijn leerlingen? Wat leverde een Italiëreis de leerlingen op? Vergelijkbare voorbeelden van een onderzoek waarbij de relatie leerling-leermeester centraal staat, zijn niet talrijk. Mark Ledbury publiceerde in 2000 "Unpublished Letters to Jacques-Louis David from His Pupils in Italy." Davids leerlingen en hiermee ook hun netwerk werden op bescheiden schaal blootgelegd.¹³

In dit proefschrift worden allereerst kort de figuur van Navez en diens atelier gekaderd. Daarna worden de vorderingen van de leerlingen, hun professionele netwerk, drijfveren en mogelijke artistieke verwezenlijkingen geanalyseerd en geplaatst in het socio-economische en het artistiek-culturele klimaat van de eerste helft van de 19de eeuw. Voor wat de reis naar Italië betreft, bijt Jean-Baptiste De Landtsheer de spits af in 1827 waarna de groep Roberti, Storms en Van Eycken in 1838 richting Italië reist. Portaels, Robert en Sturm (1843) komen in het volgende hoofdstuk aan bod waarna ten slotte Charles Coumont (1845-1851) en Joseph Stallaert (1848-1851) worden besproken.

(1830-1914), Belgisch Historisch Instituut te Rome. Bibliotheek 54. dl 1, Brussel: Institut Historique belge de Rome, 2005.

¹³ Mark Ledbury, "Unpublished Letters to Jacques-Louis David from His Pupils in Italy," *The Burlington Magazine* 142, 1166 (2000): 296-300.

2 François-Joseph Navez en zijn atelier

Om kort te kaderen wie Navez was en wat zijn verdiensten waren in de kunstwereld, wordt zijn levensloop in dit hoofdstuk gekaderd waarbij de werking van Navez' atelier kort wordt geschetst.

François-Joseph Navez (1787-1869) wordt geboren in Charleroi als laatstgeboren zoon van Thomas Navez (s.d.-s.d.), een lijfrentetrekker en schepen van deze stad.¹⁴ Zijn exacte geboortedatum is 16 november 1787, alhoewel de oerbron van Alvin uit 1870 de geboorte op 19 november situeert.¹⁵ Onderricht in de schilderkunst verkrijgt Navez in Brussel van Isidore François (1763-s.d.) en later van diens broer Pierre Joseph Célestin François (1759-1851).¹⁶ Via de *Société de Bruxelles pour l'encouragement des beaux-arts* krijgt Navez de kans om in 1813 zijn schilderkunsten te gaan perfectioneren in Parijs. Deze organisatie ondersteunt (beginnende) kunstenaars a.d.h.v. stipendia en organiseert voornamelijk salons om eigentijdse kunstenaars een kans te geven hun werk tentoon te stellen.¹⁷

Navez zal zich een tijdje later in Brussel aansluiten bij de Brusselse Academie die zowel de opleiding als de belangen van kunstenaars hoog in het vaandel draagt: de *Académie Royale des Beaux-Arts*.¹⁸ In deze academie, gericht op de schilderkunst, de beeldhouwkunst en de architectuur, zou Navez in zijn latere leven als directeur tussen 1835 en 1862 verscheidene

¹⁴ Alvin, *Fr. J. Navez*, 5.

¹⁵ Wellicht heeft vader Navez de geboorteakte drie dagen na de geboorte ingevuld. Een bewijs hiervan is echter niet terug te vinden. Coekelberghs meldt uitsluitend dit over de geboortedatum: *Et non le 19, comme l'écrit Louis Alvin*. Coekelberghs, Alvin en Loze, *La nostalgie de l'Italie*, appendix I, 10 en 168; Dominique Vautier, "Navez, François-Joseph," *Oxford Art Online. Grove Art Online* (2003): laatste toegang 22 april 2018: <https://www.oxfordartonline.com/benezit/view/10.1093/benz/9780199773787.001.0001/acref-9780199773787-e-00129084>; Hans Vollmer, "François-Joseph Navez," *Monatshefte für Kunstwissenschaft* 6, 11, (1913), 431-436; Leo Van Puyvelde, *François-Joseph Navez, Peintres et sculpteurs belges 7*, tent.cat., (Brussel: Ed. des cahiers de Belgique, 1931).

¹⁶ Over zijn progressie onderhoudt hij met zijn vader een overvloedige correspondentie. In 1806 sterft Navez' vader, waarna de zoon voor de begrafenis terugreist naar zijn geboortestad Charleroi. In 1808, studeert Navez af aan de academie na verscheidene prijzen in ontvangst te hebben genomen. Twee jaar later, in 1810, besluit Navez voor zichzelf te beginnen werken na een periode in de ateliers van de gebroeders François tewerkgesteld te zijn geweest. Dumon De Chassart, "Isidore François," *Geneanet*: laatste toegang 10 mei 2019, <https://gw.geneanet.org/gounou?lang=en&pz=auguste&nz=dumont&ocz=0&p=isidore&n=francois>; "Pierre Joseph Celestin François," *Oxford Art Online. Benezit Dictionary of Artists* (2011): laatste toegang 2 mei 2019, <http://www.oxfordartonline.com/benezit/view/10.1093/benz/9780199773787.001.0001/acref-9780199773787-e-00067500>; Vollmer, "François-Joseph Navez" 431-436.; S.C. Hall, "François- Joseph Navez," *Art journal*, 1 (1870): 53; Alvin, *Fr. J. Navez*, 7-9.;

¹⁶ Anoniem, "Bulletins de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique," Brussel: Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique 6, 1865.

¹⁷ Fien Messens, *Brieven geschreven aan François-Joseph Navez (1787-1869) tijdens zijn Parijse jaren (1813-1816). Een contextueel onderzoek op basis van niet eerder gepubliceerde bronnen*, onuitg. bachelorpaper, Katholieke Universiteit Leuven, 2018.

¹⁸ Anoniem, "Bulletins de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique," Brussel: Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique 6, 1865.

zaken hervormen.¹⁹ Deze periode loopt grotendeels gelijk met de Italiëreizen van zijn leerlingen.

Op 23 april 1813 beslist de *Société des Beaux-Arts de Bruxelles* om Navez een studiebeurs te verlenen om zijn schilderkunsten te gaan perfectioneren in Parijs, waar hij zich als leerling bij Jacques-Louis David (1748-1825) vestigt.²⁰ Léopold Robert (1794-1835) en Victor Schnetz (1787- 1870), studiegenoten uit Davids atelier, zullen later als vrienden deel uitmaken van Navez' netwerk. In januari 1816 zal Navez' meester David om politieke redenen naar Brussel vluchten, enkele dagen later gevolgd door Navez zelf.²¹

Op 25 september 1817 creëert de *Société des Beaux-Arts* een nieuwe opening voor Navez om zijn kunst te verfijnen. Ditmaal krijgt hij een stipendium voor een Italiëreis. Hij arriveert in Rome op 5 december 1817. In maart 1819 reist hij door naar Napels, maar drie maanden later keert hij geveld door gezondheidsklachten terug naar Rome. Op 23 oktober 1821 zal hij de Eeuwige Stad verlaten.²² Tijdens zijn verblijf breidt hij zijn kennissenkring uit met onder anderen Jean-Auguste-Dominique Ingres (1780-1867) en François Marius Granet (1775-1849), net zoals zijn leerlingen een tiental jaar later zullen doen. Navez' stijl evolueert in deze periode en gaat af en toe puristische kenmerken vertonen. Toch blijft de schilder trouw aan Davids naturalisme dat hij heeft leren kennen in Parijs.²³

In januari 1822 is de schilder terug in Brussel, waar hij en zijn kunstwerken met open armen worden ontvangen. Zelf voelt hij zijn studieperiodes aan als een vorm van falen, aangezien hij eerder in de portretschilderkunst en de genreschilderkunst geëvolueerd is, terwijl zijn geliefde historische taferelen waarvan hij er in Rome zoveel heeft gemaakt, naar zijn smaak geen vooruitgang hebben gekend.²⁴

¹⁹Anoniem, "Bulletins de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique," Brussel: Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique 6, 1865.

²⁰ Coekelberghs, *Les Peintres Belges à Rome de 1700 à 1830*. Institut Historique Belge de Rome. Etudes d'histoire de l'art 3. (Brussel: Institut Historique belge de Rome, 1976), 255; Coekelberghs, *François-Joseph Navez. La nostalgie de l'Italie*, 23.

²¹ Jacques-Louis David had zich, als hofschilder, tot de val van Napoleon I in juli 1815 immers heel loyaal opgesteld ten opzichte van deze heerser. Het huis Bourbon kwam na de Honderd Dagen weer aan het hoofd van Frankrijk met Lodewijk XVIII (1755-1824). Aangezien David mede had getekend voor de executie van Lodewijk XVI (1754-1793) werd zijn aanwezigheid in Parijs niet langer op prijs gesteld en nam hij zijn toevlucht tot een ballingschap in Brussel; Maret, *François-Joseph Navez*, Monografieën over Belgische kunst. (Brussel: Elsevier, 1962), 9; Alvin, *Fr. J. Navez*.

²² Maret, *François-Joseph Navez*, 14; Alvin, *Fr. J. Navez*, 57.

²³ Purisme is een kunstterm uit de 20ste eeuw die duidt op een meer kubistische stijl. François-Joseph Navez gaf dit vorm in vierkantige hoofden. "François-Joseph Navez: Signature or monogram," *Oxford Art Online. Benezit Dictionary of Artists* (2011): laatste toegang 22 april 2018, <http://www.oxfordartonline.com/benezit/view/10.1093/benz/9780199773787.001.0001/acref-9780199773787-e-00129084>.

²⁴ Gelukkig krijgt Navez bevestiging in de vorm van een erelidtitel van de Brusselse Societé des Beaux-Arts en van de academie in Amsterdam. "François-Joseph Navez: Signature or monogram," *Oxford Art Online. Benezit Dictionary of Artists* (2011): laatste toegang 22 april 2018,

Navez vestigt zich in Brussel, waar in de Koningsstraat 25 in 1824 Navez' atelier verrijkt, in neoclassistische stijl ontworpen door architect Tilman-François Suys (1783-1861).²⁵ Vele (contemporaine) bronnen pretenderen dat de Stad Brussel de bouw bekostigde. In werkelijkheid heeft Navez de bouwgrond zelf gekocht om een huis, privéatelier en een gescheiden atelier voor mannen en vrouwen te bouwen, waar hij in 1825 gaat wonen met de vrouw die hij zopas heeft getrouwd, Augustine-Flore de Lathuy (1798-1867).²⁶ Uit deze echtverbintenis komt in 1826 een zoon voort, August Ferdinand Marie Joseph Navez (1826-1846).²⁷ Hun dochter Marie-Hélène-Therèse Navez (1828-1855), vernoemd naar Navez' moeder, wordt in 1828 geboren.²⁸ Zij zal in 1850 trouwen met de latere oriëntalistische schilder en pedagoog Jean-François Portaels (1818-1895), een leerling in haar vaders atelier.²⁹ Marie-Hélène-Therèse zal in 1855, op 27-jarige leeftijd, sterven.³⁰ Ook Navez' zoon zal net als zijn zus jong sterven, op twintigjarige leeftijd.³¹

Vanaf 1824 dient het pand in de Koningsstraat voornamelijk voor het onderricht van Navez' leerlingen. Schilderen en beeldhouwen werd bij de oprichting van de Brusselse Academie niet onderwezen. Leerlingen moesten elders die kennis gaan bijschaven. In Navez' atelier kregen ze eerst les in schilderen; naarmate de Academie wel in lessen ging voorzien, zou dit evolueren naar een algemenere opleiding.³² Enkele jaren na de uitbouw van zijn atelier, in 1831, wordt Navez benoemd tot directeur van de Brusselse Academie; de benoeming zou pas vier jaar later officieel worden gemaakt. In de periode die de officiële benoeming voorafgaat, bekleedt Navez al de functie van *premier professeur de peinture* binnen deze academie, waar hij het vak tekenen

<http://www.oxfordartonline.com/benezit/view/10.1093/benz/9780199773787.001.0001/acref-9780199773787-e-00129084>.

²⁵ Linda Van Santvoort, "De Kunst Een Kunstenaar Te Zijn. De 19de-eeuwse Kunstenaarsateliers in Brussel." *Erfgoed Brussel* 26-27 (2018): 10; Linda van Santvoort, "Een kwetsbaar patrimonium. Lotgevallen van de Brusselse atelierwoningen," *Erfgoed Brussel* 26-27 (2018): 26.

²⁶ Coekelberghs, *La nostalgie de l'Italie*, 66-69. Linda van Santvoort, "Een Architectuurtypologische Benadering of Een Andere Kijk Op Het Kunstenaarsatelier." *Mythen Van Het Atelier: Werkplaats En Schilderspraktijk Van De Negentiende-eeuwse Nederlandse Kunstenaar*. Ed. Mayken Yonkman. (Zwolle, Nederland: d'Jonge Hond, 2010), 169-187.

²⁷ Maret, *François-Joseph Navez*, 12. Op 27 juli 1846 zal August Navez overlijden. Coekelberghs, *La nostalgie de l'Italie*, 146-147.

²⁸ Linda Van Santvoort, "Twee grootmeesters van de 19de-eeuwse schilderkunst. François-Joseph Navez en Jean-François Portaels in één graf op het kerkhof van Laken," *epitaaf. Vereniging voor funeraire archeologie* 9, 29 (1995): 2-4.

²⁹ James Dafforne, "Modern painters of Belgium. NO 5. Jean Portaels," *The Art Journal* 5, 28 (1866): 133-135.

³⁰ Van Santvoort, "Twee grootmeesters van de 19de-eeuwse schilderkunst. François-Joseph Navez en Jean-François Portaels in één graf op het kerkhof van Laken," 2-4.

³¹ Coekelberghs, *La nostalgie de l'Italie*, 146-147.

³² Leo Van Puyvelde laat weten dat pas als het huis af is – in 1825 – Navez de beslissing neemt om met zijn vrouw in het huwelijk te treden. Van Puyvelde, *Fr. Joseph Navez*, x.

onderricht.³³ Tot de sluiting van zijn atelier in 1849 zal hij voornamelijk leerlingen gelinkt aan de Brusselse Academie ontvangen, naast een zestiental vrouwen.³⁴ Niet enkel mannen kregen namelijk de kans om bij Navez hun schilderkunsten te perfectioneren, ook vrouwen werden er onderricht. Ook de dames uit het *atelier des dames* bleven niet in Brussel hangen. Sommige van hen hadden professionele ambities zoals Adèle Kindt (1804-1884), die de door mannen gedomineerde kunstwereld niet schuwde en onder meer naar haar leermeester Navez zes brieven stuurde vanop haar tochten.³⁵ Anderen, zoals barones De Knyff en Thérèse Tallien, prinses de Chimay (1773-1835) beoefenden hun kunsten louter voor het plezier, zonder de ambitie om een artistiek bestaan uit te bouwen.

In de appendix van Navez' biografie, geschreven door Louis Alvin, onderscheidt deze laatste twee soorten gendergescheiden ateliers (*zie tabel 2*). Het atelier beslaat een periode van meer dan 25 jaar en heeft 71 mannen opgenomen. Veel van zijn leerlingen blijven Navez' conservatieve stijl aanhouden, anderen maken zich er volledig van los.³⁶ Bij de 71 zijn ook de negen leerlingen terug te vinden die met hun leermeester corresponderen in de periode van 1827-1851 tijdens hun Italiëreis, correspondentie die in deze masterproef geanalyseerd wordt. Zij schreven brieven naar hun leermeester om de afstand te overbruggen en advies te krijgen over hun artistieke prestaties in onder meer de Eeuwige Stad. Deze negen leerlingen van Navez waren echter niet de enigen die een kans kregen om zich in het buitenland te scholen. Anderen, zoals Alfred Stevens (1823-1906), gingen naar Parijs: een bloeiende kunststad, praktisch gelegen want dicht bij de deur.

Als toegewijde leermeester van vrijwel de meeste leerlingen in de Brusselse Academie vulde Navez zijn tijd ook met het (inter)nationaal verspreiden van zijn eigen artistieke productie. Na enkele teleurstellingen en afwijzingen in Brussel te hebben meegemaakt, wordt zijn werk geapprecieerd door de Parijse Academie en krijgt het een plek in verscheidene salons, waarna ook de Brusselse kunstwereld Navez' werk omarmt.

³³ Aan de Antwerpse Academie konden leerlingen hun studies voortzetten in onafhankelijke ateliers onder de leiding van hun leraars uit de Academie. In Brussel werd dit pas later toegepast. Navez was een van de pioniers die het Antwerpse systeem overnam in zijn atelier in de Koningsstraat. Dupont, *Modèles Italiens et traditions nationales*, 198 en 212.

³⁴ Maret, *François-Joseph Navez*, 8.

³⁵ Katlijne Van der Stighelen, Mirjam Westen en Maaïke Meijer, *Elck Zijn Waerom: Vrouwelijke Kunstenaars in België En Nederland 1500 - 1950*. tent.cat., Antwerpen, Koninklijk Museum Voor Schone Kunsten, (Gent: Ludion, 1999): 237-239.

³⁶ Portaels zal na de dood van zijn leermeester de conservatieve stijl achter zich laten. Dupont, *Modèles Italiens et tradition nationales*, 213-214.

In 1856 wordt Navez lid van de Sint-Lukas-academie in Rome en in 1859 commandeur in de Leopoldsorde. Een jaar later wordt de geroemde schilder door ziekte slechthorend en slechtziend. In 1862 biedt hij zijn ontslag aan als directeur van de Academie van Brussel. In 1863 sterft zijn vrouw, Augustine-Flore de Lathuy. Hijzelf overlijdt op 10 oktober 1869 op 81-jarige leeftijd.³⁷

³⁷ Maret, *François-Joseph Navez*; Alvin, *Fr. J. Navez*, 14.

3 De Italiëreis van Jean-Baptiste De Landtsheer

3.1 Inleiding

Jean-Baptiste De Landtsheer (1797-1863) is een schilder, geboren in Brussel, die 66 jaar later in dezelfde stad zal sterven. Zijn artistieke levensloop start onder de vleugels van François-Joseph Navez. Qua schilderstijl speelt hij het vrij conservatief en in vergelijking met andere leerlingen vrij academisch, zijn leermeesters stijl navolgend. Via Navez en dankzij de financiële steun die hij hoogstwaarschijnlijk vanuit de *Société des Beaux Arts* krijgt, scherpt hij zijn kunsten aan zowel in Parijs als in Rome, vanwaaruit hij studies en werken naar het thuisfront stuurt ter bevestiging.³⁸

De Landtsheer schrijft vanuit Italië slechts een brief aan zijn leermeester. In november 1826 had hij aan François-Joseph Navez zijn vertrek richting zowel Parijs als Rome kort aangekondigd met de volgende woorden: *si je puis vous être utile pendant mon séjour à Paris ou à Rome [...]*.³⁹ Een jaar na deze aankondiging van zijn vertrek, op 27 oktober 1827, schrijft hij zijn leermeester aan.⁴⁰ De Eeuwige Stad Rome zal zijn uitvalsbasis worden.

3.2 Netwerk

Het netwerk dat Navez' leerling opbouwt tijdens zijn korte periode in Italië is in vergelijking met dit van zijn medestudenten die zich meerdere jaren in Italië zullen ophouden, beperkt. De Landtsheer is de eerste leerling van Navez die de Italiëreis onderneemt; hij kan zich niet door de verhalen van voorgangers laten leiden. Navez kon enkel zijn eigen ervaring van enkele jaren eerder delen (1817-1821), maar heel accuraat waren deze raadgevingen niet. De Landtsheers studiebeurs kan ook aan de oorzaak liggen van het korte verblijf; hij had immers geen Romeprijs op zak, wat hem hoogstwaarschijnlijk afhankelijk maakte van een studiebeurs.⁴¹

³⁸ België was op het moment dat De Landtsheer richting Italië vertrok nog niet gesticht. Navez' leerling was echter wel actief in de *Société royale pour l'encouragement des beaux arts de Bruxelles*. Navez kreeg van deze maatschappij studiebeurzen voor zowel zijn reis naar Parijs als naar Italië. Wellicht werd De Landtsheer ook door deze maatschappij ondersteund. Zijn vader Jan de Landtsheer (1750-1828) was immers leraar aan de Brusselse Academie en kon hierdoor een invloed uitoefenen. Anoniem, *Société royale pour l'encouragement des beaux arts instituée à Bruxelles. Explication des ouvrages de peinture, sculpture, architecture, dessin et gravure, exécutés par des auteurs vivants, et exposés au salon de 1830* (Brussel: H. Remy, s.d.), 36 en 55; Anoniem, *Académie Royale Des Beaux-Arts De Bruxelles: 275 Ans D'enseignement*. tent.cat., Brussel, Koninklijk museum voor schone kunsten van België, (Brussel: Crédit communal de Belgique, 1987), 84.

³⁹ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, Ms II 70/1/128: Jean-Baptiste De Landtsheer, correspondentie uit Parijs aan leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/11/1826), fol. 230r-231v.

⁴⁰ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, Ms II 70/1/129: Jean-Baptiste De Landtsheer, correspondentie uit Rome aan leermeester François-Joseph Navez in Brussel (27/10/1827), fol. 232r-232v.

⁴¹ Het is niet te achterhalen of De Landtsheer hiervan nu wel of niet gebruik maakte.

De korte tijd die hij in Rome vertoeft ten spijt, ontmoet hij wel direct de juiste mensen. De Landtsheer komt er de Vlaamse beeldhouwer Louis Royer (Mechelen 1793 - Amsterdam 1868) tegen, die net een pausbuste heeft afgewerkt (1827, Amsterdam, Rijksmuseum).⁴² De sterk gelijkende buste van de toenmalige paus Leo XII (1760-1829) werd door de beeldhouwer na het schetsen van een aantal profielen gecreëerd, wat prestigieus was.⁴³ De Landtsheer noemt Royer *camarade* in deze brief, wat aantoont dat zijn netwerk uitgestrekt is, aangezien deze beeldhouwer tot de top behoorde.⁴⁴

Ook meldt hij, wellicht deels om zijn leermeester te vleien, dat hij Jean-Victor Schnetz (1787-1870) en Léopold Robert (1794-1835) is tegengekomen, twee oude studiegenoten van Navez uit het Parijse atelier van Jacques-Louis David (1748-1825). Indirect haalt De Landtsheer twee volgens hem “mooie” schilderijen van Victor Schnetz aan die tentoongesteld zijn geweest op het salon van 1827 in Parijs. *Mr Schnetz aura plusieurs beaux tableaux au salon de Paris*.⁴⁵ Het gaat hier om *Afscheid van de consul Boetius aan zijn familie* (1827, Musée des Augustins, Toulouse) en *De dood van Mazarin* (1827, bewaarplaats onbekend).⁴⁶ Duidelijk is dat Navez via zijn kennissen in Rome zijn leerlingen indirect ondersteunde. Bij Léopold Robert (1794-1835) heeft De Landtsheer het over een werk waar Robert de hele tijd voor reist om inspiratie op te doen.⁴⁷ Het zou om *De heremiet van Sint Nicolaas in Ischia, die vruchten ontvangt van een jong meisje* (1827, Musée d'Arts, Nantes) kunnen gaan. Bij nader inzien blijkt uit Roberts autobiografie dat hij over een bepaald werk heel trots was, namelijk *Een jong meisje uit Procidia* (bewaarplaats onbekend), dat ook in 1827 gecreëerd werd en hoogstwaarschijnlijk hetgene was waarvoor hij veel onderzoek deed.⁴⁸

Ook loopt De Landtsheer de kunstenaars Joseph Paelinck (1781-1839) en Mattheus Ignatius van Brée (1773-1839) tegen het lijf in de Eeuwige Stad en vindt hij het belangrijk dit aan Navez

⁴²In 1823 won deze de Noord-Nederlandse *Prix de Rome* en verbleef daarna vier jaar in Rome, waar Jean-Baptiste De Landtsheer zich in de laatste periode van Royers verblijf ook bevond. Guus van den Hout en Eugène Langendijk, *Louis Royer, 1793-1868: Een Vlaamse beeldhouwer in Amsterdam*. (Amsterdam: Van Soeren & Co., 1994); Josephus Albertus Alberdingk Thijm, *Louis Royer*, (Amsterdam: z.u., 1868).

⁴³Eugène Langendijk, “Louis Royer en de eerste Groote Prijs voor de Beeldhouwkunst in Nederland,” *Bulletin van het Rijksmuseum* 39, 1 (1991): 120-131.

⁴⁴Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, Ms II 70/1/129: Jean-Baptiste De Landtsheer, correspondentie uit Rome aan leermeester François-Joseph Navez in Brussel (27/10/1827), fol. 232r -232v.

⁴⁵Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, Ms II 70/1/129: Jean-Baptiste De Landtsheer, correspondentie uit Rome aan leermeester François-Joseph Navez in Brussel (27/10/1827), fol. 232r -232v.

⁴⁶Volgens *Esquisses, croquis, pochades, ou tout ce qu'on voudra sur le Salon de 1827* blijkt het te gaan om twee werken die volgens contemporaine bronnen slecht geplaatst zouden zijn geweest op deze expositie. Schnetz bevond zich in Rome maar nam toch deel aan exposities in Parijs. A. Jal., *Esquisses, croquis, pochades, ou tout ce qu'on voudra sur le Salon de 1827*, (Parijs: Ambroise Dupont et compagnie, 1828).

⁴⁷Félix Feuillet de Conches, *Léopold Robert: sa vie, ses oeuvres et sa correspondance*, (Parijs: Imprimeries Gerdès, 1848).

⁴⁸Feuillet de Conches, *Léopold Robert: sa vie, ses oeuvres et sa correspondance*, 76.

te laten weten.⁴⁹ Van Brée is op dat moment net benoemd tot directeur van de Academie van Antwerpen.⁵⁰

3.3 Eigen werk

Het was normaal om studies naar het thuisfront te sturen in ruil voor zowel onderbouwde kritiek als bij wijze van tentoonstellingsmateriaal. Ook leerlingen uit de Franse Academie in Rome stuurden zulke *envois* om op salons tentoongesteld te worden.⁵¹ De Landtsheer opereert ook zo. Hij stuurt vanuit de Eeuwige Stad een *Heilige Familie* (1827, bewaarplaats onbekend) en een *studie van twee hoofden* (1827, bewaarplaats onbekend) naar zijn leermeester waarbij hij snakt naar diens raad. *Je fais un envoi d'une St famille et deux têtes d'études je tremble d'en recevoir le résultat je vous prie.*⁵² Bij de oefening van het schilderen werd in deze periode voornamelijk teruggegrepen op modellen en hier dus Italiaanse modellen. De Landtsheer geeft aan Navez toe dat zijn werken en studies beter zouden zijn als hij niet zo'n "angst" zou hebben voor de nieuwe modellen. Maar hij heeft hoop: *mais à présent j'en ai un excellent et j'espère que mon second sera mieux.*⁵³ De Landtsheer was het selecte groepje van Parijse modellen gewend geraakt tijdens zijn studieverblijf aldaar een jaar eerder.⁵⁴

3.4 Navez' invloed

De relatie tussen leerling en leermeester is duidelijk voelbaar, ook al is er maar een enkele brief voorradig. Het uitzenden van een pupil naar een artistieke hoofdstad genereert zowel voor

⁴⁹ Er is echter nooit in een biografie van Paelinck vermeld dat deze zich rond de periode van 1827 in de Eeuwige Stad zou hebben bevonden. Hij had rond 1814 al een studiereis richting Rome ondernomen. Wim Van Driessche, "Gent kleurt oranje. Hofschilder Joseph Paelinck," *Van Mensen en Dingen: tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen* 13, 4, uitg. door. Jolien Van Daele, Elise Vos, Francis Ascoop. Gent: Koninklijke bond der Oost-Vlaamse volkskundigen, (2015): 45- 60.

⁵⁰ "Mattheus Ignatius van Bree," *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2018): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/12255>; Sarah Adams, Thomas von der Dunk en Elwin Hofman, "De Zuidelijke Nederlanden in revolutie", In *Jaarboek De Achttiende Eeuw* 1, (Hilversum: Verloren b.v, 2017), 62.

⁵¹ Vanuit Villa de Medici werden werken van de leerlingen aan de Franse Academie in Rome naar Parijs gestuurd om daar deel te nemen aan exposities. Ook Ingres, dé meester van het neoclassicisme, stuurt werken naar de wereldtentoonstelling van 1855 vanuit Brussel. Charles Blanc, *Ingres, sa vie et ses ouvrages*, (Parijs: Jules Renouard, 1870), 178; Bertin, Éric en Vincent Pomarède. *Ingres, 1780-1867. tent.cat.*, Musée du Louvre. Parijs: Musée du Louvre. Gallimard, 2006; Andrew Carrington Shelton, *Ingres and his critics*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 56; Dupont, *Modèles italiens et traditions nationales*, 282.

⁵² Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, Ms II 70/1/129: Jean-Baptiste De Landtsheer, correspondentie uit Rome aan leermeester François-Joseph Navez in Brussel (27/10/1827), fol. 232r -232v.

⁵³ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, Ms II 70/1/129: Jean-Baptiste De Landtsheer, correspondentie uit Rome aan leermeester François-Joseph Navez in Brussel (27/10/1827), fol. 232r -232v.

⁵⁴ De krant *L'Intransigeant* bericht in 1886 dat klaarblijkelijk via een enquête het aantal modellen in de twee hoofdsteden (Parijs en Rome) is nagegaan en het aantal in de Eeuwige Stad duidelijk groter is. De modellen van Victor Schnetz en Léopold Robert zijn zelfs gekend: de zusters Teresina en Maria Grazia Boni. Susan Waller, "Rodin and the *modèle italien*," *Sculpture Journal* 27, 1 (2018): 75-88.

leerling als leermeester een win-winsituatie. De leermeester laat de leerling enkele klusjes vervullen in het buitenland terwijl deze laatste op zijn beurt de kans krijgt om inspiratie en kennis op te doen. De Landtsheer documenteerde tijdens zijn reis in Parijs voor Navez joodse kledij die wellicht diende als materiaal voor het schilderij van *De eerste ontmoeting tussen Isaac en Rebecca* (1826, Rijksmuseum Amsterdam).⁵⁵ Hij betreurt het echter dat hij amper iets vond: *Je suis au regret de n'avoir pu vous être utile pour vos costumes Juifs [sic]*.⁵⁶ Daarbij heeft de verkoop van het werk heel wat voeten in de aarde gehad vanwege een smaakverschil met de regering. Zelfs zo erg dat Navez er even mee heeft gedreigd om naar Parijs te verhuizen omdat zijn stilistische subtiliteiten niet aan Brussel besteed zouden zijn.⁵⁷ Jean-Baptiste De Landtsheer verwoordt het zo: *J'aimerai beaucoup, mon cher Maître de savoir si le gouvernement est décidé d'embellir leur galerie par votre grand tableau je ne coinçai vraiment pas leur idée en un mot ce n'est pas en Belgique que les grands talents sont reconnus, vive Paris pour rendre justice au vrai mérite*.⁵⁸ Navez blijft echter in Brussel waarbij het werk uiteindelijk toch door de overheid aangekocht zal worden.⁵⁹

De gelijkenissen met de Parijse leerperiode (1813-1816) van Navez zelf in diens jonge jaren zijn opmerkelijk. Deze verfijnde zijn kunsten in het atelier van Jacques-Louis David (1748-1825), maar fungeerde ook bij talloze gelegenheden als loopjongen voor de Brusselse *Société des Beaux-Arts*.⁶⁰ De opdrachten die De Landtsheer in Rome moet vervullen, zijn minder duidelijk te documenteren aangezien er slechts een brief overgeleverd is.

Wel vraagt Jean-Baptiste De Landtsheer van zijn kant een gunst aan zijn leermeester over het verloop van de jaarlijkse Brusselse wedstrijd in de schilderkunst. Hij kan er zich geen mening over vormen, zelfs zijn vader geeft er hem geen informatie over en de kritische visie van

⁵⁵Coekelberghs, *La nostalgie de l'Italie*, 86.

⁵⁶Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, Ms II 70/1/128: Jean-Baptiste De Landtsheer, correspondentie uit Parijs aan leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/11/1826), fol. 230r – 231v.

⁵⁷De frustraties van Navez kunnen ook deels gelinkt worden aan het isolement dat hij rond zichzelf heeft gecreëerd na de dood van zijn eigen leermeester Jacques-Louis David in 1826. Coekelberghs, *la nostalgie de l'Italie*, 88.

⁵⁸ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, Ms II 70/1/129: Jean-Baptiste De Landtsheer, correspondentie uit Rome aan leermeester François-Joseph Navez in Brussel (27/10/1827), fol. 232r -232v

⁵⁹ Coekelberghs, *la nostalgie de l'Italie*, 88.

⁶⁰ Het gaat hier voornamelijk om het vervullen van logistieke taken gelinkt aan (leden van) de *Société des beaux-arts*. In 1813 moest Navez voor Paul-François-Joseph Huart-Chapel (1770/71-1850) uit Charleroi een Parijs' abonnement nemen op het *journal d'ex rurale et domestique* aankopen. In 1815 diende Navez in opdracht van de *Société* de productie van penningen in de gaten te houden en zien of de vereisten vanuit Brussel werden nageleefd. Fien Messens, *Brieven geschreven aan François-Joseph Navez (1787-1869) tijdens zijn Parijse jaren (1813-1816). Een contextueel onderzoek op basis van niet eerder gepubliceerde bronnen*, onuitg. bachelorpaper, Katholieke Universiteit Leuven, 2018.

journalisten is hem ook het vertrouwen niet waard. Hierover informatie vergaren blijkt subjectief.⁶¹

3.5 Besluit

In Italië trekt Rome De Landtsheers aandacht, zoals bij de meeste kunstenaars het geval is. Zoals velen daar stuurt hij vanuit de Eeuwige Stad werken naar het thuisland. Zijn reden is dat hij verlangt naar Navez' advies. In een jaar tijd creëert hij een netwerk met onder meer twee oude studiegenoten van zijn leermeester François-Joseph Navez, die hem in de grote stad artistiek ondersteunen. Ondanks de kans die hij via een overheidsfinanciering heeft gekregen om zich in Rome te gaan bijscholen, blijft zijn hoofd bij de Brusselse besognes. Via kranten leest hij over afgelopen tentoonstellingen alsook interesseert hij zich in Navez' progressie. De hulp die hij zijn leermeester een jaar eerder in Parijs heeft geboden bij het onderzoeken van joodse kledij, zal deze laatste niet al te veel opleveren. De Landtsheers Italiëreis zal hem ondanks de korte duur ervan inspiratie bieden voor het uitbouwen van een eigen oeuvre.⁶²

⁶¹Anoniem, *Koninklijke maatschappij der Schoone-Kunsten te Brussel. Prijs-uitschrijving. En tentoonstelling voor den jare 1827*, (Brussel: P.J. De Mat, s.d.); Anoniem, *Catalogue des tableaux exposés au Musée de la ville de Bruxelles, établi dans les bâtimens de l'ancienne cour*, Brussel: Bols-Wittouck, 1839), 79.

⁶² *Verschillende mensen bij een klein altaar in de buurt van Rome* (Privécollectie) uit 1828 is een voorbeeld van een schilderij van De Landtsheer waarvoor hij zich door Italiaanse kenmerken laat inspireren.

4 De Italiëreis van Albert Roberti, Jules Storms en Jean-Baptiste Van Eycken

4.1 Beknopte biografieën

Tien jaar na Jean-Baptiste De Landtsheer besluiten drie andere leerlingen van Navez om ook in zijn voetsporen te treden en richting Italië te trekken. De beknopte biografieën van de drie tonen de situering van deze reis in hun levensloop.

Albert Pierre Roberti (1811-1864) is een in Brussel geboren schilder, die in 1835 de toestemming heeft gekregen om zijn moeders achternaam (Marie-Thérèse Roberti) te dragen in de plaats van die van zijn vader Guillaume Suykens.⁶³ Met de hulp van zijn leermeester Navez bouwt hij voornamelijk een oeuvre op in Parijs. Na een periode in deze artistieke hoofdstad reist hij samen met medeleerlingen Jules Storms en Jean-Baptiste Van Eycken naar Italië. Daar verblijft hij tot 1839 waarna hij terugkeert naar de Franse hoofdstad waar hij zich zeker tot 1849 opnieuw zal ophouden. Coekelberghs verklaart dat Roberti hierna wellicht naar zijn thuisstad Brussel is teruggekeerd. Correspondentie tussen hem en Navez hoefde hierdoor niet meer. Toch is Roberti's briefwisseling aan Navez een van de best bewaarde. Hun band was naast professioneel ook vriendschappelijk; *Portret van mevrouw Roberti* (1831, Musée des Beaux-Arts Charleroi) door François-Joseph Navez is hiervan het bewijs. In 1847 trouwde Navez' leerling met Anne Guillelmine Theyssens (s.d-s.d.), een huwelijk waar een dochter uit voortkomt. Hun huwelijk loopt al een jaar later op de klippen.⁶⁴ In 1854 wordt Roberti leraar van de Academie van Brussel tot 1864.⁶⁵ Uiteindelijk zullen beiden, Roberti en zijn leermeester Navez, in 1869 overlijden.⁶⁶

Jules Storms (1817-1867) wordt in Brussel geboren en was leerling aan de Brusselse academie onder François-Joseph Navez. In kunstenaarslexica wordt hij amper genoemd. Nagler geeft nog de meeste informatie over een individu dat hij Julius Storms noemt. Storms werd gezien als een leergierige neoclassicistische schilder met een fascinatie voor historische en middeleeuwse

⁶³ M. Ranwet, *Pasinomie: collection complète des lois, décrets, arrêtés et règlements généraux qui peuvent être invoqués en Belgique* 3, (Brussel: Adolphe Wahlen et compagnie, 1842), 387; Anoniem, *Recueil des lois, décrets, ordonnances et règlements* 28, (Brussel: imprimerie De Weissenbruch père, 1843), 1494; Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 514. Er is echter geen beargumentering terug te vinden voor de naamswissel. Wellicht kon het om artistieke redenen zijn. Roberti gaf Italiaanse sfeer. De familienaam Roberti behoort vanaf 1647 tot het adellijke geslacht, Suykens (in die periode) niet. In de 19de eeuw was van adel zijn een belangrijk statussymbool. Luc Duerloo en Paul Janssens, *Wapenboek van de Belgische adel, van de 15de tot de 20ste eeuw*, (Brussel: Dexia Bank, 1994), 1815-1817.

⁶⁴ Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 515.

⁶⁵ Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 515; Anoniem, *Académie Royale Des Beaux-Arts De Bruxelles: 275 Ans D'enseignement*.

⁶⁶ Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 515.

taferelen.⁶⁷ Net zoals andere leerlingen van Navez kreeg hij de kans om zijn kunstenaarschap in Parijs te gaan verfijnen. In februari 1838 onderneemt hij samen met Albert Pierre Roberti en Jean-Baptiste Van Eycken de tocht richting de Eeuwige Stad om daar inspiratie op te gaan doen.⁶⁸ In 1867 zal hij op 50-jarige leeftijd overlijden.⁶⁹

Jean-Baptiste Van Eycken (1809-1853) wordt in Brussel geboren waar hij tot 1828 in de slagerij van zijn ouders werkt. In 1839 wordt hij docent aan de academie en een jaar later trouwt hij met de schilderes Julie Anne Marie Noël (1812-s.d.). De liefde zal maar drie jaar duren. Noël genoot net als haar man van de inspiratie van François-Joseph Navez als leermeester.⁷⁰ Van Eycken leert zijn métier onder François-Joseph Navez aan de Brusselse Academie voor Schone Kunsten tussen 1830 en 1837. Onder Navez' leermeesterschap wint hij in 1835 de hoogste prijs voor het tekenen naar natuur, wat later in Italië nuttig zal blijken. In 1837 neemt de Franse historieschilder Paul Delaroche (1797-1856), ook wel Hyppolite Delaroche genoemd, hem in Parijs onder zijn vleugels.⁷¹ Hij steunt hem met raad en daad, net als Navez' oude studiegenoot Victor Schnetz doet.⁷² In het begin van zijn Parijse studieperiode krijgt Van Eycken nog financiële steun vanuit Brussel, maar die heft hij snel op door de verkoop van eigen schilderijen.⁷³ Tijdens zijn Parijse periode besluit hij in 1838 met de hiervoor genoemde leerlingen de tocht richting Italië te ondernemen. In Florence bestudeert hij de antieken samen met de beeldhouwer Pierre De Vigne (1812-1877) alsook met Jules Storms.⁷⁴ Later in datzelfde jaar zal hij ook in contact komen met de Franse schilder Jean-Auguste-Dominique Ingres, een

⁶⁷ George Kaspar Nagler, *Neues allgemeines Künstler-Lexicon oder Nachrichten von dem Leben und den Werken der Maler, Bildhauer, Baumeister, Kupferstecher, Formschneider, Lithographen, Zeichner, Medailleure, Elfenbeinarbeiter, etc* 17 (München: E.A. Fleischmann, 1847), 422; Rieke van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*. Kunstenaars uit de Lage Landen in Toscane en de 19de-eeuwse kunstreis naar Italië, (Florence: Nederlands interuniversitair kunsthistorisch instituut, s.d.), 150.

⁶⁸ Hij was daar samen met Pierre De Vigne en Jean-Baptiste Van Eycken. Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 160-161. Anoniem, *Annuaire de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique* 20, (Brussel: M. Hayez, 1854), 142.

⁶⁹ "Jules Storms," *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2017): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/75546>; "Het kasteel van Oorbeek," *Oorbeek*: laatste toegang 21 mei 2019, http://www.oorbeek.be/documents/kasteel_oorbeek.html.

⁷⁰ K.J.R. van Harderwijk en G.D.J. Schotel, *Biografisch woordenboek der Nederlanden bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige Personen die zich op eenigerlei wijze in ons Vaderland hebben vermaard gemaakt* 13 (Haarlem: J. J. Van Brederode, 1868), 274.

⁷¹ "Jean-Baptiste Van Eycken," *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2017): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/79247>.

⁷² Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 91; Anoniem, *Annuaire de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique* 20, (Brussel: M. Hayez, 1854), 139-159.

⁷³ Hij vond dat andere kunstenaars die er meer nood aan hadden het geld beter konden gebruiken. Anoniem, *Annuaire de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 139-159.

⁷⁴ Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 160.

kennis van Navez.⁷⁵ Van Eycken wordt na dit buitenlandse avontuur zelf meester en geeft zijn romantische stijl van schilderen door aan Alfred Stevens (1823-1906).⁷⁶ In 1839 wordt hij benoemd tot leraar van de Brusselse Academie waar hij de cursus tekenen naar het pleistermodel (antieke kop en figuur) onderricht tot zijn dood. In 1848 trekt hij uit fascinatie voor de muurschilderkunst naar Duitsland. Met zijn leermeester François-Joseph Navez geeft hij in 1849 een jaar lang de cursus schilderkunst naar de natuur en de cursus historische compositie.⁷⁷ In 1853 overlijdt de schilder waarna Albert Pierre Roberti zijn plek als leraar invult.⁷⁸

4.2 Inleiding

Albert Pierre Roberti, Jules Storms en Jean-Baptiste Van Eycken ondernemen in 1838 samen een Italiëreis. Tijdens hun verblijf blijven ze via briefwisseling in contact met hun leermeester François-Joseph Navez. Via deze brieven delen ze hun artistieke verwondering over het land. Roberti schrijft er twee, Jean-Baptiste Van Eycken drie en Jules Storms een. Roberti schrijft naast zijn leermeester ook zijn moeder aan, met meer anekdotische verhalen over hun tocht.⁷⁹ Deze zullen kort worden aangehaald als ondersteunend materiaal.

De leerlingen waren geen van allen winnaar van de Romeprijs, zodat ze niet werden belemmerd om ook andere steden buiten Rome te bezoeken. Laureaten van de prijs kregen dikwijls het verwijt van zelfstandige kunstenaars dat ze andere steden zoals Napels en Florence links lieten liggen en Rome als uitvalsbasis namen.

In de voorafgaande correspondentie uit Parijs, waar de drie leerlingen eerder hebben verbleven, wordt melding gemaakt van plannen om samen de tocht richting Italië te ondernemen. Jules Storms lijkt als eerste klaar om op pad te gaan en hij heeft een uitgestippeld plan. Hij heeft het idee opgevat om specifiek naar de stad Grenoble te reizen om er tijd met een vriend door te brengen. Hierna wil Storms doortrekken naar Rome en ook Bologna, Florence en Napels

⁷⁵ Andrew Carrington Shelton, "J.-A.-D. Ingres," *Encyclopaedia Britannica* (2019): laatste toegang 21 mei 2019, <https://www.britannica.com/biography/J-A-D-Ingres>.

⁷⁶ "Alfred Stevens," *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2018): laatste toegang 21 mei 2019 <https://rkd.nl/nl/explore/artists/Stevens%2C%20Alfred>.

⁷⁷ Anoniem, *Académie Royale Des Beaux-Arts De Bruxelles: 275 Ans D'enseignement*. tent.cat., Brussel, Koninklijk museum voor schone kunsten, (Brussel: Crédit communal de Belgique, 1987), 237-238.

⁷⁸ Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 93.

⁷⁹ In Coekelberghs' *Le voyage en Italie d'Albert Roberti* worden tien brieven besproken die Albert Pierre Roberti schreef aan zijn moeder, Marie Thérèse Roberti, tijdens zijn reis op weg naar Italië samen met Jean-Baptiste Van Eycken en Jules Storms. Echter analyseert Coekelberghs nagenoeg niets. Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 519-553.

bezoeken. Op 18 april 1838 zullen zowel Van Eyckens als Roberti's huurovereenkomsten in de Franse hoofdstad vervallen, wat een handige aanleiding lijkt voor een tocht richting de Eeuwige Stad. Eind maart vermeldt Jules Storms dat Roberti net terug is van een tijdelijke uitstap naar zijn thuisstad, Brussel.

Roberti geeft meerdere redenen voor zijn besluit om richting de Eeuwige Stad te vertrekken. *Nous nous sommes décidés mon cher Maître, d'entreprendre le voyage d'Italie, Jean, Jules et moi.*⁸⁰ Allereerst geeft hij toe dat hij geen ander land kent dat zoveel schoonheden en meesterwerken omarmt. Een tijdgenoot en tevens leerling van Navez, Cornelis Kruseman (1797-1857), verwoordde het in 1822 nog expressiever: *“Rome is voor alle vakken en deelen der kunst een tempel van wijsheid. Ieder die leerlust en vatbaarheid voor het schoone bezit, vindt hier alles vereenigd, om zijn kunstgevoel te ontwikkelen [...]”*.⁸¹ Als tweede reden haalt Roberti zijn broer, Constant Roberti (s.d.), aan die voor zaken in het buitenland zit.⁸² Die handel loopt behoorlijk goed, wat Albert Pierre Roberti de financiële middelen geeft om de tocht en zijn verblijf te bekostigen. Of Roberti hier bovenop nog een subsidie heeft geregeld, is niet geweten. Ook wil Navez' leerling zijn jeugdvriend Van Eycken niet alleen laten gaan. Financieel zal Van Eycken kunnen steunen op de subsidie van het *ministère de l'intérieur pour voyager et séjourner à l'étranger*. Later zal deze beurs door hem worden afgewimpeld, omdat hij vindt dat anderen er meer recht op hebben dan hij, en wordt de verkoop van zijn schilderijen zijn enige inkomst.⁸³ Over Jules Storms' inkomen wordt niets vermeld. De drie leerlingen zullen op 25 april in de namiddag vertrekken.⁸⁴

4.3 De tocht

Onderweg (Frankrijk en Zwitserland) laten de drie reizigers zich verbazen door het veranderende landschap en daarbij veranderende klimaat. De schilder en tekenaar Hendrik Willem Cramer (1809-1874) ondernam net als Storms, Van Eycken en Roberti een reis naar Italië, vertrekkende vanuit hetzelfde gedachtengoed: *“Een kunstenaar op Italiaanschen bodem tredende, moet stapvoets gaan en zich aldus langzaam voorbereiden op hetgeen hem in Rome zal ontmoeten; hierdoor leert hij onderweg zien. Zij, die geen genoegzaam vermogen hebben*

⁸⁰ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, Ms II 70/1/196: Albert Roberti, correspondentie uit Parijs aan leermeester François-Joseph Navez in Brussel (11/04/1838), fol. 358r – 359r.

⁸¹ Cornelis Kruseman en A. Elink Sterk junior, *Aanteekeningen van C. Kruseman, betreffende deszelfs kunstreis en verblijf in Italië*, ('s Gravenhage: S. De Visser, 1826), 70.

⁸² Coekelberghe, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 514.

⁸³ Dupont, *Modèles italiens et traditions nationales*, 163.

⁸⁴ Coekelberghe, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 519.

schepen zich in hun vaderland of elders uit zuinigheid in (zoo als helaas! Dikwerf het geval is) en laten het anker vallen aan de mond van den Tiber of te Civita Vecchia en zijn in Rome onbekwaam het schoone te gevoelen, om aldaar iets met nut te zien”⁸⁵

Onderweg naar Italië met als hoofddoel de Eeuwige Stad, worden Jean-Baptiste Van Eycken, Jules Storms en Albert Pierre Roberti er niet van weerhouden om op hun pleisterplaatsen kunst te bekijken en zelf het penseel en/of potlood vast te nemen. Ook bezoeken de drie leerlingen verschillende lokale kerken waarop Roberti in zijn brieven uitgebreid ingaat. Hij heeft expliciete bewondering voor de lichtinval door de kleine ramen.

De brieven van Roberti aan zijn moeder zijn in dagboekvorm gegoten en beschrijven dag per dag iedere locatie. Af en toe geeft de schilder wat artistieke uitleg aan zijn moeder, maar het blijft merendeel een reisverslag. De verhalen zijn echter noemenswaardig, wat Coekelberghs daarover ook beweerde. Het zijn geen kunstwetenschappelijk relevante brieven, maar ze scheppen een duidelijk beeld van wat kunstenaars in de eerste helft van de 19de eeuw meemaakten op hun reis richting Italië. Verwondering of teleurstelling over bepaalde steden wordt uitgebreid besproken.

Op een bepaald moment, wanneer de drie leerlingen zich door het zuiden van Frankrijk in vervoering laten brengen, beschrijft Roberti vellenlang de kledij van de monniken van de orde van Sint Franciscus. In Avignon komen ze voor hen onbekende Griekse elementen tegen in de kathedraal Notre-Dame des Doms. Daar heeft Roberti het specifiek over twee grafmonumenten van pausen in de zijbeuken van de kerk.⁸⁶ *On trouve aussi dans une chapelle d'une des nefes latérales deux tombeaux de Papes qui est très beaux et en style gothique.* Hij beschrijft het graf van Benoit XII.⁸⁷ In Avignon aanschouwen ze het werk van zowel Vlaamse als Italiaanse kunstenaars. In Nîmes zien ze naast schilderijen, ook antieke overblijfselen uit de tijd van de Romeinen. Roberti is niet naïef enthousiast maar geeft ook kritiek, bijvoorbeeld het museum in Marseille vindt hij maar niks. Op hun weg passeren ze langs Zwitserland waar ze door de douane worden tegengehouden om hun visa en paspoorten te controleren. Ook hier maken ze studies van de uitgestrekte landschappen. In Genève stoten ze op het standbeeld van de filosoof Jean-Jacques Rousseau (1712-1778).

⁸⁵ “Hendrik Willem Cramer,” *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2019): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/18963>; Hendrik Willem Cramer Antz., *Kunstreis door Frankrijk, Zwitserland, Italië en Engeland* 4, (Amsterdam: C.L. Schleijer, 1838); Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 22.

⁸⁶ Een ervan is van Paus Benoit XII. Gérard Detaille, Fernand Detaille, Albert Detaille, *Le pays d'Avignon: un siècle d'images*, (Marseille: Éditions Parenthèses, 2001).

⁸⁷ Ook vermeldt Roberti dat ze in de kerk een doopvont hebben gezien waarvan hij samen met zijn vrienden details heeft nagetekend. *J'en ai dessiné, ainsi que mes compagnons, plusieurs fragments.* In het *palais des papes* dat naast de kathedraal ligt, geven ze ook hun ogen de kost. Coekelberghs. *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 519-553.

Hun tocht leggen ze deels te voet af – Roberti klaagt over pijn aan de schouders en over de warmte, omdat ze hun bagage op hun rug droegen. Het klimaat draagt hier ook wel aan bij: op sommige momenten kunnen ze de *chaleur* niet harden; in de bergen hebben ze moeite met de koude. Op een bepaald moment heeft Jules Storms zo’n pijn aan zijn voeten dat de drie noodgedwongen een *voiture de louage* huren.⁸⁸ *Jules ayant mal au pieds. Nous décidâmes, vers le soir, de louer une voiture pour continuer notre route, vu le mauvais état des pieds de notre compagnon.*⁸⁹ Op andere momenten, als zich de mogelijkheid voordoet, maken ze gebruik van een boot. Zo reizen ze per stoomboot op de Rhône en langs de kustlijn van de Middellandse Zee. Onderweg komen ze veel Franstaligen tegen, wat niet opmerkelijk is aangezien de Franse taal en de 19de eeuw hand in hand gaan.⁹⁰

4.4 Italiaanse episode

In de steden die Jules Storms, Jean-Baptiste De Landtsheer en Albert Pierre Roberti aandoen, bestaat hun tijdsbesteding erin zich laten te inspireren door reeds overleden kunstenaars, contemporaine kunstenaars en antieke architectuur. Door het kopiëren van Italiaanse grootmeesters leren ze hun geliefde smaakpatroon overzetten in hun eigen penseel. Als een van de leerlingen na de verwondering over en de studie van de stad nog tijd vindt om eigen werken te maken, springt hun leermeester Navez in de bres om advies te geven. Dit hoofdstuk bespreekt de inspiratie door de Italiaanse grootmeesters, de kopiecultuur, de eigen creaties van de leerlingen en Navez’ advies alsook hun steeds ruimer wordende kennissenkring.

4.4.1 Inspiratie

Italiaanse kledij

Fascinatie voor de Italiaanse kledij is een eerste aspect dat meermaals terugkomt in de correspondentie van de drie leerlingen. Op vrijdag 14 juni 1838 vermeldt Roberti in een brief aan zijn moeder dat in Italië het *fêtes des dieu*, Sacramentsdag, wordt gevierd. In een processie die bezig is figureren monniken, die Roberti in detail beschrijft. *Tout un couvent de moines de l’ordre de Saint François y figurait. Ces moines avaient le haut et le derrière de tête rasés : ils ne conservent qu’une boule de cheveux qui est sur leur tête comme une couronne. Leur costume consiste en une longue robe brune recouverte d’un long et ample pollu qui leur descend un peu*

⁸⁸ Coekelberghs. *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 519-553.

⁸⁹ Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 538.

⁹⁰ Guy Rooryck, “De verloren zegen van een lingua franca: het Frans aan de vooravond van de negentiende eeuw,” in *De Negentiende Eeuw* 37, 3 (2013), 184-200.

*plus bas que le nœud, et un rosaire y est attaché. Leur chaussure est comme un soulier dont on a enlevé le talon : les pieds y sont nus.*⁹¹ Ook staat Roberti erop zijn eigen tuniek en die van zijn vrienden te expliciteren. Hij draagt een grijze bloes, een ronde grijze hoed *très souple*, een zak op zijn rug met een kalebas gevuld met wijn.⁹²

In de vroege renaissance werden door reizigers vaak tekeningen gemaakt van de voor hen frapperende klederdracht. De Italiaanse vrouw was in de 17de eeuw al enorm populair om af te beelden en bleef dit tot de tweede helft van de 19de eeuw. Aan de hand van gravures werden prenten van deze kledij verspreid ten behoeve van kunstenaars die niet de kans kregen om *in situ* te tekenen. Bartolomeo Pinelli (1781-1835)⁹³ en Giovanni Piranesi (1720-1778) maakten prenten die circuleerden in middens van kunstenaars die geen Italiëreis ondernamen.⁹⁴ François-Joseph Navez en diens oude studiegenoot Léopold Robert maakten van deze albums gretig gebruik ter inspiratie van hun kunstwerken, ook nadat beiden Italië al hadden bezocht. Roberti beschrijft in de correspondentie het typische hoofddeksel van Italiaanse vrouwen. *Le costume n'est pas encore changé. Ici, comme presque partout où j'ai passé jusqu'à ce moment, c'est celui des Français sauf que les femmes portent rarement un chapeau : elles ont une voile blanc qui sont faits un peu comme nos failles et qui vont parfaitement bien aux jeunes.*⁹⁵ Die Italiaanse inspiratie zou Roberti gebruiken in verschillende van zijn schilderijen en schetsen. Bij *De tamboerijnspeelster* (s.d., privécollectie) uit 1850, *De dansende tamboerijnspeelster* (s.d., privécollectie) in waterverf en *Een jonge Napolitaanse vrouw* (s.d., privécollectie) werd dit detail toegevoegd. Navez zelf schilderde net na zijn terugkomst van zijn leerperiode in Italië in 1830 *Een rustende Italiaanse familie in de buurt van Rome* (Parijs, Louvre) waarop twee vrouwen ditzelfde hoekige hoofddeksel dragen.⁹⁶

Overleden meesters en meesterlijke monumenten

Zich laten inspireren was de voornaamste activiteit van de leerlingen tijdens hun tocht door Italië om uiteindelijk in hun uitvalsbasis Rome terecht te komen. De belangrijkste steden die ze passeren zijn Genua, Parma, Reggio, Modena, Bologna, Florence, Rome en Napels. (*zie tabel 2 en kaart 2*).

⁹¹ Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 536.

⁹² Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 536.

⁹³ Een voorbeeld van zo'n werk is de met waterverf ingekleurde ets van een groep *Tiroler dames* (1809, Particuliere collectie); Suzanne Boorsch, John Marciari, Nicole Bensoussan, *Master Drawings*, (New Haven/New York: Yale University Press, 2006).

⁹⁴ Michiel Roding, *De blijvende verlokking. Kunstenaars Uit De Lage Landen In Italië 1806-1940*, tent.cat. Rotterdam Kunsthall, (Rotterdam: Scriptum, 2003), 42-43.

⁹⁵ Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 541.

⁹⁶ Roding, *De blijvende verlokking*, 44.

Toch ging de utopisch uitzijende reis gepaard met organisatorische rompslomp. In elke nieuwe stad die ze betreden, moeten ze slaapplek zoeken en een nieuw kortstondig netwerk opbouwen. Vaak vinden ze slaapplek via bevriende kunstenaars. In Bologna bijvoorbeeld krijgen Roberti, Van Eycken en Storms onderdak, eten en leermogelijkheden in het *Collegio dei Fiamminghi*, een door goudsmid Jean Jacobs (1575-1650) opgericht instituut met als doel landgenoten te ondersteunen in hun studies.⁹⁷ Bij binnenkomst in een nieuwe stad moeten de drie leerlingen zich binnen de dag melden bij de politie. In Bologna mislukt dit en vullen ze hun tijd met een museumbezoek.⁹⁸

Toch weegt de logistieke last niet op tegen de grootsheid die ze mogen aanschouwen op hun weg met Rome als eindpunt.

De Franse romantische schrijver Stendhal (1783-1842) verbaasde zich over zijn eigen extatische reactie toen hij in aanraking kwam met de schoonheid van Italië. Dit zogeheten Stendhalsyndroom is hoogstwaarschijnlijk ook van toepassing op de leerlingen van Navez tijdens hun Italiëreis. Stendhal zelf beschreef het zo tijdens zijn eigen Italiëreis die hij in 1871 ondernam.⁹⁹ *Ik raakte in extase door het idee dat ik in Florence was, vlakbij de grote meesters wier praalgraven ik had gezien. Verzonken in de overpeinzing van sublieme schoonheid, bereikte ik het emotionele punt waarop men hemelse gewaarwordingen ervaart. Toen ik de Santa Croce verliet, had ik hartkloppingen. Het leven vloeyde uit me weg. Ik liep, maar was bang dat ik zou vallen.* In Florence zal Roberti de intense belevenis beschrijven in een

⁹⁷ “Collegio dei Fiamminghi,” laatste toegang 21 mei 2019,

https://www.collegiodefiamminghi.it/index.php?option=com_content&view=article&id=71&Itemid=78&lang=fr.

⁹⁸In Bologna mislukt dit de eerste dag, waarna ze hun tijd vullen met een museumbezoek. De dag erna keren ze terug maar krijgen ze slechts toestemming om 5 dagen te blijven in plaats van de 15 of 20 waarop ze hadden gehoopt. *Nous avons fait tout ce qui était en notre pouvoir pour en obtenir davantage mais inutilement. A tout ce que nous leur observions, ils nous répondaient que nous n'avions personne qui répondrait pour nous et que notre hôte ne suffisait pas.* Ook Van Eycken vermeldt dit voorval in een brief aan zijn leermeester op 9 augustus 1838: *une mesure de police a interrompu notre travail le 5me jour de notre arrivé à Bologne, il en est de même pour tous belge et français.* Roberti vermeldt in zijn brief van 9 augustus tevens dit logistiek omgemak dat de drie belet om hun artistieke progressie in Bologna voort te zetten. [...] *la police de Bologne, n'a pas voulu nous donner plus de cinq jours malgré les démarches de tout genre que nous avons faites pour faire prolonger cette mesure arbitraire, mais hélas ! Tout à été inutile.* Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 546; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, Ms II 70/1/356: Jean-Baptiste Van Eycken, correspondentie uit Florence aan leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 601r -601v; Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, Ms. II 70/1/197: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Florence aan leermeester François-Joseph Navez (9/08/1838), fol. 360r -360v.

⁹⁹ Het Stendhalsyndroom is een psychische aandoening die optreedt als iemand volledig overrompeld wordt door de schoonheid van kunst. Lichamelijke verschijnselen zijn een versnelde hartslag, duizeligheid, verwarring en flauwvallen. Fredrik Hamer, *Het Stendhal Syndroom*, (s.l.: Hamer, 2013).

correspondentie aan zijn leermeester. *Jamais, je n'oublierai l'impression que j'ai éprouvée en arrivant dans cette ville en voyant tous ces chefs d'œuvres réunis.*¹⁰⁰

Het bezichtigen van Italiaanse meesters wordt hun drijfveer, om op die manier zo veel mogelijk inspiratie op te doen. Op hun tocht blijft het voornamelijk bij het aanschouwen van de antieke elementen en kerken. Schetsen ontstaan er automatisch, maar zijn niet overgeleverd. Vooral het *en plein air* studies maken, fascineert hen alle drie omdat het vanuit hun beleving een volledig nieuwe invalshoek is om kunst te creëren : *nous y avons faite quantité d'études qui j'en pense ne seront pas sans fruit [sic].*¹⁰¹ Op het einde van Roberti's verblijf in Bologna maakt hij een schets van *het hoofd van Christus* (om welk werk het hier precies gaat, valt niet te achterhalen) van Guido Reni (1575-1642).¹⁰² Fresco's, schilderijen, prenten in de verscheidene musea, galerijen, tempels en kerken trekken hun aandacht. De drie kunstenaars leren lokale meesters kennen die al dan niet hun kritische voorkeur wegdragen. Roberti en Storms noemen in hun brieven de kunstenaars Lodovico Carracci (1555-1619), Annibale Carracci (1560-1609) en diens broer Agostino Carracci (1557-1602).¹⁰³ Hierbij verkiest Roberti Lodovico tot de beste van de drie Carracci's; *dessin, couleur, expression, force, tout est chez lui.*¹⁰⁴ Tevens wordt de geroemde Rafaël meermaals vermeld in de correspondentie aan hun leermeester.

Wanneer Jean-Baptiste Van Eycken, Albert-Pierre Roberti en Jules Storms in Florence aankomen, verandert hun houding en hun werkwijze. Hier stappen ze over op het dagelijks kopiëren van werken van Italiaanse grootmeesters (zie hoofdstuk 4.4.2 Kopiëren in Florence). Ook in Rome gaan ze op dit elan verder (zie hoofdstuk 4.4.3 Rome als uitvalsbasis).

Naast Italiaanse hoogstandjes uit de periode van de hoogrenaissance vinden de drie leerlingen naar eigen verbazing ook Vlaamse meesters uit de barok terug in de verscheidene musea en galerijen die ze bezoeken. *C'est Rubens et Van Dyck que j'ai été surpris de rencontrer ici où*

¹⁰⁰ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet, Ms. II 70/1/197: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Florence aan leermeester François-Joseph Navez (9/08/1838), fol. 360r -360v.

¹⁰¹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/356: Jean-Baptiste Van Eycken, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 601r -601v; Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*; Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/197: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 360r -360v; Ook in de brief van Jules Storms met dezelfde datum, 9 augustus 1838, wordt de fascinatie voor de verschillende vergezichten onderweg uit de doeken gedaan alsook de verschillende studies ervan. *Nous ont présentés une foule de paysages admirables dont nous avons peint un bon nombre d'études.* Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/269: Jules Storms, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 485r -486r.

¹⁰² Coekelberghs, *Le voyage en Italie d'Albert Roberti*, 546.

¹⁰³ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/269: Jules Storms, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez (9/08/1838), fol. 485r -486r.

¹⁰⁴ Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 545.

*ils sont pour ainsi dire plus estimés que chez nous surtout le dernier.*¹⁰⁵ Peter Paul Rubens (1577-1640) en Antoon Van Dyck (1599-1641) worden in Italië meer gewaardeerd dan bij ons. Zowel Rubens en Van Dyck als de Italiaanse meesters worden met veel plezier door Navez' leerlingen nagetekend. Jules Storms vertelt dat alle drie trots waren om de kunst van twee grote landgenoten in Italië te zien: *Nous avons été fiers de voir nos compatriotes Rubens et Vandyck.*¹⁰⁶

4.4.2 Kopiëren in Florence

In deze artistieke stad krijgen Jean-Baptiste Van Eycken, Jules Storms en Albert Pierre Roberti direct de toestemming van de politionele macht om de stad te verkennen. *Après le Musée, nous travaillons dans les églises et les couvents pour lesquels nous avons obtenu des permissions.*¹⁰⁷ Het klimaat draagt ook bij aan het genoegen voor de jonge kunstenaars. Jules Storms verwoordt het zo: *tout contribue à nous rendre le séjour de Florence agréable ; la douce température.*¹⁰⁸ De temperatuur was in Florence aangenamer in de zomer dan in Rome en het studiemateriaal lag er voor het oprapen: de galerijen van de Uffizi, het Palazzo Pitti en de vele kerken.¹⁰⁹

Het fenomeen kopiëren in Florence en bij uitbreiding in andere steden in de 19de eeuw is een weinig besproken, maar wel typisch gebruik voor deze eeuw. Niet alleen leerlingen, maar ook volleerde kunstenaars beoefenden de kunst van het kopiëren uitvoerig. Hierbij tekenden of schilderden ze voornamelijk meesters uit de renaissance meticuleus na. In België was dit ook het geval. Verschillende leermeesters eisten dat hun leerlingen eerst exact prenten leerden natekenen voordat ze leerden schaduwen weer te geven.¹¹⁰ Vanuit de Franse Academie werd het aangemoedigd tot zelfs verplicht om identieke kopieën te maken van oude meesters, waarna deze verkocht konden worden. Navez' leerlingen waren deze praktijk gewend door hun verblijf een jaar eerder in Parijs en Navez zelf had tijdens zijn academische periode in Parijs de techniek onder de knie gekregen.¹¹¹

¹⁰⁵ Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 541.

¹⁰⁶ Ms. II 70/1/269: Jules Storms, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 485r -486r.

¹⁰⁷ Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 546.

¹⁰⁸ Ms. II 70/1/269: Jules Storms, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 485r -486r.

¹⁰⁹ Ms. II 70/1/269: Jules Storms, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 485r -486r.

¹¹⁰ Michèle Van Kalck, "Het museum en de laatste Jaren van gemeentelijke voogdijschap," *De Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. Twee eeuwen geschiedenis* 1, uitg. door Michèle Van Kalck, 101-109, (Brussel: Dexia Bank en Lannoo, 2003), 294.

¹¹¹ Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 19.

In Florence verbleef een Belgische kolonie waarbij de leerlingen hoogstwaarschijnlijk aansluiting zochten tijdens hun periode in Florence. *Nous formons encore ici comme à Paris un petit colonie Belge.*¹¹² Zo laat Roberti aan Navez weten dat hij een vriend tegengekomen is in de artistieke stad. *Par le plus grand des hazards [sic] le jour de notre arrivé nous avons rencontré notre ami pierre Devigier, qui nous avait quitté il y a 5 mois.*¹¹³ Het gaat hier om de eerder besproken beeldhouwer Pierre De Vigne (1812-1877).

Zowel Van Eycken, De Vigne en Storms hebben met zekerheid in *Via del Proconsola, casa N° 634* gewoond. Van hen is geschreven bewijs terug te vinden. Zo sluiten Van Eycken en Storms hun brieven af met dit adres, waarbij de laatste het *casa scamonatti* noemt. Dit geschreven bewijs ontbreekt voor Roberti. Het gebouw op dit adres bevatte een beeldhouwstudio.¹¹⁴ De kans dat Navez' leerlingen en Pierre De Vigne hier hun kunsten beoefenden, is groot. Weliswaar moet hierbij worden aangetekend dat de hele stad hun studio was.¹¹⁵

Uffizi

De zalen van de Uffizi in Florence, waar alle Italiaanse grootmeesters terug te vinden zijn, zijn voor de drie leerlingen een gegeerde plek om kunstenaars te kopiëren. Jules Storms verwondert zich hier het meest over de sculpturen van Michelangelo.¹¹⁶ Ook al worstelt hij met het bestuderen van de grootheden : *combien je sens l'utilité vous me seraient vos conseils mon cher Mr Navez, pour me guider dans l'étude autant de grands maîtres, tous si différents souvent même apposés.*¹¹⁷

Voorafgaand aan de verwondering dienen de drie toestemming te vragen om te kopiëren. Het archief van de Uffizi bewaart drie brieven van Van Eycken, Jules Storms en de beeldhouwer Pierre De Vigne (1812-1877).¹¹⁸ Alle drie de aanvragen dateren van 28 juli 1838, het moment

¹¹² Ms. II 70/1/269: Jules Storms, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 485r -486r.

¹¹³ Ms. II 70/1/269: Jules Storms, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 485r -486r.

¹¹⁴ "via del Proconsola, in casa N. 634 è stata ridotta alla presenta grandezza per la riunione di piu casupole che rimanevano a destra e a sinistra del muro del primo cerchio della citta tuttora si puo riconoscono in una sua stanza terrena tennero lo studio di sculturo i fratelli" Federico Fantozzi, *Pianta geometrica della città di Firenze alla proporzione di 1 a 4500 levata dal vero e corredata di storiche annotazioni*, (s.l.: Galileiana, 1843), 132.

¹¹⁵ Anoniem, *Il progresso delle scienze, lettere ed arti*, (s.l.: Porcelli, 1834), 319; Ms. II 70/1/269: Jules Storms, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 485r -486r.

¹¹⁶ Ms. II 70/1/269: Jules Storms, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 485r -486r.

¹¹⁷ Ms. II 70/1/269: Jules Storms, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 485r -486r.

¹¹⁸ *A monsieur le Chevalier Mondalfi, Directeur des Musées.*

Monsieur le Directeur Désirant faire pendant mon séjour à Florence, quelques études aux Musées, j'ai pris la liberté de m'adresser à vous, afin d'obtenir une permission. A faisant vous obliger infiniment votre très humble serviteur Pierre De Vigne sculpteur via del Proconsola, in casa N. 634 Florence ce 28 juillet 1838; Monsieur

waarop zowel Van Eycken, Storms als Roberti deze florerende stad zijn binnengetreden. Van Roberti is geen brief teruggevonden. De brieven vragen aan de directie van de Uffizi om toestemming tot kopiëren. De Uffizi was razend populair onder zowel buitenlandse als Italiaanse kunstenaars. Door de toenemende drukte rond 1830 besloot de galerij het reglement te verstrengen. Vanaf 1831 mochten kunstenaars niet zonder toestemming van de directeur kopiëren waarbij men eerst aan hem voorgesteld en geïntroduceerd hoorde te worden. Ook hadden leerlingen toestemming nodig om de gekopieerde werken vanuit Toscane uit te voeren.¹¹⁹ Roberti's brief is ongetwijfeld verloren gegaan.¹²⁰ Zeker is dat hij wel degelijk de verschillende galerijen en Italiaanse meesters van de Uffizi heeft kunnen aanschouwen, wat hij in een brief aan zijn moeder schrijft. *Le musée Uffizi, qui est la seconde chose que j'ai vu à Florence, est très beau et renferme beaucoup de tableaux du premier mérite ainsi que des sculptures antiques et modernes. Mais jusqu'à ce moment nous n'avons pu les voir toutes. Les salles étaient fermées pour cause de réparations aux parquets.*¹²¹

Ook interessant om te vermelden in verband met de Uffizi is de sluitingstijd van de galerijen die Jules Storms in zijn brief aan François-Joseph Navez vermeldt. *Comme les galeries se ferment à trois heures je travaille aussi que mes amis, les après-midi dans les cloîtres dont quelques uns sont ornés de fresques superbes.*¹²² Na de sluitingsuren moeten leerlingen een andere plek zoeken om hun kunsten te gaan perfectioneren, iets waar kloosters perfect voor dienen. Hier voeren de drie leerlingen hun kopiekunsten uit op de vele schilderijen en fresco's. Net als Storms vermeldt ook Roberti dit in zijn correspondentie aan Navez.

Palazzo Pitti

Naast de Uffizi was het Palazzo Pitti enorm populair onder kopiïsten die er de kans kregen om twee Rafaëls te aanschouwen.¹²³ Wellicht hebben de drie leerlingen ook Palazzo Pitti bezocht, maar hier is geen geschreven bewijs van terug te vinden. Een schriftelijke aanvraag was immers

*Désirant faire quelques Études d'après les différents chefs d'œuvres que renferment les musées publics de cette Ville, Je prends la liberté de vous adresser ma demande afin d'obtenir cette faculté, que vous accordez avec toute bienveillance aux artistes Étrangers. J'ai l'honneur de vous présenter comme appui à ma demande Monsieur Votre très humble Serviteur Jean Van-Eycken Artiste peintre de Bruxelles Demeurant Via proconsola Casa Nr. 634; Monsieur Étranger et désirant étudier les chefs d'œuvres que renferme le musée de Florence, je prends la liberté de m'adresser à vous afin d'en obtenir la permission En attendant de vous une réponse favorable. J'ai l'honneur d'être Votre très humble serviteur Jules Storms Peintre Belge. J'ai l'honneur de vous présenter pour appui à ma demande Monsieur Via proconsole casa scamonatti N° 634. Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 92-93 en 160-161; Agu 1838, filza LXII, parte 2a, nr, 52, Licenze per copier quadri.*

¹¹⁹ Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 25.

¹²⁰ Hoogstwaarschijnlijk is zijn aanvraag verloren gegaan.

¹²¹ Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 548.

¹²² Ms. II 70/1/269: Jules Storms, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 485r -486r.

¹²³ Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 25.

net zoals in de Uffizi noodzakelijk om het aantal kopiërende kunstenaars te beperken. Echter was het Palazzo minder toegankelijk omdat het nog bewoond was door de groothertog van Toscane. De uitermate strenge aanvraagprocedure probeert de toestroom van zowel binnenlandse als buitenlandse kunstenaars aan banden te leggen.¹²⁴ Wel werd er af en toe een uitzondering gemaakt, zo ook bij Van Brées leerling Antoine Wiertz (1806-1865) die een voorkeursbehandeling kreeg en zo zonder toestemming Pitti kon betreden.¹²⁵

Vreemd is dat de Uffizi voor Roberti een tweede keus was, terwijl Palazzo Vecchio zijn favoriet was. Zo meldt Roberti expliciet aan zijn moeder dat hij Palazzo Pitti nooit heeft gezien. *Je n'ai rien vu du Palazzo Pitti.*¹²⁶ In de correspondentie aan Navez zwijgt hij hierover, wellicht uit angst voor diens mening.

Het plan van de drie leerlingen is om tot september in Florence te blijven waarna ze te voet richting Rome willen gaan. *Devenu favorable pour nous rendre à Rome où nous comptons être vers l'avril-septembre.*¹²⁷ Van Eycken plant om tussen april en september aan te komen in Rome, wat nogal een ruime marge laat. Roberti vermeldt als enige een concreter plan: *Nous comptons encore rester à Florence jusqu'au 10 septembre pour nous diriger ensuite sur Rome.*¹²⁸

Rome als einddoel

Op 15 december 1838 wordt door Roberti de eerste brief geschreven uit de Eeuwige Stad.¹²⁹ Op het moment dat de drie de stad bereiken, is het regenseizoen net begonnen. De leerlingen hebben allen een brief van Navez gekregen, wellicht naar alle drie geadresseerd om praktische redenen. *Nous avons parfaitement bien reçu votre chère lettre qui était attendu avec une vive impatience c'est pour moi un vraie [sic] bonheur que d'en recevoir.*¹³⁰

¹²⁴ Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 26.

¹²⁵ Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 26; Roding, *De blijvende verlokking*; Koen de Vos "Het morbide genie van Antoine Wiertz," *Canvas* (2018): laatste toegang 21 mei 2019, <https://www.canvas.be/canvas-curiosa/het-morbide-genie-van-antoine-wiertz>; Hugo Beyerman, *J. B. van Bree*, (s.l.: Felix Meritis, 1857).

¹²⁶ Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 547-551.

¹²⁷ Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 547-551.

¹²⁸ Uiteindelijk zullen ze ook uitgerekend die dag Florence achter zich laten om hun ogen nog meer te gaan uitkijken in de Eeuwige Stad, Rome. Onderweg passeren ze nog verschillende dorpen en steden. Van Florence nemen ze een huurwagen richting Pistoia waar ze plannen 24 uur te verblijven. Van hieruit gaan ze te voet verder naar Peschia waar ze de kathedraal bezichtigen. Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/197: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 360r -360v.

¹²⁹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/198: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/12/1838), fol. 361r -361v.

¹³⁰ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/198: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/12/1838), fol. 361r -361v.

Jules Storms schrijft vanuit Rome slechts drie zinnen van dankbetuiging naar zijn leermeester en dit onderaan de brief van Van Eycken van 15 december 1838.¹³¹ Hieruit blijkt dat deze net als de andere twee Rome heeft bereikt en nog steeds in contact staat met de medeleerlingen uit Navez' atelier. Wat vervolgens met deze kunstenaar gebeurt, is niet meer af te leiden uit correspondentie.

Tijdens Roberti's eerste dagen in de Eeuwige Stad waant hij zich tussen de sublieme meesters, die hij al tekenend en schilderend kopieert. Jammer genoeg loopt niet alles van een leien dakje, want [...] *à dessiner et à peindre selon que ses parties sont éclairées car malheureusement il n'y fait pas toujours très claire.*¹³² Gaat het hier letterlijk om delen van schilderijen die beter belicht zijn dan andere of doelt Roberti hier op het feit dat het even zoeken was naar de 'juiste' werken?

Het Vaticaan wordt de uitvalsbasis in deze stad. Ook Van Eycken staat versteld over de kunstwerken en meesters die hier te bewonderen zijn. Hier kopieert hij net als in Florence. Roberti verlaat enkel de zalen van het Vaticaan om naar Italiaanse modellen te tekenen. *Je ne quitte le Vatican que pour peindre d'après modèle qui sont ici de toutes beauté.*¹³³ Anders dan De Landtsheer, die in 1827 de Parijse modellen prefereerde, heeft Roberti over hun Italiaanse collega's geen klachten.¹³⁴ Na de sluitingsuren van het Vaticaan en als de Italiaanse modellen terug huiswaarts zijn gekeerd, blijven de leerlingen hun kunsten oefenen. [...] *le soir nous dessinons à une académie que nous avons formée entre nous.*¹³⁵ Van Eycken doet hetzelfde als Roberti; de onsterfelijken, zoals hij het zelf verwoordt, van het Vaticaan bezoeken, net als het lokale leven en de natuur leren kennen en appreciëren.

Maar de leerlingen blijven niet enkel, zoals Roberti doet uitschijnen, binnen de veilige omwalling van de stad. Ook trekken ze naar verschillende dorpen en steden rondom Rome waaronder Tivoli, Subiaco, Civitella en Palestrina. Onderweg beklimmen ze ook een berg waar

¹³¹ *Mon cher monsieur Navez*

Je m'en presse de me joindre à mes amis pour vous présenter mes souhaits de nouvel an et vous [...] mes sentiments de reconnaissance et santé

Votre élève dévoué Jules Storms. Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/358: Jean-Baptiste Van Eycken en Jules Storms, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/12/1838), fol. 20r -21r.

¹³² Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/198: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/12/1838), fol. 361r -361v.

¹³³ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/198: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/12/1838), fol. 361r -361v.

¹³⁴ Zie hoofdstuk Jean-Baptiste De Landtsheer.

¹³⁵ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/198: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/12/1838), fol. 361r -361v.

Van Eycken verbazingwekkend een inscriptie van zijn eigen leermeester in een rots terugvindt “F. Navez 1819”, een overblijfsel van diens eigen Italiëreis. *nous y avons découvert avec enthousiasme. F Navez 1819. le destinant que 20 ans plus tard vos élèves tracèrent leur nom sur ce même mur.*¹³⁶ Op dezelfde muur vinden ze ook de naam van de Franse schilder Antoine-Jean Gros (1771-1835) die in 1793 de revolutie in Parijs ontvluchtte richting Italië.¹³⁷

De laatste brief uit Rome uit het netwerk van de drie leerlingen komt van Jean-Baptiste Van Eycken en is gedateerd op 11 februari 1839. Hij heeft meer weg van een afscheidsbrief. Van Eycken bedankt Navez nogmaals voor zijn vaderlijke zorgen en benadrukt dat hij de ambitie heeft om de vriendschap tussen beiden te bewaren. Bovenal benadrukt Van Eycken dat hij door al zijn inspanningen eindelijk in staat is om de vijanden van ‘onze school’ te laten zien tot wat ‘wij’ in staat zijn. [...] *consacrer ma vie entière en efforts constant afin de montrer un jour aux ennemis de notre école tout ce dont notre patronage l’aura rendu capable.*¹³⁸ Hierna volgt een lofzang op Navez : *Je pense souvent à ceux qui les premiers ont eu le bonheur de vous avoir pour maître, élevés déjà jusqu’à ce point de pouvoir vous faire honneur.* Toch bevat deze brief nog andere informatie dan alleen dankbetuigingen aan Navez’ adres. Over smaken valt niet te twisten, meldt Van Eycken. Navez gaf volgens hem het juiste smaakpatroon, met toch nog een voet in het neoclassicisme, door aan zijn leerlingen. Sommigen daarentegen kennen hun kunstcanon niet en weten niet welk genre ze moeten aanmoedigen, vermeldt Van Eycken met een opgeheven vingertje: *la terre classique où les artistes de toutes les nations viennent puiser la source du beau.*¹³⁹ Heimwee zet de toon in deze brief, heimwee naar het thuisland, naar familie en vrienden. Het is wellicht de aanleiding voor Van Eyckens terugkeer naar een meer vertrouwde omgeving, in zijn geval Parijs. Hij schaamt zich om zo snel al te vertrekken. Van Eycken heeft zijn Italiëreis gefinancierd door de verkoop van zijn schilderijen en vond het daarbij zinloos om de aanvraag om subsidie die hij kon krijgen van de overheid te hernieuwen. [...] *la vente de mes tableaux joint à mon petit revenu m’ont donnés le moyen de faire le voyage de l’Italie entièrement à mes frais jamais je n’ai reculé devant les sacrifices que nécessite la vraie étude de mon genre de peinture et si je quitte Rome à regret j’emporte au moins la*

¹³⁶ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/358: Jean-Baptiste Van Eycken en Jules Storms, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/10/1838), fol. 20r - 21r.

¹³⁷ “Antoine-Jean, Gros,” *Encyclopaedia Britannica* (2019): laatste toegang 21 mei 2019, <https://www.britannica.com/biography/Antoine-Jean-Gros>.

¹³⁸ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/359: Jean-Baptiste Van Eycken, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (11/02/1838), fol. 646r -647r.

¹³⁹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/359: Jean-Baptiste Van Eycken, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (11/02/1838), fol. 646r -647r.

*satisfaction d'avoir été tout à lui pendant les peu de jours que j'ai eu le bonheur du puiser [sic].*¹⁴⁰

Van Eycken zal enkele dagen na het schrijven van deze brief (11 februari) Rome verlaten om in Bologna de Carracci's nog een keer te aanschouwen alsook Venetië, Turijn en Milaan te bezoeken om zich uiteindelijk opnieuw in Parijs te settelen. Met Albert Pierre Roberti zal hij voor zijn vertrek nog Napels bezoeken en daarbij ook Pompeï en de Vesuvius.

4.4.3 Eigen werk

Enkel Jean-Baptiste Van Eycken maakt melding van zijn eigen werk in de correspondentie aan zijn meester. Wellicht omdat hij de enige van de drie leerlingen is die zelf zijn reis bekostigt. Hij heeft weliswaar een beurs gekregen van het *ministère de l'intérieur pour voyager et séjourner à l'étranger*, maar heeft die al snel afgewimpeld. Tijdens zijn trip krijgt hij te horen dat het museum van Luik een werk van hem heeft aangekocht. Volgens zijn biografie zal de stad Luik in 1837 na een expositie twee werken van hem aankopen; *De graflegging van Christus* (Musée des Beaux-Arts de Liège) voor 3500 frank en *De Goede Samaritaan* voor 500 frank.¹⁴¹ Aan Navez vraagt hij om zijn werken te gaan bekijken en er een oordeel over te vellen, wat de nood aan bevestiging onderstreept. *C'est à Gènes que j'ai reçu s'il y a 6 semaines, la nouvelle de la vente de mon tableau au Musée de Liège depuis lors je n'ai plus de nouvelles du Pays. Je pense que mes tableaux seront exposés à Gand où vous s'ègerez [sic] un jugement des concours [sic].*¹⁴² Enkele brieven later schrijft hij dit: *J'espère un jour refaire ma Madelaine.*¹⁴³ Of het hier om Maria Magdalena bij *De graflegging van Christus* gaat, is niet duidelijk, maar het kan kloppen. De geknielde vrouw vertoont evenwel geen proportionele fouten of andere onrechtmatigheden. Met zekerheid is uit de brief op te maken dat Van Eycken zelf niet gelukkig was met een bepaald onderdeel van het werk en dit ook openlijk met zijn leermeester deelde. Vervolgens heeft Van Eycken het over een werk dat hij in Parijs heeft gemaakt, maar waarvan de kwaliteit te lijden heeft gehad onder de afleiding van de grote meesters daar aanwezig. *Le*

¹⁴⁰ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/359: Jean-Baptiste Van Eycken, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (11/02/1838), fol. 646r -647r.

¹⁴¹ M. Quetelet, "Notice sur Jean-Baptiste Van Eycken, peintre d'histoire et membre de l'Académie," *Annuaire de l'Académie royale de Belgique*, (Brussel: 1854), 442.

¹⁴¹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/356: Jean-Baptiste Van Eycken, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez (9/08/1838), fol. 601r -601v.

¹⁴² Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/356: Jean-Baptiste Van Eycken, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez (9/08/1838), fol. 601r -601v.

¹⁴³ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/358: Jean-Baptiste Van Eycken en Jules Storms, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/10/1838), fol. 20r - 21r.

*tableau a été commencé bien avant l'ouverture du Louvre j'aurais peut-être mieux fait si les chefs d'œuvres des grands maitres ne me craient [?] pas été de durable [?] pendant mes 8 premiers mois de séjour à Paris.*¹⁴⁴ In zijn biografie noch in zijn correspondentie aan Navez wordt de titel van het werk vermeld. Wel is de verkoopplek te achterhalen, namelijk een museum in Lisieux, zodat hoogstwaarschijnlijk naar *Wenende moeder over haar dood kind* uit 1836 wordt gerefereerd.¹⁴⁵

4.4.4 Navez' invloed

Tijdens de periode van een jaar waarin de drie leerlingen in Italië vertoeven, vliegen de dankbetuigingen Navez rond de oren. Roberti bedankt Navez voor het doorgeven van al zijn kennis in de kunsten. [...] *providence d'avoir eu le bonheur d'étudier sous vos auspices et d'avoir pu profiter de vos lumières, pour me guider dans la carrière si difficile des arts [...].*¹⁴⁶ De dankbaarheid ten opzichte van hun meester is ook merkbaar in de correspondentie van Storms en Van Eycken. Is het omdat ze zo overdonderd zijn door al de pracht die ze zien dat de dankbaarheid oplaait jegens de leermeester die hun de kans gaf om een Italiëreis te ondernemen? Of is dit simpelweg de manier waarop het hoort?¹⁴⁷ Navez had zijn leerlingen klaarblijkelijk al verscheidene verhalen uit eigen ervaring over deze stad verteld: *Rome et les chefs d'œuvres dont vous me parliez souvent m'ont fait la plus grande impression.*¹⁴⁸

Roberti schrijft zowel aan zijn moeder als aan zijn leermeester brieven met informatie uit het mediterrane land. Bijzonder is dat Roberti in de correspondentie aan zijn leermeester de informatie over de Italiaanse meesters een stuk beknopter houdt. *De là nous avons été voir Bologne et sa fameuse école : les Carrache, le Guide Reni, le Dominiquin nous ont tour à tour surpris et extasiés.*¹⁴⁹ Beperkt hij zich omdat zijn leermeester François-Joseph Navez deze

¹⁴⁴ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/358: Jean-Baptiste Van Eycken en Jules Storms, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/10/1838), fol. 20r - 21r.

¹⁴⁵ Quetelet, "Notice sur Jean-Baptiste Van Eycken," 442; Etienne Deville, *Catalogue des œuvres de peinture, aquarelles, dessins et sculpture exposé dans le Musée de Lisieux*, (Lisieux: Le Musée, 1920).

¹⁴⁶ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms II 70/1/198: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez (15/12/1838), fol. 361r-361v.

¹⁴⁷ In de 18de en 19de eeuw was aan het schrijven van correspondentie een bepaalde etiquette verbonden die nederigheid hoog in het vaandel droeg; Willemijn Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850*, (Nijmegen: Vantilt, 2005).

¹⁴⁸ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/358: Jean-Baptiste Van Eycken en Jules Storms, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/10/1838), fol. 20r - 21r.

¹⁴⁹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/197: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 360r -360v.

werken al heeft mogen aanschouwen? Of omdat hij zijn eigen mening niet aan een academisch geschoold genie wou opdringen? Hoogstwaarschijnlijk het eerste. Ook meldt Roberti expliciet dat hij niet al te veel extra uitleg gaat geven. Navez heeft immers zelf een Italiëreis achter de kiezen. *Adieu mon cher maître je crois inutile de vous faire une description détaillée de tous ce que nous avons vus vous connaissez mieux que nous cette terre classique, où chaque pas attire l'admiration et l'étude.*¹⁵⁰ *Il est, je crois, mon cher Maître, inutile de vous en parler étant persuadé que vous la connaissez mieux que moi.*¹⁵¹

De brieven die de drie leerlingen aan hun leermeester formuleren, vangen steeds op een nederige manier aan en eindigen ook zo. *Vous me pardonnerez ma négligence de ne pas vous avoir écrit plutôt. Depuis longtemps mon devoir m'obligeait à le faire, mais la masse de[s] belles choses que nous avons à étudier en sont la cause principale et font mon excuse.*¹⁵² Roberti vermeldt dat de passie om kunstwerken te maken nooit zo groot is geweest als in deze stad. *Jamais mon cher maître le gout du travail n'a été plus vif en présence de pareilles maîtres et de pareilles ouvrages.*¹⁵³ Roberti's grootste wens is om in staat te zijn via zijn talent eer aan zijn leermeester te kunnen bewijzen. Hoe hij dit wenst te doen, wordt niet vermeld. Die nederigheid is ook terug te vinden in een bepaalde nood aan bevestiging ten opzichte van zijn werken, een verlangen dat ook bij de andere leerlingen te merken is. Navez was dé kenner van de kunst in deze periode en had de perfecte opleiding genoten onder Jacques-Louis David. Om van deze leermeester artistiek commentaar te krijgen, of die nu opbouwend was of niet, was al een zegen op zich. [...] *j'en ai attendu si souvent l'éloge de votre bouche que tout ce que je pourrais vous en dire serait froid et serait loing d'être si juste et si bien senti.*¹⁵⁴ Om zijn meester te paaïen sluit Roberti zoals de meeste leerlingen af met gelukwensen aan Navez' familie, specifiek aan Mademoiselle Navez en Madame Navez. Navez was gehuwd met Augustine-Flore de Lathuy (1798-1867), een echtverbintenis waaruit twee kinderen waren voortgekomen: in 1826 een zoon, August Ferdinand Marie Joseph Navez (1826-1846) en in 1828 een dochter Marie-Hélène-Therèse Navez (1828-1855).¹⁵⁵ De Madame Navez zal

¹⁵⁰ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/356: Jean-Baptiste Van Eycken, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 601r -601v

¹⁵¹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/197: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 360r -360v.

¹⁵² Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/197: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 360r -360v.

¹⁵³ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/197: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 360r -360v.

¹⁵⁴ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/197: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (9/08/1838), fol. 360r -360v.

¹⁵⁵ Maret, *François-Joseph Navez*, 12; Van Santvoort, "Twee grootmeesters van de 19de-eeuwse schilderkunst. François-Joseph Navez en Jean-François Portaels in één graf op het kerkhof van Laken," 2-4.

hoogstwaarschijnlijk verwijzen naar Navez' echtgenote. De *Mademoiselle* aan de andere kant kan zowel slaan op Navez' zus, Jeannette Navez (1785-1862), als op Navez' dan tienjarige dochter.¹⁵⁶

Wel is het hierbij interessant te weten dat Navez' en Roberti's relatie verder teruggaat dan die met Storms en Van Eycken. In 1831 schilderde Navez al een portret van Madame Roberti wat een band tussen de twee aantoont. Als Roberti al zo nederig brieven naar zijn meester stuurt, moet het wel zijn dat deze enorm hoog boven de leerlingen uittorent. Op dat moment van aanschrijven is hij immers directeur van een de belangrijkste kunstacademies in België: de Academie voor Schone Kunsten in Brussel.

4.4.5 Ingres en andere kleine ontmoetingen

Op hun weg komen de drie leerlingen zowel artistieke metgezellen als kunstleken tegen. Onderweg naar Genua raken ze bevriend met enkele mannen en drinken er zelfs samen de flessen wijn mee op die ze op hun tocht hebben megedragen. *Nous n'avons rencontré de meilleurs ni de plus braves gens. Ils étaient fâchés de ce que nous ne pouvions pas passer chez eux. Nous bûmes quelques bouteilles de vin ensemble et nous séparâmes les meilleurs amis du monde.*¹⁵⁷ De meerderheid van de kennissenkring heeft echter een kunstwetenschappelijke achtergrond. In Modena, de hertogelijke stad, ontmoeten ze de zoon van de directeur Monsieur Virole die schilder is zonder ambitie om een artistiek bestaan uit te bouwen. De stad moedigt het artistieke kunnen aan. Ieder jaar zendt de hertog jonge kunstenaars richting Rome om daar hun kunstenaarschap te gaan perfectioneren.

In Marseille zijn de drie leerlingen de radicale liberale journalist René Spitaels (1809-1849) tegengekomen die hen heeft uitgedaagd om door het "vervloekte" hertogdom Modena te reizen met hun snorren en baarden.¹⁵⁸ *En effet, nos moustaches faisaient de l'effet car nous étions regardés comme des animaux rares et curieux.*¹⁵⁹ Achteraf sturen ze Spitaels een brief om hun durf aan te tonen.¹⁶⁰

In Sienna komen ze *Monsieur* Verhaegen uit Brussel tegen, die zich op hun verblijfplaats van kamer heeft vergist. Het kan gaan om een kennis uit Navez' eigen netwerk. Hierbij komt de

¹⁵⁶ Er is niet geweten of Navez' zus gehuwd was. Van Santvoort, "Twee grootmeesters van de 19de-eeuwse schilderkunst. François-Joseph Navez en Jean-François Portaels in één graf op het kerkhof van Laken," 2-4.

¹⁵⁷ Coekelberghs, *Le voyage en Italie du peintre Albert Roberti en 1838-1839*, 539.

¹⁵⁸ Hij legde zelf ook een tocht af van Brussel naar Istanboel die ook aan de hand van correspondentie werd verteld. René Spitaels, *De Bruxelles à Constantinople par un touriste Flamand*, 1 bnd., (Brussel: de Delevingne et Callewaert, 1839).

¹⁵⁹ Coekelberghs, *Le voyage en Italie d'Albert Roberti*, 543.

¹⁶⁰ Coekelberghs, *Le voyage en Italie d'Albert Roberti*, 543.

naam Théodore Verhaegen (1796-1862), voorzitter van de Kamer van Volksvertegenwoordigers naar voren, maar die heeft geen artistieke invloed gehad op het verblijf van de leerlingen in Sienna. In het netwerk van Verhaegen was echter wel een Godecharle aanwezig, die de leerlingen tevens zullen tegenkomen.¹⁶¹

Per stad die de leerlingen aandoen, breidt hun artistieke netwerk uit. Ook Ingres, de top van de neoclassicistische kunststijl, wordt eraan toegevoegd. Hij heeft er zelf al wat jaren (tijdens zijn eigen studiereis) op zitten in Rome als hij in 1835 terugkeert naar deze antieke stad met het idee om er een aantal jaar te verblijven. Roberti en Van Eycken ontmoeten hem, en Storms hoogstwaarschijnlijk ook. *Je vous remercie de les bonté que vous avez eue de me procurer la connaissance de Mr Ingres, dont j'ai eu l'occasion d'apprécier le talent et surtout les profondes connaissances.* Ingres voorzag studenten in Rome met de mogelijkheden om reproducties te gaan bekijken. Ook kocht hij boeken voor de Villa de Medici of eigen collectie die de studenten mochten gebruiken. [...] *j'ai profité aussi des conseils de Mr Ingres à qui vous avez eu la bonté de nous recommander.*¹⁶² Aangezien Ingres een goede vriend van Navez was, konden diens buitenlandse studenten er ook nog wel bij. Van deze twee meesters van het neoclassicisme is correspondentie bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel, maar dat valt buiten de selectie van deze masterproef.¹⁶³

Ingres was een liefhebber van Rafaël, wat in verschillende brieven van Navez' leerlingen wordt aangehaald. *Admirateur ardent de Raphael il nous fait encore mieux connaître et apprécier ce grand homme, il est pour nous d'une extrême bonté aussi que les très messieurs à qui vous avez eu en [sic] la bonté de nous recommander.*¹⁶⁴ Dat deze Italiaanse kunstenaar uit de hoogrenaissance wordt aanbeden door Navez' gevolg, is ook merkbaar in hun correspondentie aan hun leermeester. In dezelfde brief haalt Roberti aan dat Rafaël in trek is onder de Belgen, net als Michelangelo. Hun onsterfelijke fresco's, zoals Roberti ze noemt, zijn met sublimiteit en wijsheid gemaakt. [...] *quel noblesse dans les têtes, quel pureté de mouvement !*¹⁶⁵ Rafaël

¹⁶¹ Om de beeldhouwer Gilles-Lambert Godecharle (1750-1835) kan het in ieder geval niet zijn gegaan aangezien deze stierf in 1835. Ook andere sporen lopen dood.

¹⁶² Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/358: Jean-Baptiste Van Eycken en Jules Storms, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/10/1838), fol. 20r - 21r.

¹⁶³ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek : Ms. II 70/2/2/312bis, Ms. II 70/2/2/315, Ms. II 70/2/2/316, Ms. II 70/2/2/314, Ms. II 70/2/2/317, Ms. II 70/2/2/312 en Ms. II 70/2/2/313

¹⁶⁴ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/358: Jean-Baptiste Van Eycken en Jules Storms, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/10/1838), fol. 20r - 21r.

¹⁶⁵ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/198: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/10/1838), fol. 361r -361v.

belichaamt in Roberti's ogen de perfectie en hij citeert ook Ingres' woorden: *Dans Raphael surtout, rien de guindé ; c'est la nature, et, com[me] le dit bien M. Ingres (rien de manière ; chez lui, tout est nature, mais belle et noble nature.)*¹⁶⁶ Dit terwijl Michelangelo moeilijker te begrijpen is volgens Roberti, waarmee hij niet wil doen uitschijnen dat deze geen bewonderenswaardig genie was. Kwam deze mening voort uit de leerling zelf? Of werden hij en zijn kompanen overdonderd door de grootsheid van Ingres dat ze ook diens mening overnamen zonder enig puntje van kritiek? Alleszins heerste er bij Ingres een idee dat Rome niet meer was wat het geweest was en dit schijnt door in de brieven van Roberti. *Tout s'abatardi: mais malgré cela, les têtes sont de toute beauté les ouvrages de l'art antique toujours sublimes: le ciel, le sol, les fabriques, admirables, et, par-dessus tout: Raphaël éclatant de beauté, un être vraiment descendu chez les hommes: ce qui, cependant, fait qu'en somme Rome est encore supérieure à tout. Paris vient d'après.*¹⁶⁷

De drie leerlingen van Navez ontmoeten naast Ingres ook de Antwerpse schilder Philippe Jacques Van Brée (1786-1840), die begin december in Rome aankomt.¹⁶⁸ *M. Van Brée est arrivé à Rome depuis 8 jours en bonne santé.*¹⁶⁹ Ook Van Eycken vermeldt deze schilder, met wie ze op 6 december 1838 samen met de Belgische delegatie van kunstenaars een banket houden. Ook de beeldhouwer Philippe Joseph Henri Lemaire (1798-1880), een oude vriend van Navez, zien de leerlingen vaak.¹⁷⁰ *Nous voyons souvent Mr Lemaire un de vos anciens amis. Sculpteur français plein d'affabilité pour nous.*¹⁷¹ Op hun tocht zijn ze de Belgische schilder en tekenaar Frans Vervloet (1795-1872) ontmoet die via hen de groeten aan Navez laat doen.

4.5 Nasleep

Van Eycken keert na zijn Italiëreis terug naar het vertrouwde Parijs om er een kunstwerk af te werken waarvoor hij in Italië voorbereidende studies had gemaakt. [...] *dans cette belle ville*

¹⁶⁶ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/198: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/10/1838), fol. 361r -361v.

¹⁶⁷ Adrian Rifkin, *Ingres Then, and Now*, (Londen/New York: Routledge. Taylor & Francis Group, 2000).

¹⁶⁸ Clara Erskine Clement, *Painters, Sculptors, Architects, Engravers, and their Works*, (New York: Riverside press, 1874), 133; Adelaar, Roding en Tempel, *De Blijvende Verlokking. Kunstenaars uit de Lage Landen in Italië 1806-1940*, tent.cat. Rotterdam, Kunsthall Rotterdam: 2003), 36, 93 en 99; "Philippe Jacques Van Brée," *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2019): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/79173>.

¹⁶⁹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/198: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/10/1838), fol. 361r -361v.

¹⁷⁰ Hij financiert zijn Italiëreis met de Romeprijs die hij in 1821 heeft gewonnen.

¹⁷¹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/358: Jean-Baptiste Van Eycken en Jules Storms, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (15/10/1838), fol. 20r - 21r.

[Parijs] que je connais déjà je pourrai m'entourer de ressources et conserver l'espoir de revoir un jour Rome, que je suis honteux de quitter si tôt.¹⁷² Het werk waarover Van Eycken spreekt, is waarschijnlijk een van zijn bekendste werken: *la Clémence divine* uit 1839 (bewaarplaats onbekend).¹⁷³ Het kan ook gaan om twee andere werken: *De terugkomst van de oogst* en *De heilige Louis van Gonzaga* (église de Monceau-sur-Sambre) aangezien hij deze in hetzelfde jaar vervaardigt.¹⁷⁴ Parijs wordt zijn nieuwe uitvalsbasis waar hij al snel tot professor wordt gepromoveerd. Hij wint er verscheidene gouden medailles voor zijn schilderijen.¹⁷⁵ Zijn belofte om de vriendschap met zijn dierbare meester intact te zullen houden, breekt hij niet: de correspondentie met zijn leermeester Navez blijft duren tot zijn sterfjaar 1853.¹⁷⁶

Albert Pierre Roberti keert in 1839 terug naar Parijs waarna hij via briefwisseling in contact blijft met Navez. *J'ai appris avec plaisir la nomination de J. Van Eycken à la place de professeur.*¹⁷⁷ In 1849 keert hij terug naar België.¹⁷⁸ In 1853 volgt hij zijn vroegere medeleerling Van Eycken na diens overlijden op als leraar aan de academie.

Jules Storms leeft meer in de schaduw van zijn reisgezellen.¹⁷⁹ De correspondentie met zijn leermeester stopt na zijn Italiaanse periode en zo ook de stroom aan informatie. In 1845 zal er een werk van hem op de Brusselse tentoonstelling aanwezig zijn: *De laatste ogenblikken van het leven van Maria van Bourgondië* (bewaarplaats onbekend).¹⁸⁰ In 1850 zal hij trouwen met Selena Foster (1819-1904), een Engelse schilderes uit de Romantische school die onverdienstelijk is gebleven.¹⁸¹ Mogelijk stopte Foster na het huwelijk aangezien niet alle

¹⁷² Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/359: Jean-Baptiste Van Eycken, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez (11/02/1838), fol. 646r -647r.

¹⁷³ Quetelet, "Notice sur Jean-Baptiste Van Eycken,"; Nouvelle revue de Bruxelles, 3 (Brussel: J.-B. De Mortier, 1845), 91; Anoniem, *Journal historique et littéraire*, 7 (Luik: P. Kersten, 1840), 141; Aug. Binnetti, *L'Université catholique, recueil religieux, philosophique, scientifique et littéraire*, (Parijs: S.-G. Faub., 1840), 388.

¹⁷⁴ Quetelet, "Notice sur Jean-Baptiste Van Eycken."

¹⁷⁵ Quetelet, "Notice sur Jean-Baptiste Van Eycken."

¹⁷⁶ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/356: Jean-Baptiste Van Eycken, correspondentie uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez (9/08/1838), fol. 601r -601v.

¹⁷⁷ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/199: Albert Pierre Roberti, correspondentie uit Parijs aan zijn leermeester François-Joseph Navez (8/12/1839), fol. 362r-362v.

¹⁷⁸ Quetelet, "Notice sur Jean-Baptiste Van Eycken."

¹⁷⁹ In de *Thieme-Becker* en de *Benizet* vermeld als *peintre d'histoire*. Storms ondertekende zijn schilderwerken met de voornaam Jules; Andries Van den Abeele, "A remarkable man. Thomas Forster. Brugge 1842-1852," laatste toegang 21 mei 2019, http://users.skynet.be/sb176943/AndriesVandenAbeele/thomas_forster.htm#_ftn149.

¹⁸⁰ Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 150; Anoniem, *Exposition nationale des beaux-arts. Explication des ouvrages de peinture, sculpture, gravure, dessin et lithographie, exposés au salon de 1845* (Brussel: De Mortier frères, 1845), 109.

¹⁸¹ *Epistolarium II*, a.w., XXI- XXIV en 23; *Philosophia Musarum*, a.w., 252-256; SAB, Burg. Stand, huwelijken 1850, NR 303. "Het kasteel van Oorbeek," *Oorbeek*: laatste toegang 21 mei 2019, http://www.oorbeek.be/documents/kasteel_oorbeek.html.

vrouwen een kunstenaarsbestaan als het hoogste goed zagen. Een deel was maar al te blij om het penseel neer te leggen na hun huwelijk.¹⁸²

4.6 Besluit

Per boot, met een huurkoets of te voet baanden Jules Storms, Albert Pierre Roberti en Jean-Baptiste Van Eycken net zoals vele andere kunststudenten hun weg naar Italië met als einddoel de Eeuwige Stad Rome. In vergelijking met de meeste reizigers besloten zij ook onderweg naarstig kunst te bestuderen. De afstand met hun leermeester François-Joseph Navez dichtten ze via briefwisseling. Van hem kregen ze het advies om grote meesters uit voornamelijk de renaissance te kopiëren, wat ze vooral in Florence en Rome deden. In de Eeuwige Stad ontwikkelden de kunstenaars immers geen noemenswaardige werken, waardoor Navez zijn rol als adviesverlenende orgaan niet kon spelen. Afgezien daarvan moedigde Navez wel zijn netwerk in Rome aan om zijn leerlingen te ontvangen. Zo ontmoetten ze contemporaine kunstenaars op hun pad, onder wie Ingres, Pierre De Vigne en Van Brée die ieder op hun manier de leerlingen op weg hielpen.

Toch bleef hun korte verblijf van een jaar in Italië er vooral een van inspiratie opdoen. Eigen creaties komen nagenoeg niet aan bod in de briefwisseling. Enkel Van Eycken hield zich met de verkoop van zijn werken bezig. Hij had immers de studiebeurs afgewimpeld en bekostigde de Italiëreis zelfstandig door verkoop van schilderijen. Storms en Roberti konden op dat vlak achterover leunen, want voor financiering van een jaar konden ze rekenen op de overheid.

Ondanks de korte duur ervan wakkerde hun verblijf hun inspiratie aan. Vooral Van Eycken zou pogen om de antieke elementen in zijn oeuvre toe te passen. Storms en Roberti zouden eerder op de achtergrond verdwijnen.

¹⁸² Marga Altena, "Muzen aan het werk: vrouwenlevens in de kunsten," *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 23, (Amsterdam: Aksant, 2003).

5 De Italiëreis van Robert, Portaels en Sturm

5.1 Biografische kadering

De levensloop van de drie leerlingen van François-Joseph Navez die tijdens hun studieverblijf in Italië via correspondentie contact houden met hun leermeester, wordt hieronder kort beschreven om te plaatsen in welke periode van hun leven de Italiëreis invloed heeft gehad.

Alexandre Nestor Nicolas Robert (1817-1890) wordt geboren op 26 februari 1817 in Trazegnies in Henegouwen. Met een notaris als vader is hij voorbestemd om de zaak voort te zetten. Toch kiest hij voor de kunstwereld en schrijft zich op 23 augustus 1837 in voor de cursus schilderen naar natuur onder de vleugels van Navez. In 1842 verlaat hij het atelier van Navez om samen met medestudent Portaels zijn kunsten te gaan perfectioneren in Parijs, om vervolgens met zijn tweeën een volgende studiereis te ondernemen, ditmaal richting Rome waar ze in 1843 toekomen. Na omzwervingen in het noorden en door de hak van Italië besluit Robert zes jaar later terug naar thuis te keren, met een tussenstop in Parijs. In 1850 bevestigt het salon van Gent zijn kunnen en maakt dit hem tot potentiële opvolger van Portaels als directeur van de Gentse Academie voor Schone Kunsten, iets wat later niet in de praktijk wordt gebracht.¹⁸³ In 1860 zal hij trouwen met Marie-Alice Madou (1836-1900), dochter van de schilder Jean-Baptiste Madou (1796-1877).¹⁸⁴ In 1863 wordt Robert aan de Brusselse Academie benoemd tot leraar in het tekenen naar de antieke kop en de antieke torso en fragmenten. Al snel wordt hij in 1865 aan de Brusselse Academie ook tot hoofdleraar in het tekenen naar de antieke figuur benoemd. In 1870 neemt hij door de uitval van Portaels samen met Robert en Stallaert het schilderen naar de antieke figuur over.¹⁸⁵ Twintig jaar later zal Robert op 73-jarige leeftijd in Brussel overlijden.

Jean Portaels (1818-1895) wordt geboren op 30 april in Vilvoorde als oudste van zes in een bemiddelde familie met als moeder Catherine Cooreman (s.d) en als vader Josse Portaels (s.d.), brouwer en burgemeester van Vilvoorde.¹⁸⁶ In deze stad volgt Portaels les bij Philippe Joseph

¹⁸³ Robert bezat te weinig kennis van de Nederlandse taal. Théodore Canneel, die de taal wel machtig was, kreeg hierdoor de functie. Anoniem, *Académie Royale des Beaux-Arts de Bruxelles: 275 ans d'enseignement*, 217-218.

¹⁸⁴ Anoniem, *Académie Royale des Beaux-Arts de Bruxelles: 275 ans d'enseignement*, 195.

¹⁸⁵ Anoniem, *Académie Royale des Beaux-Arts de Bruxelles: 275 ans d'enseignement*, 217; Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 136-138.

¹⁸⁶ Jacques de Suray, *Bruxelles des poètes et des peintres*, (s.l.: s.u., 2008), 72; Anoniem, *The art journal London* 5, (Londen: Virtue & co, 1866), 133. Rapport sur l'administration et la situation des affaires de la ville de Gand, présenté en séance publique du conseil communal, le 14 octobre 1846, (Gent: C. Annoot- Braeckman, 1846), 44; Anoniem, *Académie Royale des Beaux-Arts de Bruxelles: 275 ans d'enseignement*, 210.

Mailart (1764-1856) en in 1836 laat hij zich op aansturen van zijn vader inschrijven bij de Academie voor Schone Kunsten in Brussel. Hier komt hij terecht onder de vleugels van Navez die hem onderricht in de schilderkunst naar natuur tot en met juli 1840. Portaels blijkt een modelleerling te zijn. Als eerste verblijfplaats heeft hij de Grasmarkt. Later zal dit wijzigen naar *chez M. Navez*; in de Koningsstraat.

In 1841, na al wat successen te hebben geboekt, wordt Portaels op aanraden van zijn neoclassicistische leermeester François-Joseph Navez naar Parijs gestuurd om daar de Romantische stijl van Paul Delaroche (1797-1856) te leren. Het zaadje voor het Oosten wordt hier al geplant. Portaels' Parijse periode bereidt hem tevens voor op de Romeprijs die hij op 7 oktober 1842 zal winnen. Zijn Romeprijs neemt een heel nieuwe vorm aan in vergelijking met die van andere laureaten, want hij heeft Egypte als einddoel. Deze omzwervingen worden goedgekeurd door de Antwerpse Academie op voorwaarde dat Portaels ook Palestina en Judea bezoekt. Samen met Alexandre Robert, een medestudent uit het atelier van Navez, vertrekt hij eerst voor twee jaar richting Italië. Daar laat hij zich inspireren door de Italiaanse grootmeesters in en rond de Eeuwige Stad. Ook zendt hij meerdere werken naar het thuisfront zoals *Rebecca* (1845, Vilvoorde) en *Ruth* (1845, bewaarplaats onbekend) om aldaar te worden geëxposeerd op salons.

In juni 1845 vertrekt Portaels uit Rome om eerst samen met Robert Sicilië te bezoeken, waarna deze laatste afhaakt en hij samen met Nicolas Reyntiens (1821-1879) naar Malta, Athene, Constantinopel, Damascus, Jeruzalem, Bethlehem en het langverbeide Egypte trekt. In 1847 keert hij terug naar Rome om daar in zijn atelier de verscheidene schetsen en studies van zijn reis uit te werken. In oktober datzelfde jaar zal hij Hendrik Van der Haert (1790-1846) vervangen als directeur aan de Gentse Academie (1847-1850). Drie werken van hem worden tentoongesteld op het salon van Gent. *De droogte in Judea* (1847, bewaarplaats onbekend) zal hem hier een gouden medaille opleveren.

Zijn relatie met Navez bezweek niet onder het vele reizen en op 14 februari 1849 trouwt Portaels met Navez' dochter Marie-Hélène-Therèse. Hij neemt ontslag in Gent en gaat zich terug in Brussel vestigen. Vijf jaar na het huwelijk sterft zijn vrouw en verliest Navez dus ook zijn dochter. Na een emotioneel zware periode benoemt zijn voormalige leermeester Portaels tot eerste leraar tekenkunst en schilderkunst (1863-1865) en enkele jaren later ook tot directeur (1878-1895) van de Brusselse Academie voor Schone Kunsten. De stijl van de kunstenaar en pedagoog blijft lang de conservatieve trekken van zijn leermeester volgen. Pas na diens dood in 1869 kan hij zich ervan losmaken. In 1858 zal hij in de Sint-Apolloniasteeg in Brussel een

privéatelier openen.¹⁸⁷ In afwachting stimuleert Portaels zijn atelierleerlingen, net als zijn eigen leermeester Navez bij hem deed, om een Italiëreis te ondernemen.¹⁸⁸ Jaren later, in 1863, wordt Portaels eerste leraar in de teken- en schilderkunst naar natuur. Op 2 april 1865 neemt hij ontslag, vermoedelijk om zich volledig aan zijn atelier te kunnen wijden.

Om zaken te doen trekt hij meermaals terug naar Italië. Ook andere, niet conventionele landen blijven zijn aandacht trekken, zoals Hongarije en Marokko (1870-1874). Vooral dit laatste land fascineert hem, maar gezondheidsproblemen weerhouden hem ervan om ernaar terug te keren. In 1878 sluit Portaels zich opnieuw aan bij de Brusselse Academie, ditmaal als directeur, en veranderen er verschillende zaken, waaronder de unificatie van cursussen. In 1881 krijgt hij de volledige leiding over de afdeling, maar drie jaar later zal hij na een banaal dispuut ontslag nemen. Om gezondheidsredenen wil hij zich terugtrekken in Nice. Charles Van der Stappen (1843-1910) krijgt de volledige afdeling Schilderkunst onder zijn vleugels. Robert, Stallaert en Joseph van Severdonck (1819-1905) vinden dit niet verantwoord.¹⁸⁹ Op 8 februari 1895 zal Portaels overlijden waarna hij op het kerkhof van Laken in de grafkelder van de familie Navez-de Hemptinne wordt bijgezet. Leopold II woont zijn begrafenis bij.¹⁹⁰

Jacques Sturm (1808-1844) wordt geboren in Luxemburg op 13 mei 1807 en sterft in de aanwezigheid van Portaels en Robert in Rome op 10 januari 1844.¹⁹¹ Zijn vader, Jean-Baptiste Sturm (s.d), was pruikenmaker, zijn moeder heette Marguerite Champagne (s.d). In zijn geboortedorp laat Sturm zich van jongs af aan onderrichten in de kunstwereld. In 1825 studeert hij onder *Le professeur Fresez*, Jean-Baptiste Fresez (1800-1867), die in hem iets bijzonder ziet en hem daarom doorstuurt naar Jobard, een lithografisch bedrijf in Brussel waar hij 60 franc per maand verdient. Rond 1830 sluit dit bedrijf. Onder de leiding van Navez oefent Sturm

¹⁸⁷ Dit atelier vestigt zich in een oud pand van François-Joseph Navez. Davy Depelchin en Inga Rossi-Schrimpf, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)," *Cahiers Van De Koninklijke Musea Voor Schone Kunsten Van België*. tent.cat., Brussel. (Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2015), 149.

¹⁸⁸ Dupont, *Modèles italiens*, 214.

¹⁸⁹ Anoniem, *Académie Royale des Beaux-Arts de Bruxelles: 275 ans d'enseignement*, 213.

¹⁹⁰ Depelchin, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)," 151; Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence; Jean Portaels En Zijn Leerlingen*. tent.cat. Brussel, Museum voor Oude Kunst, (Brussel: Koninklijke Musea Voor Schone Kunsten Van België, 1979).

¹⁹¹ Anoniem, "Des Beaux-Arts dans le grand-duché de Luxembourg," *De Nederlandsche Kunst-Spiegel* 12, 13 ('s Gravenhage/La Haye: C. Van Der Meer, 1849), 17; Anoniem, *Exposition nationale des Beaux-Arts: explication des ouvrages de peinture, sculpture, gravure, dessin et lithographie exposés au salon de 1845*, (Brussel: De Mortier frères, 1845), 114; Wap, "Des Beaux-Arts dans le grand-duché de Luxembourg," *L'Astrée recueil périodique des Beaux Arts, des sciences et de la littérature dans les Pays-Bas* 1 (Utrecht: Dannendelser & Doorman, 1852), 12; J.-A. Luthereau, "De la peinture murale en Belgique," *La renaissance illustrée* 12-14 (Brussel: la Société des Beaux-Arts, 1850), 36; Aug. Neyen, *Biographie luxembourgeoise* 2 (Luxemburg: Pierre Bruck, 1861), 153; Anoniem, *La renaissance chronique des arts et de la littérature* 7, 7 (Brussel: Gérant, A. De Wasme, 1845-1846), 43-44; Viviane Berko en Patrick Berko, *Eugène Verboeckhoven* (Brussel: Editions Lacont, 1981), 94.

tussen 1834 en 1839 zijn schildertechnieken waarbij voornamelijk het historietafereel aandacht krijgt, al is hij ook gefascineerd door poëzie.¹⁹² Na wat moeilijkheden in 1841 om een werk op het Brusselse salon te krijgen, vertrekt Sturm op 33-jarige leeftijd naar Parijs om daar zijn kunsten te gaan perfectioneren. Vanaf daar reist hij door naar Italië waar gezondheidsproblemen hem beletten om inspiratie op te doen. Met Portaels en Robert vlucht hij uit het warme Rome weg om op het platteland wat verkoeling te krijgen. Jammer genoeg zal de leerling enkele maanden na zijn terugkeer naar Rome op 10 januari 1844 overlijden.¹⁹³

5.2 Inleiding

Jacques Sturm, Jean-François Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert worden in dit hoofdstuk samen behandeld omdat ze elkaar zullen beïnvloeden tijdens hun verblijf in Italië. Portaels en Robert bevinden zich nog in Parijs wanneer Sturm al de tocht richting de Eeuwige Stad heeft aangevat. Enkele maanden later, in 1843, zullen de twee bevriende studiegenoten hem achterna komen. Via correspondentie houden ze hun leermeester François-Joseph Navez op de hoogte. Financieel kunnen Sturm en Robert steunen op een studiebeurs van de overheid.¹⁹⁴ Portaels kan via de Romeprijs zijn Italiëreis en latere omzwervingen financieren.¹⁹⁵

Sturm stuurt twee brieven naar zijn leermeester, Portaels en Robert sturen in totaal veertien brieven. Vaak schrijven de twee laatsten samen op hetzelfde vel papier, wellicht uit praktische en economische overwegingen. Toch ligt het aantal brieven bij Robert hoger dan bij Portaels; wellicht omdat deze eerste meer ondersteuning nodig heeft. Portaels zal in 1845 bovendien verder trekken naar Egypte, wat hem door het vele reizen minder kans zal hebben gegeven om zijn leermeester post te sturen.

5.3 De tocht

De eerste brief van deze groep leerlingen aan hun leermeester komt vanuit de pen van Jacques Sturm, die op 2 januari 1843 meldt dat hij reeds een vijftiental dagen is toegekomen. De dankbaarheid jegens Navez uit hij net als voorgaande leerlingen meteen: [...] *je sais combien*

¹⁹² Anoniem, *Académie Royale des Beaux-Arts de Bruxelles: 275 ans d'enseignement*.

¹⁹³ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/181: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (10/01/1844), fol. 330r.

¹⁹⁴ Robert zal na twee jaar zelfstandig kunstenaar worden en inkomsten halen uit commissies.

¹⁹⁵ De Romeprijs werd in België uitgereikt door de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten.

vous y avez contribué par vos démarches, vos soins [...].¹⁹⁶ Uit de eerste brief die hij aan zijn leermeester verstuurt, is niet op te maken of Sturm daadwerkelijk zonder Portaels en Robert naar Italië is gereisd. In een latere brief, gedateerd op 16 juli, laat hij weten dat Portaels en Robert zijn toegekomen in de Eeuwige Stad, wat het bijzonder waarschijnlijk maakt dat Sturm zonder de andere leden van Navez' atelier naar Rome is afgereisd.¹⁹⁷ In de ik-vorm meldt Sturm de warmere temperaturen van Genua te kunnen appreciëren, na de bergen met sneeuw te hebben getrotseerd. *Je suis passé les montagnes sans aucune apparence d'accident, malgré une assez grande quantité de neiges qui y étaient déjà touchées.*¹⁹⁸ Zowel de bergen van Zwitserland, Genua als Turijn hebben een sterke indruk op hem gemaakt.¹⁹⁹ In Florence verblijft hij enkele dagen om er zich te laten verrassen en een algemeen idee van de stad te krijgen. Als Rome hem later te warm zal worden, zal hij hoogstwaarschijnlijk willen terugkeren naar dit koelere klimaat.

Portaels en Robert leggen enkele maanden later een gelijkaardige route af, maar zullen hun reis meer in detail beschrijven, zoals Navez het hun heeft verzocht. In de eerste brieven is dit reisverslag nog niet aan bod kunnen komen omdat na hun aankomst in Rome vrijwel alle aandacht naar Sturms ziekte hoorde te gaan. *À mon départ vous m'avez manifesté le désir de connaître le résultat de notre voyage, c'est avec le plus grand plaisir que je vous accomplis ma promesse ou plutôt mon devoir, que j'aurais pu exécuter plutôt sans tous ces inconvénients inattendus et désagréables.*²⁰⁰

¹⁹⁶ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/270: Jacques Sturm, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (2/01/1843), fol. 487r -488r.

¹⁹⁷ Sturm had alvorens Alexandre Robert richting Rome vertrok al via briefwisseling met hem contact. Hierbij doorprikte hij de Romebubbel en waarschuwde Robert voor de illusie dat de Eeuwige Stad enkel pracht en praal etaleerde. Er waren immers ook slechte en minder mooie schilderijen. *“Ne viens pas ici avec les illusions d'un novice. Il y a aussi de mauvais tableaux, des statues détestables, des femmes affreuses, des appartements sales et chers, des rues dégoûtantes, parfois de la pluie et dans la bouche ; mais il faut les faire rôtir, les macher, les diriger ici comme ailleurs, et quand tu seras bien persuadé de tout cela, tu pourras venir sans éprouver trop de déceptions.* Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/272: Jacques Sturm, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (16/07/1843), fol. 490r -491v; Henri Hymans, "Notice sur Alexandre Robert, Membre de l'Académie," *Annuaire de l'Académie Royale des Sciences, des lettres et des Beaux-Arts de Belgique* (Brussel: La Hayez, 1895), 311.

¹⁹⁸ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/272: Jacques Sturm, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (16/07/1843)

¹⁹⁹ In deze laatste stad klimt hij op een heuvel om de hoge bergen, waar hij zich toch niet al te goed bij voelde, op een afstandje te kunnen gadeslaan. *La nature de l'Italie me plaît infiniment mieux, on aime à la contempler comme on aime à lire dans les yeux d'un ami, et on éprouve toujours un nouveau charme au moins on ose s'en et même éternuer ici, mais près de ces colosses, que je ne puis pas digérer, on étouffe.* Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/270: Jacques Sturm, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (2/01/1843), fol. 487r -488r.

²⁰⁰ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/179: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (12/10/1843), fol. 326r - 327v.

Hun tocht heeft zowel dieptepunten als hoogtepunten gekend, meldt Robert. Na de start vanuit Brussel zijn ze doorgestoken naar Keulen en hebben ze gebruik gemaakt van de Rijn om wat vaart achter de trip te zetten.²⁰¹ *En effet mon voyage le long du Rhin ne s'effaurez jamais de ma mémoire [...]*.²⁰² Robert had nog nooit gereisd, Portaels wel.²⁰³ Via Duitsland (Koblenz, Mainz) zetten ze hun tocht voort richting Bazel.²⁰⁴ Portaels en Robert maken hierna een tussenstop in Luzern waar ze de leeuw van de neoclassistische beeldhouwer en ontwerper van dit stuk, Bertel Thorvaldsen (1770-1844), met eigen ogen aanschouwen.²⁰⁵ Eenmaal in Italië aangekomen wijken ze door een visaprobleem in Milaan uit naar Turijn waar ze het museum prijzen. Hierna verplaatsen ze zich naar Genua en later weer naar Milaan waar ze zo'n twee weken verblijven. Vervolgens stoten ze door naar Florence waar Portaels en Robert drie weken verblijven om de verschillende musea en het marmer te aanschouwen. *Je ne pourrai vous parler de Florence il y aurait trop à dire*, laat Portaels aan zijn leermeester weten, waarna hij toch zijn tijdsverdrijf kort beschrijft.²⁰⁶ De twee leerlingen praten over de galerijen van Palazzo Pitti, maar of ze in 1843 hier wel degelijk binnen zijn geraakt, valt te betwijfelen. Wellicht baseren ze zich meer op verhalen en willen ze op die manier hun leermeester vleien, aangezien ze pas een jaar later toestemming zullen krijgen om er te gaan kopiëren.²⁰⁷ Voor de Uffizzi schrijven beiden een

²⁰¹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/179: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (12/10/1843), fol. 326r - 327v.

²⁰² Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/179: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (12/10/1843), fol. 326r - 327v.

²⁰³ Keulen was een prachtige stad volgens hen, maar voornamelijk liet een schilderij van hun landgenoot Rubens een enorme indruk: *Het martelaarschap van de Heilige Petrus*, in de Sint-Pieterskerk in Keulen. Ook andere leerlingen van de eerste helft van de 19de eeuw verbaasden zich over de Vlaamse meester. Johannes Jacobus Franciscus Wap, *Mijne reis naar Rome, in het voorjaar van 1837* 2 (Breda: E.P. Sterk, 1839), 338;

²⁰⁴ In Bazel raadt Portaels Navez een klein museum aan met schilderijen van Hans Holbein (1497-1543), met speciale waardering voor het koloriet van *Het lichaam van de overleden Christus in zijn graf* uit 1520-1522. *je ne connaissais qu'imparfaitement ce maître, mais là j'ai pu l'apprécier ; il est difficile d'être plus simple et plus vrai que lui, il y a là des composition admirables, une étude de Christ mort qui est d'une vérité affrayante, et puis un fameux portrait de la femme et des enfants. C'est coloré comme le Titien et modelé comme Léonard, si le mot d'amirable pens s'appliquer à quelque œuvre c'est bien à cella là, puis il y a encore plusieurs peintures de maîtres allemands, pleines de sentiment et de naïveté*; Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/10/1843), fol. 322r-323v.

²⁰⁵ Dichterbij Rome komende passeren ze langs de Gotthardpas waar de snijdende sneeuw hen parten speelt, wel krijgen ze hier een prachtig zicht over de Rijn en de gletsjers van het Gotthardmassief. Of de twee net zoals hun voorgangers Roberti, Van Eycken en Storms studies maakten van de landschappen op hun tocht is niet te terug te vinden in de correspondentie, maar zal wellicht wel het geval zijn geweest. *Nous avons traversé la suisse à pied en nous dirigeassent de Bâle sur Lucerne où nous avons vu le fameux lion de Thorvaldsen, digne de sa grande réputation. Ce monument ériger [sic] l'honneur des suisses mort en combattant à la révolution française est le plus simple et le plus grandiose que j'ai vu*. Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/179: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (12/10/1843), fol. 326r - 327v.

²⁰⁶ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/10/1843), fol. 322r - 323v.

²⁰⁷ In 1843 zullen ze een verzoekschrift indienen waarmee ze een jaar later toch binnengeraken in de Palazzo Pitti.

verzoekschrift om er kopiën te mogen maken, dat een dag later wordt goedgekeurd.²⁰⁸ De twee leerlingen trekken snel verder, langs Parma, Modena en Bologna om uiteindelijk via Pisa in Livorno terecht te komen, waar in de haven dikwijls kunstenaars aan boord gaan om zo de tocht naar Rome wat te versnellen. Portaels en Robert volgen dit gebruik. De laatste plekken waar ze passeren vooraleer de grote stad Rome binnen te treden, zijn Santo Campo en Civitavecchia.

5.4 Sturms nakende dood

Sturm komt enkele maanden voor Portaels en Robert in Rome aan. Zijn eerste dagen zijn druk, omdat hij alle schoonheid van de Eeuwige Stad wil zien, wat hem overvalt. Hij vermeldt zelfs aan zijn meester dat hij hoopt de kalmte in zichzelf terug te vinden om al de schoonheid en rijkdom te kunnen kaderen. Over zijn gezondheid wordt in deze eerste brief nog niets gemeld. In het proces om de stad beter te leren kennen, zou hij graag gegidst worden door Navez, schrijft hij expliciet in zijn eerste brief aan zijn leermeester. [...] *je serais bien heureux d'être guidé ici par votre expérience, et si vouliez m' [...] nous de vos nouvelles, ce serait ajouter encore à ma reconnaissance pour tout ce que vous avez déjà fait pour moi.*²⁰⁹ In een correspondentie aan Navez toont hij aan dat hij het Italiaans onder de knie aan het krijgen is. [...] *e se lei mi permette, la prima lettere [sic] che avrè [sic] il piacere di scrivergli sarà metà italiana e metà francese, perche quella lingua mi piace tanto tanto.*²¹⁰ Op 2 januari probeert hij zijn vriend Alexandre Robert te overtuigen om naar Rome te komen en direct Italiaans te leren net zoals hij heeft gedaan. *Si tu es décidé [à venir en Italie] mets-toi de suite à prendre l'italien tu t'éviteras ainsi bien des carottes et des déboires. Je te parle par expérience et quand je sortirai encore de Rome, il faut que je sache assez d'italien pour dire aux gueux qu'ils sont des gueux, aux fripons [...] Mais laisser croire à ces canailles qu'on les prend pour d'honnêtes gens, est le comble de*

²⁰⁸ Portaels' verzoekschrift voor de galerijen van de Uffizi luidt als volgt: *à Monsieur, le Chevalier, Montalvi, Directeur des Galeries Peinture à Florence. Désirant emporter quelques souvenirs, de la Galerie de tableaux de Florence. M.r J. Portaels, peintre Belge, à l'honneur de prier Monsieur, le Chevalier Montalvi, de vouloir lui accorder la permission d'y faire quelques études, soit en peinture soit en dessin, dans les galeries de l'école Vénitienne, florentine flamande, pendant un mois. Il prie, Monsieur, le Chevalier Montalvi, d'agréer l'expression de son Respect. Florence, 18 Juillet 1843*; Roberts verzoekschrift voor de Uffizi luidt als volgt: *A Monsieur le Chevaliere Montalvi directeur des galeries de peinture et de sculpture. Désirant emporter quelques souvenirs de la magnifique galerie Florence, Mr. Robert peintre belge prie Mr. le Chevalier Montalvi de vouloir lui accorder la faveur d'y travailler pendant un mois dans les galeries flamande, Vénétienne, & Florentine, soit à l'huile, soit en dessins. Je le prie de vouloir bien recevoir l'assurance de ma considération la plus distinguée. Son dévoué serviteur. Robert. Florence le 18 Juillet 1843*; Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 136 en 141.

²⁰⁹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/270: Jacques Sturm, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (2/01/1843), fol. 487r -488r.

²¹⁰ Dupont, *Modèles italiens*, 370; Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/186: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/06/1845), fol. 339r – 240r.

l'humiliation.²¹¹ Portaels en Robert zijn toegekomen op 5 augustus, en het heeft hem blij gemaakt om bekende gezichten te zien.²¹² [...] *et qui je crois, ne sont pas indifférent à mon amitié*.²¹³ Sturm verlangt naar hun verhalen, over Navez en de verschillende landen die ze zijn gepasseerd. Zelf geeft hij toe dat hij enorm veel is vermagerd. [...] *j'en maigris à tel point que je n'ai plus de figure*.²¹⁴

Portaels' en Roberts visie op de gezondheid van Sturm wordt uitgebreid in hun correspondentie aan Navez besproken. Zij dragen immers de zorg voor hun zieke medestudent. Op 22 september 1843 laten ze hun leermeester weten dat Sturm door hitte en slechte voeding vijf weken tegen koorts heeft moeten vechten. Pas sinds twee à drie dagen is er wat beterschap te merken in Sturms ziektepatroon. Onder Italiëreizigers heerste vaak cholera, maar die ziekte is niet te linken aan zijn symptomen.²¹⁵ Het warme klimaat werkt ook niet mee, waardoor Portaels en Robert direct na aankomst beslissen om naar de bergen van Olevano te trekken, maar vanuit deze plek is correspondentie met buitenstaanders onmogelijk. [...] *époque des fortes chaleurs nous avons jugé prudent, pour nos santés de nous en éloigner* [...].²¹⁶ Sturm gaat mee op pad om in de bergen te gaan schetsen en zo inspiratie op te doen, maar wordt volgens Robert in Olevano ziek. Subiaco, een stad buiten Rome wordt hun volgende verblijfplaats. Wat Sturms ziektepatroon betreft, schrijft Robert op 12 oktober 1843 dat er een merkbare verbetering te zien is. Zijn gezondheid heeft het zelfs toegelaten om van Subiaco, waar ze nu al een maand hebben verbleven, terug naar Rome af te reizen. *Une amélioration sensible s'étant manifesté chez notre bon ami Sturm, sa nouvelle situation nous a permis de regagner Rome quelque temps après avoir eu l'honneur de vous l'écrire*.²¹⁷ Het klimaat is zachter geworden, wat Sturm de

²¹¹ Dupont, *Modèles italiens*, 371; Henri Hymans, "Notice sur Alexandre Robert, Membre de l'Académie," in *Annuaire de L'Académie Royale des sciences, des lettres et des Beaux-Arts de Belgique* (Brussel: Hayez, 1895), 311.

²¹² Depelchin, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)," 31. Deze bron verwijst naar 5 augustus alhoewel in de brieven zelf meer wordt verwezen naar 8 augustus als aankomstdag.

²¹³ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/272: Jacques Sturm, correspondentie uit Rome aan François-Joseph Navez in Brussel (16/07/1843), fol. 490r -491v; Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/178: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Subiaco aan hun leermeester François-Joseph Navez (22/09/1843), fol. 324r -324v. *Arrivés à Rome le 8/5 aout, époque des fortes chaleurs nous avons jugé prudent, pour nos santés de nous en éloigner*.

²¹⁴ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/272: Jacques Sturm, correspondentie uit Rome aan François-Joseph Navez in Brussel (16/07/1843), fol. 490r -491v

²¹⁵ Dupont, *Modèles italiens*, 245; "Cholera," *Agentschap zorg en gezondheid*: laatste toegang 26 mei 2019, <https://www.zorg-en-gezondheid.be/cholera>.

²¹⁶ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/178: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Subiaco aan hun leermeester François-Joseph Navez (22/09/1843), fol. 324r - 324v.

²¹⁷ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/179: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (12/10/1843), fol. 326r - 327v.

kans geeft om zijn werk af te maken. [...] *il pourra bientôt délivrer au travail et terminer son tableau si bien commencé.*²¹⁸ Sturm schrijft echter geen brief meer aan zijn leermeester Navez en alle communicatie gebeurt via Robert en Portaels.

Later dat jaar laten Robert en Portaels weten dat het beter gaat met Sturm, maar dat hij nog steeds genezende is. *Sturm va mieux, mais sa convalescence est lente, et il sera je pense encore quelques temps avant de pouvoir le mettre à l'ouvrage.*²¹⁹

Op 23 december 1843 is er andere informatie van Portaels en Robert. Robert laat het aan Portaels over om het zorgwekkende nieuws te vertellen, omdat deze dichter bij Navez staat. *Pour ce qui est de notre pauvre ami Sturm je laisse à Portaels les détails de sa triste position.*²²⁰ Portaels meldt in dezelfde brief dat de gezondheid van Sturm fluctueert, wat hun zorgen baart.²²¹ Hun studies lijden onder de koortsaanvallen van Sturm omdat ze hem niet alleen kunnen laten. [...] *il est tellement habitué à nous que notre absence lui fait grand peine.*²²²

Achttien dagen later, op 10 januari 1844, melden zowel Portaels als Robert na het eerdere demotiverende nieuws dat Sturm is komen te overlijden om half elf 's avonds.²²³ Portaels en Robert schrijven dezelfde dag nog een brief aan hun leermeester om hem dit droevige nieuws te melden. *Cette perte nous est bon douloureuse.*²²⁴ Twee grafmonumenten zullen er na Sturms dood aan de schilder gewijd worden, een in Rome en een in Brussel, beide werken van Jozef Tuerlinckx (1809-1873).²²⁵

²¹⁸ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/179: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (12/10/1843), fol. 326r - 327v.

²¹⁹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/10/1843), fol. 322r - 323v.

²²⁰ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/180: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (23/12/1843), fol. 328r - 329v.

²²¹ Sturm zal al snel het laatste sacrament toegediend krijgen.

²²² Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/180: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (23/12/1843), fol. 328r - 329v.

²²³ Sturm zal niet de enige kunstenaar zijn die op Italiëreis zal overlijden. Jean Cierkens († 1854, Rome), Constant Wouters († 1852, Napels), Éleuthère de Potter († 1854, Pisa), Gaston Marchant († 1873, Rome) zijn nog andere voorbeelden van kunstenaars die richting Rome gingen, maar het helaas met de dood moesten bekopen. Cholera is de hoofdoorzaak van de sterftegevallen; Dupont, *Modèles italiens*, 246.

²²⁴ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/181: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (10/01/1844), fol. 330r.

²²⁵ Er is uiteindelijk een gedenkteken gecreëerd voor hun overleden vriend Sturm. In de *San Giuliano dei Fiamminghi* in Rome hebben ze hem hun laatste groet gebracht. "Le monument funéraire du peintre Jacques Sturm," in *Academia Belgica*, (conferentie 26 januari 2016): laatste toegang 21 mei 2019, http://www.academiabelgica.it/index.php?option=com_acymailing&ctrl=archive&task=view&mailid=78&key=57f187aca77d20d45783b415d4368e20&Itemid=0&lang=fr; Dupont, *Modèles italiens*, 291; Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/182: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (25/02/1844), fol. 331r - 331v.

5.5 Italiaanse episode

5.5.1 Rome als uitvalsbasis

Rome is een miljoenenstad waar de leerlingen bij aankomst meer dan duizend kunstenaars actief bezig vinden kunst te bestuderen en te creëren. Het aantal kunstenaars dat zich in de Eeuwige Stad bevindt is enorm, waarbij de Duitsers de meerderheid vormen. De Belgen zijn in de minderheid. *Rome dégorées d'artistes allemands : il en arriver [sic] d'une manière effrayant : c'est une véritable émigration. Le nombre des Belges, au contrair[e] se restreint de plus en plus.*²²⁶ De Fransen en de Franstalige Belgen hebben de Villa Medici als hun steunpunt, de Duitsers zoeken steun in de persoon van Ludwig I van Beieren (1786-1868) in zijn Villa Malta.²²⁷ Voor hun Duitse collega's tonen de leerlingen geen blijk van interesse, wellicht om hun meester naar de mond te praten. Tijdens Navez' eigen Italiëreis moest die ook niets hebben van deze groep.²²⁸

Door de aanhoudende hitte besluiten Portaels en Robert na aankomst en na het Vaticaan en de Sint-Pietersbasiliek te hebben bezichtigd, om zich samen met Sturm naar het platteland te begeven en daar een maand te verblijven. Vele andere leerlingen ontvluchten tevens de niet te houden warmte van de stad.²²⁹

Bij terugkomst in Rome besluit Robert met de financiële steun die hij in de vorm van een stipendium van de Belgische staat heeft gekregen, een atelier te huren in de *Via di Porta Pinciana*. Daar maakt hij net als De Landtsheer en Van Eycken voor hem hebben gedaan, gebruik van Italiaanse modellen. Zo kan hij wat meer wennen aan de Italiaanse stijl om later over te stappen op het maken van een echt schilderij. [...] *j'ai annoncé à faire quelques études d'après les beaux modèles ce qu'on trouve ici et pour m'habituer un peu avec cette nature forte et cette carnation si colorée.*²³⁰

Portaels doet hetzelfde enkele straten verderop in de *Via delle Quattro Fontane n° 53*, waar hij op zijn beurt een atelier huurt. *Mon atelier est fort bon, un peu haut....*²³¹ Hij heeft echter nog wel moeite met het juiste onderwerp te vinden. In de tussentijd maakt hij wat studies om het

²²⁶ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/187: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (Rome 24/10/1845), fol. 341r – 242r.

²²⁷ Bij Nederlandse kunstenaars ontbrak het echter aan een steunpunt.

²²⁸ Dupont, *Modèles italiens*, 335

²²⁹ Dupont, *Modèles italiens*.

²³⁰ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/179: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (12/10/1843), fol. 326r - 327v.

²³¹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/10/1843), fol. 322r -323v.

Italiaanse karakter wat gewoon te worden. Hij komt zelfs een oud model van Navez tegen : *Il y a ici un ancien modèle qui m'a parlé de vous et qui serait heureux me disait-il si je le rappelais à votre souvenir c'est un nommé Pietro.*²³² Portaels is financieel iets beter bedeed dan Robert, met dank aan de Romeprijs van de Antwerpse Academie die hij in 1842 heeft gewonnen. Zelf vindt Portaels al een jaar later dat de Antwerpse Academie wat aan klasse heeft verloren, na een minder goed gelopen expositie.

Robert verstuurt zijn brieven net als Portaels vanuit een café in Rome: *Caffe greco Via Condalli*, dicht bij hun ateliers. De afstand van Portaels' atelier tot Roberts café is minder dan tien minuten lopen. Over de afstand van zijn atelier naar Cafe Greco doet Robert ongeveer hetzelfde aantal minuten. Naar het Vaticaan is het echter bijna een uur wandelen.

Op 4 maart 1844 komt een dringende vraag van Alexandre Nicolas Nestor Robert Navez' kant op. Het geld is op, alleszins zijn geld. Portaels kon gebruik maken van de Romeprijs als financiering. Robert kon hoogstwaarschijnlijk slechts twee jaar genieten van een studiebeurs van de overheid. *Ces deux années seront courtes.*²³³ Robert moet noodgedwongen zijn schildersspullen neerleggen en in een keuken gaan werken om rond te komen. *Cette position gênant mon ancienne indépendance si nécessaire à l'artiste, je devrai nécessairement renoncer à une partie de mes projets et travailler pour la cuisine.*²³⁴ Hij hoopt nu via een brief ondertekend door de Belgische ambassadeur in Rome en de graaf van Oultremont, Émile d'Oultremont (1787-1851) de voortzetting van de aan de overleden Sturm toegekende subsidie te verkrijgen.²³⁵ Deze had er immers slechts een jaar van kunnen profiteren. Sturm had recht gehad op een stipendium voor twee jaar, maar stierf al een jaar na zijn aankomst.

Robert snakt ernaar om te schilderen, hij meldt dat Belgische kunstenaars enorm gewaardeerd worden in Rome: *Vous serez étonné de l'estime qu'on fait à Rome des artistes belges.*²³⁶ De periode waarbij zowel Portaels als hijzelf voor Sturm moesten zorgen, gebruikt hij als argument om diens resterende stipendium over te mogen nemen. Zijn studies zijn erdoor belemmerd geraakt. Robert hoopt op een spoedig besluit van de ambassadeur, aangezien zijn toekomst ervan zal afhangen, en vraagt aan Navez om voor hem een goed woordje te doen. Tot slot wenst

²³² Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/10/1843), fol. 322r -323v.

²³³ Henri Hymans, "Notice sur Alexandre Robert, Membre de l'Académie," 321.

²³⁴ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/183: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (4/03/1844), fol. 333r – 334v.

²³⁵ Théodore de Montpellier, *Eloge funèbre de monsieur Emile-Désiré-Joseph-Antoine, comte d'Oultremont de Warfusée*, (Luik: H. Dessain, 1854), 34.

²³⁶ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/183: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (4/03/1844), fol. 333r – 334v.

Robert dat hun relatie er niet zal onder lijden. *J'espère que vous ne me qualifieriez pas d'impation et que votre bonté toute parti ne refroidira pas dans cette invasion.*²³⁷ Geschreven vanuit hun vaste café voegt Portaels nog een woordje toe aan dezelfde brief. Hij verzacht de eisende vraag van Robert. Of Robert uiteindelijk Sturms beurs weet over te nemen, wordt niet duidelijk.

5.5.2 Inspiratie

De leerlingen laten zich beroeren door verschillende kunstfacetten tijdens hun periode in Italië. Ondanks dat Sturms gezondheid Portaels en Robert heeft belet om voluit voor hun studies te gaan, laten ze in de periode van Sturms ziekte en na diens dood geen mogelijkheid links liggen om op pad te gaan. De vele galerijen, literatuur en kledij blijven hun niet vreemd en zo bouwen ze aan een Italiaans geïnspireerd oeuvre.

Italiaanse meesters staan bovenaan de lijst van de leerlingen. Rafaël springt hier met kop en schouders bovenuit. *Sa transpiration sa belle vierge de folino ses jusques, tout cela forme sans doute l'artiste le plus complet qui ait jamais existé.*²³⁸ Portaels pretendeert zelfs dat het verschil tussen Rafaëls werken en de natuur zo klein is, dat je je makkelijk zou kunnen vergissen. Door onder meer fresco's, schilderijen en kathedralen laten de twee zich in meerdere steden in vervoering brengen.

Florence is net als voor de eerdere groep met Storms, Van Eycken en Roberti een belangrijke artistieke plek waar kopiëren een dagelijkse tijdsbesteding wordt. De twee leerlingen praten over de galerijen van Palazzo Pitti maar of ze daar in 1843 wel degelijk binnen zijn geraakt, valt te betwijfelen. Een jaar later, in 1844, zullen ze middels een geschreven verzoekschrift, ingediend in 1843, wel binnen raken. Toch krijgen ze zonder toegangkaartje voor de Palazzo Pitti de kans om Rafaël, Andrea del Sarto en Titiaan op andere plaatsen te bezichtigen. [...] *et puis les belles statues antiques, tout cela forme ensemble bien heureux pour d'artiste qui peut en profiter.*²³⁹ Voor de Uffizi schrijven beiden een verzoekschrift om kopiëren te maken, dat een dag later wordt goedgekeurd.

Rome, als einddoel, en in het bijzonder het Vaticaan zijn de tweede belangrijke trekpleisters van de reis. Robert en Portaels zijn zo overdonderd door het Vaticaan evenals door de Sixtijnse

²³⁷ ibidem

²³⁸ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/10/1843), fol. 322r -323v.

²³⁹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/10/1843), fol. 322r -323v.

kapel, dat het doel van hun komst even op de achtergrond raakt. Ze hopen beiden toestemming te krijgen om in het Vaticaan te kopiëren. Tot nu toe zijn ze er klaarblijkelijk slechts bezoekers geweest. Portaels, die als kunstenaar zeer gewaardeerd wordt, voelt zich klein tussen de grootmeesters; hij komt de Sixtijnse kapel binnen en krijgt er direct een gevoel van respect en bewondering voor Michelangelo's werk. Helemaal ontmoedigd verlaat hij deze kapel met de gedachte dat hij nooit zal kunnen tippen aan diens werk. *J'avais déjà une profonde admiration pour Michel-Ange d'après les gravures que je connaissais, mais devant l'œuvre, je me serais volontiers à genouille.*²⁴⁰ Hoewel Portaels ontmoedigd is, zal hij de eervolle positie die hij heeft gekregen met verve vervullen, meldt hij aan zijn meester, om deze niet teleur te stellen. [...] *c'est à quoi je viserai, autant pour me rendre digne de mon maître, que pour moi-même.*²⁴¹

Naast de Italiaanse meesters uit de renaissance komen Portaels en Robert ook Hollandse en Vlaamse meesters uit de barok tegen. Over Antoon Van Dyck (1599-1641) praten ze lyrisch. In Rome zelf komen ze deze meester niet tegen, maar tijdens hun tocht naar de stad hebben ze wel werken van hem gezien. Uit Turijn zijn *De vijf oudste kinderen van Charles I* uit 1637 (Royal Collection, Windsor Castle, Londen) hun het meest bijgebleven. [...] *les portraits des enfants de Charles Ier chef d'œuvre de finesse de coloris et de bon goût par Van Dyck [sic].*²⁴² In Genua komen ze hem opnieuw tegen. *Gêne nous a beaucoup impressionnés par sa belle location ses palais spléniques et ses belles galeries de tableaux. Van Dyck s'y fait toujours remarquer.*²⁴³ De voorliefde voor Van Dyck is typerend voor deze groep. Roberti, Storms en Van Eycken uitten eerder hun enthousiasme voor Peter Paul Rubens.

De leerlingen laten zich beïnvloeden door de vele boeken, want literatuur en schilderkunst worden zeer geapprecieerd tijdens de eerste helft van de 19de eeuw.²⁴⁴ Over Chateaubriand (1768-1848) zegt Portaels: *Ce n'est vraiment qu'en Italie qu'on trouve le sentiment et la noblesse pousser si loin dans les tableaux, et le carton de Raphaël ; son école d'Athènes je dirai presque avec Mr. De Chateaubriand, que je le préfère à la fresque du Vatican.*²⁴⁵

²⁴⁰ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/10/1843), fol. 322r -323v.

²⁴¹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/10/1843), fol. 322r -323v.

²⁴² Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/179: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (12/10/1843), fol. 326r - 327v.

²⁴³ ibidem

²⁴⁴ Dupont, *Modèles Italiens*, 357.

²⁴⁵ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/10/1843), fol. 322r -323v.

Portaels was al heel zijn leven fan van de dichter. Net als hij gaf hij boven alle fresco's uit het Vaticaan van Rafaël de voorkeur aan *De school van Athene* (1509-1510, Stanza della Segnatura). In 1839 schilderde hij naar De Chateaubriands roman *De dood van Atala*. Ook op zijn latere, exotischer reizen zal Portaels linken leggen naar de erfenis van deze poëet. In 1870 bezoekt de schilder De Chateaubriands graf in Bretagne.²⁴⁶ Of de twee artistiekelingen elkaar ooit hebben ontmoet, blijft een raadsel.

Het platteland in de buurt van Subiaco, buiten de stad Rome, laat Portaels en Robert kennis maken met de lokale kledij. [...] *costumes des paysans qu'on ne rencontre pour ainsi dire plus à Rome.*²⁴⁷ Hier vindt Portaels materiaal dat hem mogelijk zal kunnen inspireren zoals dat ook bij Nicolas Poussin (1594-1665) het geval was geweest. *Dans la campagne j'ai vu deux femmes qui avait un caractère et un styl[e] étonnant dans leurs allures et dans leur marche, et puis comme le paysage y est beau, comme les montagnes sont dessinés, Poussin a du étudier beaucoup par ici.*²⁴⁸ Enkele latere werken van Portaels tonen zulke Italiaanse vrouwen: *Schets van twee jonge Italiaanse vrouwen* (s.d., Brussel, KMSKB), *Schets van een Italiaanse vrouw*, (s.d., KMSKB), *Jonge Italiaanse* (s.d., KMSKB) en *Een Italiaanse vrouw* (1866, Koninklijke Verzameling België).

5.5.3 Eigen oeuvre

Smaakverschillen

Rome ademt historieschilderkunst. Robert windt zich er net als Portaels over op dat dit genre in België niet naar waarde wordt geschat. Navez was zelf tijdens zijn Italiëreis gefascineerd door het genre, maar vond na terugkomst in Brussel dat hij hierin nog onvoldoende ervaring had opgebouwd. Hij besloot om ooit terug te gaan, maar heeft dit voornemen nooit uitgevoerd. Op de laatste tentoonstelling in Antwerpen (die van 1843) is de historieschilderkunst amper aan bod gekomen, heeft Navez zijn beide leerlingen geschreven – informatie waar beiden hem elk op hun beurt voor bedanken.²⁴⁹ Beide leerlingen vinden de omissie jammer. Portaels vindt dat er in België iets te veel genretaferefen worden afgeleverd. Ook al gaat zijn voorliefde uit naar

²⁴⁶ Depelchin, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)," 148 en 150.

²⁴⁷ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/179: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (12/10/1843), fol. 326r - 327v.

²⁴⁸ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/10/1843), fol. 322r -323v.

²⁴⁹ P.F.V.K., *Kunst- en letterblad* 4 (Gent: Hebbelynck, 1843), 77.

portrettaferelen (waarmee hij zichzelf tegenspreekt), voor dit genre moet je in Italië als kunstenaar echt superieur zijn om te slagen. Robert verkiest op zijn beurt historietaferelen. De twee leerlingen proberen zich toch het genre van de historietaferelen eigen te maken. Robert voelt zich gebukt gaan onder al de antieke schoonheid en zit vooral in de knoei met de keuze van genre dat hij moet schilderen. Hij is gefascineerd door historieschilderkunst die bloeit in Rome, maar hij is het genre niet gewend en het jaagt hem schrik aan. *Je n'en dors plus. J'ai besoin des conseils aussi moi cher maître ne m'abandonnez pas dans ce moment dangereux. Je ne sais si je dois adopter un genre plus familier. La peinture d'histoire me fait trembler.*²⁵⁰

Met van de ene kant de Belgische voorkeur voor portrettaferelen en van de andere kant de in Italië geliefde historietaferelen bevinden de twee leerlingen zich in een tweestrijd. Hun werken sturen ze immers als *envois* naar het thuisland, waar ze in de smaak moeten vallen. Evenwel zijn ze naar Italië gekomen om zich te laten inspireren door minder gekende genres, waaronder de historietaferelen.

Sturms poging

Alle drie de leerlingen vullen hun eigen oeuvre tijdens hun periode aan. Sturm vermeldt op 16 juli 1843 aan zijn leermeester Navez dat hij niet weet of hij zijn tijd in Rome nuttig heeft doorgebracht. Hij schildert en tekent naar de natuur, maar zijn gezondheidstoestand blijft onstabiel. Hij heeft een nieuw onderwerp voor een schilderij waar hij druk mee bezig is: *De Heilige Cecilia*, wellicht op Rafaëls voorbeeld (1514-1515) uit de Pinacoteca Nazionale Bologna of op Guido Reni's (1606, Norton Simon Museum) werk gebaseerd. Hij is van plan om het werk als het klaar is, vermoedelijk na de jaarovergang, naar Navez te sturen. *Depuis quelques temps je travaille à un tableau dont le sujet est St Cécile faisant l'annonce [...]*.²⁵¹ Normaal heeft Sturm veel moeilijkheden met het kiezen van zijn onderwerp, maar *De Heilige Cecilia* gaat hem goed af omdat er veel keuze is in de karakters en de kledij. Hij gaat alleszins zijn best doen om het tot een goed einde te brengen. *[...] mais je ferai tout mon possible pour [...] que moi au moins je n'ai pas de reproche à me faire si je n'ai pas assez profité des avantages qu'on a bien voulu m'accorder [sic]*.²⁵² Of Navez het werk ooit toegestuurd heeft gekregen, is niet duidelijk. Mogelijkerwijs was Sturm te ziek om het af te maken.

²⁵⁰ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/179: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (12/10/1843), fol. 326r - 327v.

²⁵¹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/272: Jacques Sturm, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (16/07/1843), fol. 490r -491v.

²⁵² ibidem

Het salon van Brussel: Belgisch en vooral niet Italiaans

Robert en Portaels, die tijdens hun eerste jaar gebukt zijn gegaan onder Sturms ziekte, blijken toch niet stil te hebben gezeten tijdens deze eerste periode in Rome. Na zich een jaar te hebben laten inspireren in de Eeuwige Stad en de steden eromheen, sturen Portaels en Robert hun resulterende werken als *envois* naar het Salon in Brussel.

Robert wil tentoonstellen op dit salon van augustus 1845. Zijn werk is nochtans niet geselecteerd. Hij probeert Navez, die in de selectiecommissie zetelt, te overtuigen. Hij geeft zijn leermeester argumenten waarom zijn werk zou moeten toegevoegd worden: *pour pouvoir vous envoyer à l'exposition prochaine de Bruxelles le resultat [sic] de ces ouvrages et de recevoir vos biens conseils*.²⁵³ Hij wil kritiek krijgen. Het werk poogt hij te versturen naar Gustave-Jean Swartenbroeck (1820-s.d.), een vriend van hem en tevens leerling van Navez, waarna het rond 10 à 15 juli in Brussel zal arriveren.²⁵⁴ Het is Robert inmiddels gelukt zijn leermeester te overtuigen. Met zijn historietafereel *De terugkeer van de slavernij; Italiaanse kostuums uit de veertiende en vijftiende eeuw* (1845, bewaarplaats onbekend) stapt Robert op glad ijs. De grootte van de figuren in de compositie tart de smaak van de Academie en de Brusselse kringen. In Rome is iedereen lyrisch geweest over zijn *Retour d'esclavage*, in Brussel is de ontvangst iets minder.

Ondanks de gedurfde zet en mindere ontvangst door het Belgische publiek van zijn *Retour d'esclavages* wint Robert er toch een medaille mee. *Cette nouvelle, à laquelle je ne m'y attendais nullement vu le peu de rapports favorables que j'avais reçus de mon tableau, m'a causé beaucoup de joie, sachant le plaisir qu'elle causerait, à mes parents, qui voyaient d'y a en voir mon avenir*.²⁵⁵

²⁵³ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/184: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Venetië aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (10/07/1844), fol. 335r – 334r; Het is niet duidelijk of Robert nu daadwerkelijk Rome heeft verlaten en zijn verblijfplaats voor enkele maanden heeft ingeruild voor Brussel. Mij lijkt dit echter onwaarschijnlijk gezien de duur en de kosten van zo'n reis. Dit bezoek zal wellicht tussen 27 september en 24 oktober moeten hebben plaatsgevonden, alhoewel hij zich dan heeft moeten haasten aangezien het salon tot 6 oktober exposeerde. Van Leeuwen meldt dat Robert terug in België was. Bij Depelchin wordt hierover gezwegen. Depelchin, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)"; Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 141-142.

²⁵⁴ Robert had vernomen dat zijn vriend en studiegenoot Swartenbroeck de schilderswereld had verlaten; Later in december 1845 stuurt hij dit nog over zijn studiegenoot en vriend: *De mon ami Swartenbroeck je ne reçois plus de nouvelles, ni de lui, ni de ses travaux ni de ses succès*. Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/188: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel ([29]/12/1845), fol. 343r – 344r.

²⁵⁵ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/188: Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome [29]/12/1845), fol. 343r-344r.

Portaels heeft voor het salon van Brussel in 1845 ook werken ingeleverd maar raad en aanbevelingen van Navez zijn uitgebleven. *Manquant ici de vos conseils mon cher Maître, nous tachons de nous rappeler tout ce que vous nous avez enseigné surtout, afin de pouvoir nous rendre utiles, l'un à l'autre.*²⁵⁶ Eerst had Portaels het idee opgevat om voor de Brusselse expositie de geschiedenis van Venetië af te beelden, om zijn passie voor historietaferelen die hij in Italië heeft ontdekt te kunnen uiten, maar dit zou te veel werk zijn geweest. Hierna kwamen klassiekers als onderwerp op tafel, met aan de ene kant Rebecca en aan de andere Ruth.²⁵⁷ Uiteindelijk zal hij drie werken voor de tentoonstelling naar Brussel sturen: *Rebecca* (Collectie Stadsbestuur Vilvoorde), *Ruth* (bewaarplaats onbekend) en *Portret van Meneer Tuerlinckx* (Mechelen, Stedelijke Musea). Portaels pakt het in vergelijking met Robert slimmer aan met zijn twee *portraits historiques* om zo in het Brusselse gareel van portret- en genretaferelen te blijven varen.

Via Navez, van wie Robert vermoedt dat deze in de commissie zal zetelen, probeert deze laatste voor zijn eigen werk en voor Portaels' *Ruth* en *Rebecca* een goede hangplek in de salon te versieren. *Comme je ne doute pas que vous fassiez partie de la commission, vous me rendriez un bien grand service en veillant à ce qu'il soit bien placé, car si mon tableau dont l'effet étant très calme puisque il reçoit une large lumière sur un fond également lumineux ne reçoit pas un jour franc [sic].*²⁵⁸ Later volgt er een boos bericht van Robert. Tegen zijn wil hangt zijn werk te hoog zodat het amper gezien kon worden. *J'ai été très triste de ce mauvais sort de placement, surtout après avoir fait tout de sacrifices pour l'expédier et m'être mis en quatre pour le terminer à l'époque fixée.*²⁵⁹

In 1846 kan Robert zich niet bedwingen om voor het Brusselse salon nog een schilderij in te zenden dat hetzelfde jaar nog tentoongesteld gaat worden. In de catalogus vermeldt men het zo: *Un ancien élève de M. Navez, M. Alexandre Robert, qui habite à Rome depuis plusieurs années, a obtenu un très légitime succès.*²⁶⁰ Het thema is Luca Signorelli (1445-1523), een beroemde

²⁵⁶ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/182: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (25/02/1844), fol. 331r-331v.

²⁵⁷ Portaels had deze twee werken al eerder tentoongesteld op een tentoonstelling in Antwerpen. Pieter D'Hondt, "Jan Frans Portaels," in *Dietsche Warande* 2, 8 150-161. Gent: A. Schiffer, 1895.

²⁵⁸ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/186: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (Rome 13/06/1845), fol. 339r-240r.

²⁵⁹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/187: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (24/10/1845), fol. 341r-242r.

²⁶⁰ Louis Van Roy en T. Descamps, *Exposition nationale des beaux-arts, 1848: revue du salon de Bruxelles* (Brussel: D. Raes, 1848), 95.

Italiaanse schilder die zijn dode zoon *par accident* afbeeldt, Robert parafraseert het schilderij (1848, KMSKB). Roberts vrienden prijzen hem, alsook de saloncommissie. Zijn werk is goed samengesteld volgens deze laatste; de kleur herinnert op geen enkele manier aan Signorelli.²⁶¹

Het academische voorbij

Hoewel hij steeds op zoek blijft gaan naar bevestiging van het Belgische publiek op de academische salons, krijgt vooral Robert stimulansen in Rome. Via tentoonstellingen in de Eeuwige Stad weet hij de elite in te pakken. Zijn faalangst laat hij ver achter zich.

Begin 1844 krijgt Robert een bestelling voor een religieus tafereel binnen van het ministerie voor Binnenlandse Zaken van België, wellicht om te compenseren voor de weigering van Sturms subsidie. Zelf geeft hij toe dat hij zo'n commissie prefereert boven een studiebeurs, ook al heeft hij op Sturms geld geaasd.²⁶² Henri Heymans vermeldt in Roberts biografie twijfelend de titel *Le songe de saint Joseph*?²⁶³ Vanuit het standpunt dat heiligenlevens bijdragen aan het christelijke Belgische idioom, heeft hij een dergelijk onderwerp gekozen. Wat jammer is aangezien Robert in het buitenland juist historietaferelen wilde leren schilderen. Hij vraagt een paar maanden uitstel voor het werk, omdat zijn historietafereel over de slaven hem druk bezighoudt. Robert is van plan om een compositieschets van dit werk door te sturen naar Navez voor diens advies. *J'espère que vous voudrez bien m'accorder encore vos sages conseils.*²⁶⁴ Later zal hij toch aan zijn leermeester melden dat het moeizaam verloopt. *Et me coûte beaucoup de peine [...]*.²⁶⁵ Welk werk hieruit voortgekomen is, blijft een raadsel.

Ondertussen heeft Robert een nieuwe bestelling binnengehaald: hij mag een werk maken voor het *gouvernement* van België.²⁶⁶ Zijn onderwerp ligt in juni 1845 nog niet vast en aangezien de financiering ervan niet overdreven groot is, lijkt het hem verstandig niet alles ervoor uit de kast

²⁶¹Louis Van Roy en T. Descamps, *Exposition nationale des beaux-arts, 1848: revue du salon de Bruxelles* (Brussel: D. Raes, 1848), 95 en 138.

²⁶² Henri Hymans, "Notice sur Alexandre Robert, Membre de l'Académie," *Annuaire de L'Académie Royale des sciences, des lettres et des Beaux-Arts de Belgique* (Brussel: Hayez, 1895).

²⁶³ Henri Hymans, " Notice sur Alexandre Robert, Membre de l'Académie," *Annuaire de L'Académie Royale des sciences, des lettres et des Beaux-Arts de Belgique* (Brussel: Hayez, 1895), 330.

²⁶⁴ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/182: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (25/02/1844), fol. 331r - 331v.

²⁶⁵ Portaels is enorm trots op Robert die een bestelling heeft gekregen van de regering, en zegt in vergelijking met hem dat het spoedig voltooid gaat worden. *Le tableau qu'il fait dans ce moment avance bien et sera fini pour l'exposition où je ne doute qu'il ait du succès [...] que son tableau est bien composé et plein de sentiment.* Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/182: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (25/02/1844), fol. 331r - 331v.

²⁶⁶ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/186: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez (13/06/1845), fol. 339r – 240r.

te halen. Toch wil hij goed overkomen bij de saloncommissie. In oktober beslist hij de Belgische smaak te volgen en kiest hij ervoor om twee heiligen te schilderen, *Sint Piot* en *Sint Eliot* (bewaarplaats van beide werken onbekend). Op het einde van oktober is hij er nog steeds mee bezig, en met een zekere aversie. Robert zal uiteindelijk van onderwerp veranderen. Wellicht zal *De Heilige vrouwen* het uiteindelijk afgewerkte schilderij worden (1846, KMSKB).

In Italië krijgt Robert aanhang voor zijn atypische, Belgische stijl. Hij verkoopt aan grote namen, wat hem naamsbekendheid oplevert en zijn gedeukte ego doet helen. De prins van Borghese koopt een klein werk, *la Famille malheureuse*, dat amper de galerijmuren heeft gehaald.²⁶⁷ Ook komt de Russische keizer, Nicolaas I van Rusland (1796-1855), langs in Rome. Ter ere van zijn bezoek wordt een tentoonstelling opgezet waar ook Robert mag aan bijdragen. Zijn werk hangt dit keer wel goed en wordt verkocht. *Je ne m'attendais certes, pas à cette chance, et me rejoies d'avoir trouvé à placer mon ouvrage chez un personnage d'un rang si élevé.*²⁶⁸

Robert bloeit open, en geniet van de nieuwverworven artistieke vrijheid, waarin hij eerder werd beperkt door de smaakverschillen op het salon van Brussel in 1845. Via tentoonstellingen in Rome vindt hij zichzelf en weet hij het publiek te charmeren. In 1846 stuurt hij opnieuw een werk naar zijn thuisstad, dat dit keer goed wordt onthaald.

Portaels en Robert hebben bij het begin van hun Italiëreis van elkaar een portret gemaakt op het platteland rond Rome. Ze zullen de werken naar hun familie in België sturen.²⁶⁹

5.5.4 Navez' invloed

In het eerste jaar in Rome hebben zowel Robert als Portaels het moeilijk. Navez staat hen bij met advies. Uit de correspondentie van 23 december 1843 is op te maken dat Navez aan Robert heeft voorgesteld om werk van grootmeesters te kopiëren om zo te wennen aan hun stijl. Robert geeft aan dat hij dit reeds gedaan heeft, maar nog steeds niet overweg kan met de grootsheid

²⁶⁷ Henri Hymans, "Notice sur Alexandre Robert, Membre de l'Académie," *Annuaire de L'Académie Royale des sciences, des lettres et des Beaux-Arts de Belgique* (Brussel: Hayez, 1895), 331 en 339.

²⁶⁸ De keizer gaf hierna opdracht aan verschillende Italianen om voor hem werken te maken. Robert vermeldt niet dat hij hem een werk verkocht. Charles Coumont, leerling van Navez' atelier echter wel: *Dans un exposition que les artistes ont fait pour l'empereur de Russie. Mr Robert lui a vendu un petit tableau*. Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/188: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez ([29]/12/1845), fol. 343r – 344r.

²⁶⁹ Alexandre Robert zal net als andere leerlingen geïnspireerd raken door het muziekinstrument en er studieschets van creëren (s.d., *Studie van een vrouw met een tamboerijn*, privécollectie). Of hier een ander werk uit voortvloeit is niet duidelijk. Henri Hymans, "Notice sur Alexandre Robert, Membre de l'Académie," *Annuaire De l'Académie Royale des sciences, des lettres et des Beaux-Arts de Belgique* (Brussel: Hayez, 1895), 331.

van kunstenaars zoals Rafaël en Michelangelo. Zijn parcours zal het eerste jaar hobbelig zijn en de hulp van zijn leermeester is meer dan welkom.

Portaels heeft het iets minder moeilijk dan Robert om te wennen. Nu hij in Rome is en niet meer met Sturm en Robert op het platteland kan hij zich meer richten op de communicatie met zijn leermeester. Gedurende zijn hele verblijf in Rome heeft hij alles bewonderd en niets links laten liggen. Navez heeft hem adviezen gegeven en observatieplekken getipt. Wat hem is opgevallen is dat zijn leermeester de verhalen van zijn eigen periode in de laars accuraat heeft doorverteld aan zijn leerlingen. [...] *ce qui m'a surtout frappé à Rome, c'est de voir avec quelle vérité vous avez rendu le caractère de ce pays [...]*.²⁷⁰

In vergelijking met andere leerlingen, onder wie Robert, is Portaels al snel aan het ritme van Rome gewend. Veel hulp heeft hij niet nodig. Portaels communiceert immers ook met zijn familie en de Antwerpse Academie, wat de brievenwisseling met zijn leermeester een formaliteit doet schijnen. Ook na zijn vertrek uit Italië naar exotische oorden, blijft zijn nood aan communicatie eerder gering.

5.5.5 Een Franstalig netwerk

De communicatie in de Eeuwige Stad blijkt belangrijker. Navez laat de leerlingen via zijn eigen kennissenkring een netwerk uitbouwen. Van de netwerken die ze in deze periode onder kunstcollega's opbouwen, zullen ze later gebruik maken om als gastheer pas gearriveerde landgenoten wegwijz te maken in de Eeuwige Stad.²⁷¹

Navez stuurde geregeld brieven aan derden via het adres van zijn leerlingen. Zo krijgt zowel Victor Schnetz (1787-1870), een oude studiekameraad van Navez, als de Belgische landschapsschilder Martin Verstappen (1773 - Rome 1852) via de leerlingen post van het thuisfront.²⁷² Schnetz retourneert het plezier en geeft Jacques Sturm de mogelijkheid om een

²⁷⁰ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (Rome 13/10/1843), fol. 322r-323v.

²⁷¹ Depelchin, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)," 32.

²⁷² Martin Verstappen (1773-1852) had als landschapsschilder zich definitief in Rome gevestigd rond 1804/1805. Hij had een kreupele rechterhand, waardoor hij zijn penseel hanteerde met zijn linkerhand. In Rome werd Verstappen in 1814 toegelaten tot de Sint-Lukasgilde waar hij als artistieke heremiet een bestaan uitbouwde. Vijf jaar later, op 8 februari 1819, trouwde hij met Maria-Angela Pacetti, dochter van de kunstenaar Vincenzo Pacetti (1746-1820). Verstappen had een atelier in het huis van de Pacetti's, *Via Gregoria 34* te Rome.; Roding, *De blijvende verlokking*, 27; Ook Portaels en Robert kregen post toegestuurd van hun leermeester die ze moesten bedelen. Martin Verstappen was blij met de ontvangst. *Nous avons remis votre lettre à M Verstappen qui s'est trouvé fort heureux de votre souvenir*. Voor Schnetz was er ook een brief bij, maar deze laatste vonden ze niet terug in Rome; *Nous n'avons pu voir Mr. Schnetz, vu son absence*; Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/178: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Subiaco aan

galerie te bezoeken: *Mr Schnetz a mis à ma disposition la galerie des plûtot de l'academie de France.*²⁷³ Schnetz, van 1840 tot 1846 directeur van de Villa de Medici, was daarmee een handige schakel in het netwerk van de leerlingen. Robert meldt in 1845 in een brief aan zijn meester dat Schnetz een groot succes heeft behaald met een groot expressief werk waarop een scène van de oorlogen van Atilla is afgebeeld.²⁷⁴ Het gaat hier om *Een fragment van de plundering van de stad Aquileia door Atilla* (Amiens, Musée de Picardie). Robert bespreekt uitvoerig de compositie voor Navez.

Ook Martin Verstappen, die na een tijd *bon papa* wordt genoemd, helpt Portaels en Robert bij hun ontwikkeling als kunstenaar. Via de brieven van de twee aan hun leermeester laat hij meermaals de groeten doen aan Navez, net zoals Schnetz overigens. Verstappen geeft de leerlingen vanuit zijn ervaring als landschapsschilder tips. Hij heeft het goed voor elkaar met zijn kleine villa die een uitzicht biedt over het platteland rond Rome. Robert bedankt Navez om hem en Portaels via een aanbevelingsbrief in contact te hebben gebracht met deze meester. *Je vous remercie encore de la lettre qui nous a fait faire la connaissance de cet homme obligeant.*²⁷⁵ Later, in 1845, zal de kunstenaar uit het vak stappen en zijn tijd doorbrengen met het persen van druiven.²⁷⁶ Toch blijft hij contact houden met de kunstwereld.

Navez heeft de leerlingen aanbevolen aan Verstappen en Schnetz, om hen zo in een vertrouwde omgeving te doen opvangen. Later zullen Portaels en Robert die gastheerrol op zich nemen. Ze zullen bezoekende Belgische kunstenaars daarbij steeds aan deze twee vrienden van Navez voorstellen. Elke zondagavond ontvangt Schnetz de leerlingen op bijeenkomsten met nog andere getalenteerden. Portaels en Robert proberen deze vergaderingen niet te missen omdat ze

hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (Subiaco 22/09/1843), fol. 324r -324v; Jean-Victor Schnetz (1787-1870) is geboren in Versailles en ontwikkelde al snel onder Jacques-Louis David zijn kunsten. Verder zullen de leermeesters Jean-Baptiste Regnault (1754-1829), Antoine-Jean Gros (1771-1835) en François Gérard (1770-1837) hem opleiden. Vanaf 1841 vervult hij de functie van directeur aan de Franse Academie gelegen in Rome. Hij krijgt er veel kunststudenten over de vloer zoals ook Portaels en Robert 1837; Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/270: Jacques Sturm, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (2/01/1843), fol. 487r -488r.

²⁷³ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/270: Jacques Sturm, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (2/01/1843), fol. 487r -488r.

²⁷⁴ Anoniem, *Positions des Thèses* (Parijs: École des chartes, 2001), 177; Anoniem, *Salon de 1845. Explication des ouvrages de peinture, sculpture, architecture, gravure et lithographie des artistes vivants, exposés au musée royal le 15 mars 1845*, (Parijs: Vinchon, fils et successeur de Mme Ve Ballard, 1845), 183.

²⁷⁵ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/180: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (Rome 23/12/1843), fol. 328r - 329v.

²⁷⁶ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/185: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (20/12/1844), fol. 337r – 338r.

een opsteker zijn voor hun zelfvertrouwen en hun artistieke netwerk helpen uit te breiden. *Tous les dimanches soir il reçoit, et nous n'aurons garde de manquer ses réunions, qui seront très profitables pour nous, vu que presque tous les hommes de talent y sont et on gagne toujours avec les personnes.*²⁷⁷

Portaels meldt op 23 december 1843 dat Hippolyte Delaroche (1797-1856), ook wel Paul Delaroche genoemd, de oude leermeester van Van Eycken, is toegekomen in Rome. Hij neemt zich voor zo'n zes maanden in Rome te verblijven.²⁷⁸ In Rome zal hij het werk *De rust tijdens de vlucht naar Egypte* (s.d., privécollectie) afwerken, waaraan hij in Parijs reeds begonnen was. Tijdens zijn korte verblijf stelt hij zich langs een drukke straat, dichtbij de oevers van de Tiber en het Vaticaan: *Via di Ripitta*. Portaels is blij om ook Delaroches advies te kunnen inroepen.²⁷⁹

Een kennis van Robert, de Mechelaar Nicolas Reyntiens (1821–1879), wil Navez' atelier bezoeken, zo schrijft de leerling zijn meester op 10 juli 1844. De kunstenaar heeft ervaring met reizen en wil met Navez hierover van gedachten wisselen.²⁸⁰ *Comme il a voyagé en artiste et qu'il apprécie très bien les arts je ne doute pas que vous trouviez plaisir à le questionner sur votre Italie chérie.*²⁸¹ Reyntiens onderhield al contacten met Jean Portaels' neef, François. Portaels kende hoogstwaarschijnlijk zijn gast niet van tevoren, maar had kennissen die wel al met hem bekend waren, zoals Robert. Enkele jaren later zou Reyntiens een belangrijke rol spelen in de reizen die Portaels buiten Italië zou ondernemen en zullen de twee hechte vrienden worden. Portaels' familie zou de passie van hun zoon om de Oriënt te gaan bereizen als een gerucht hebben afgewimpeld. Hun zoon zou echter de ervaren publicist Reyntiens hebben uitgenodigd om samen met hem de reis naar het zuiden te ondernemen.²⁸²

²⁷⁷ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (13/10/1843), fol. 322r -323v.

²⁷⁸ "Paul Delaroche," *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2018): laatste toegang 31 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/21615>; Stephen Bann, *Paul Delaroche: History Painted*, (Londen: Reaktion Books, 1997). In 1838 en 1843 heeft hij studiereizen naar Italië ondernomen.

²⁷⁹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/180: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (Rome 23/12/1843), fol. 328r - 329v.

²⁸⁰ Leonard Cools, *30 ans de lutte. Leven en werk van Victor Eugène Papeleu*, onuitg.lic.verh., (Gent: 2015), 26.

²⁸¹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/184: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Venetië aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (10/07/1844), fol. 335r – 334r.

²⁸² Depelchin, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)," 18.

Ook Lambert Mathieu (1804-1861), directeur van de directeur van de Leuvense Academie, is een van de Belgische passanten die de leerlingen in Italië bezoekt.²⁸³ Op zich heeft deze kunstenaar al veel gereisd en dus gezien, maar toch valt hij in zwijm voor de grootmeesters van de Italiaanse school. De Leuvense directeur resideert in 1844 twee maanden in Rome, bewondert er Rafaël, maar begrijpt Michelangelo niet. *Lorsqu'il prononce le nom de Raphaël il se découvre. (egli mi meraviglia) Il ne comprends pas Michel ange dit il. (non mi meraviglia).*²⁸⁴²⁸⁵ In Rome ontmoet Mathieu naast de twee leerlingen van Navez ook nog Louis Tuerlinckx en Joseph Vandervin.²⁸⁶ Hij besluit al snel Rome te verlaten om Napels en omgeving te bezoeken.²⁸⁷

5.5.6 Omzwervingen in Italië

Portaels' reislust wordt geprikkeld en hij besluit niet enkel Rome als verblijfplaats aan te houden. In 1844 bezoeken de twee leerlingen (Robert wordt door Portaels meegesleept) het noorden van Italië, een jaar later het zuiden.

In het noorden trekken ze langs Venetië, Rimini, Ravenna, Bologna en Ferrara. De zomerhitte heeft de twee overrompeld, wat een extra argument is geweest om het warme Rome te ontvluchten. Omdat hun aanvragen van een jaar eerder om te kopiëren in Florence zijn ingewilligd, keren ze ook terug naar deze stad. Over de toestemming die ze eerder hebben aangevraagd om in het Vaticaan studies te ondernemen, wordt gezwegen. In Venetië maakt Robert schetsen naar Tintoretto en Titiaans Venetiaanse koloriet. *Venise nous revit son école nous enchante le Titien fait notre admiration. C'est bien la peinture puissante par excellence. La gamme de la couleur vénitienne est bien belle et je pense que vous ne nous blâmez pas en la prenant par modèle comme facture manière de faire.*²⁸⁸ Schetsen van de twee leerlingen van deze reis zijn niet overgeleverd.

²⁸³ De laureaten van de Romeprijs werden verplicht om te kopiëren in Italië en voornamelijk in de Eeuwige Stad Rome.

Dupont, *Modèles italiens*, 79 en 117.

²⁸⁴ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/183: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (4/03/1844), fol. 333r-334v. Hij heeft werken van deze kunstenaars al in Florence, in de Uffizi en het Palazzo Pitti, mogen aanschouwen. In een brief melden Portaels en Robert dat Mathieus kopie van *Madonna met het kindje Jezus* prachtig is. Het werk was twee jaar eerder, in 1842, tentoongesteld geweest op het Brusselse salon.

²⁸⁵ Anoniem, *Exposition nationale des Beaux-Arts: explication des ouvrages de peinture, sculpture, gravure, dessin et lithographie exposés au salon de 1842*, (Brussel: De Mortier frères, 1842), 61.

²⁸⁶ Tuerlinckx keert snel terug naar België om er in Mechelen een bestelling af te ronden van een klassiek beeld.

²⁸⁷ Edward Van Even, *Le peintre L. Mathieu, sa vie et ses œuvres*, (Brussel: Revue Belge et étrangère, 1862), 30.

²⁸⁸ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/184: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Venetië aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel (10/07/1844), fol. 335r – 334r.

Hun tocht gaat al snel weer richting Rome, waarbij ze in Bologna een tussenstop maken, om vervolgens nog een maand lang de favoriet van alle leerlingen van Navez, Florence, te herbezoeken. *Nous repartions par Bologne pour y étudier une huitaine de jours dans ses galeries : de là sur Florence où nous passerons un mois à dessiner la belle fresque de Giotto et autres.*²⁸⁹ Portaels en Robert hadden in juli van het jaar voordien de Uffizi al een maand bezocht. Op 1 augustus van datzelfde jaar hebben ze een aanvraag ingediend om ook de Palazzo Pitti te gaan bezoeken, die pas een jaar later is ingewilligd. Daar viel minder makkelijk binnen te geraken, aangezien er door de groeiende populariteit een bezoekersquotum was ingelast om zo de rust van de bewoners van het paleis te garanderen.²⁹⁰ Op 22 augustus 1844 krijgt Portaels de toestemming om er twintig dagen lang te kopiëren naar de grootmeesters, terwijl Robert er nog tien dagen Palazzo Pitti bovenop krijgt. Voor de Uffizi was het mogelijk het jaar zelf een aanvraag in te dienen. Op 23 augustus 1844 zijn Portaels en Robert daadwerkelijk in Florence. Ze dienen hun aanvraag in voor zowel de Uffizi als voor de Academie en de fresco's in de verschillende Florentijnse kerken.²⁹¹ Hierop krijgen ze toestemming om er vanaf 11 september 1844 twintig dagen te gaan kopiëren. Na deze korte omzwerving keren beiden terug naar Rome om in hun ateliers verder aan de slag te gaan.

In 1845 zijn de twee leerlingen van François-Joseph Navez van plan om een reis door Zuid-Italië te ondernemen. Op 20 juni 1845 zullen beide schildersleerlingen hun atelier achterlaten om bij nieuwe omzwervingen Grieks-Romeinse, Byzantijnse en Arabische monumenten te bestuderen.²⁹² Speciaal aan deze reis zijn de schetsen van Portaels die overgeleverd zijn. Robert belooft aan zijn leermeester Navez om eind september terug in Rome te zijn. Portaels heeft zijn reis uitvoerig geschetst en beschreven. Aan zijn familie vertelt hij dat de reis naar de hak van de laars ongeveer evenveel voeten in de aarde heeft als die van een jaar voordien, wat slechts een voorsmaakje zal zijn van zijn verdere reizen.²⁹³ Een gemeenschappelijke tocht leidt de twee

²⁸⁹ ibidem

²⁹⁰ Portaels brief voor toestemming in de Palazzo Pitti luidt als volgt: *Monsieur Jean Portaels, peintre Belge et premier prix du concours de Rome en Belgique, a l'honneur de prier Monsieur, le Chevalier Montalvi, de lui accorder la permission, de prendre quelques souvenirs, en peinture à la galerie Pitti, d'après les tableaux suivants, les numeros 86, 82, 40, 52; souvenirs à faire l'année prochaine 1844. Il prie, Monsieur le Chevalier Montalvi d'agrèer l'expression de son respect. Florence, 1 Août 1843; Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 137.*

²⁹¹ Portaels en Roberts toestemmingsbrief voor de Palazzo Uffizi klonk zo: *À Monsieur, le Marquis Delmonte, Conservateur des Musées Royaux de Florence. Messieurs Robert et Portaels, prient Monsieur, le Marquis Borbon Delmonte, de leur accorder la permission de prendre des souvenirs, soit en dessin soit en couleur, à la Galerie des Offices, à l'Academie et aux fresques dans les Eglises. En le priant de recevoir l'assurance de leur Considèratuon très distinguée. Florence, 23 Août 1844; Van Leeuwen, *Kopiëren in Florence*, 137.*

²⁹² Depelchin, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)," 33; Privéverzameling, corr. J.P.: transcr. A. Liebaert (ca. 1943) van een brief van Jean Portaels aan zijn ouders (Napels, 26 juni 1845).

²⁹³ Depelchin onderzocht Portaels' oriëntaalse tocht meticuleus. Depelchin, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)."

naar Terracina, Napels, Portici, Herculaneum, Ischia en Sorrento, waarna ze uiteindelijk op 8 juli in Sicilië zullen arriveren. De leerlingen aanschouwen er de tempel van Segesta. Interessante Italiaanse kostuums, waaruit ze hadden gehoopt inspiratie te putten, blijken moeilijk terug te vinden. Ook de steden Agrigento, Syracuse en Taormina gaan de twee leerlingen van Navez bezoeken en bestuderen.

In een brief geschreven op 24 oktober 1845 blikt Robert terug op zijn impressies van het zuiden van Italië. Over Sicilië schrijft hij het volgende: *Ce pays est bien intéressant et mériterait qu'on y séjournât longtemps*. In Palermo verblijft Robert een maand tot hij de hitte niet meer kan verdragen. Vooral bevallen hem er de prachtige modellen, die ideaal zijn om naar te schilderen en te tekenen.

Robert besluit hierna terug naar Rome te gaan. *La ville par excellence*.²⁹⁴ De reisdwang is bij hem in vergelijking met Portaels niet zo groot. Portaels missie neemt een heel andere wending: hij zet zijn zinnen op Malta, waarna Griekenland en Constantinopel in het Ottomaanse rijk zullen volgen.²⁹⁵ Wat op zijn pad buiten Italië ligt, valt echter buiten de selectie van deze masterproef.²⁹⁶

5.5.7 De stilte uit Rome

Met Portaels op inspiratietocht in de mediterrane wereld en Robert die op de artistieke rails is gezet, neemt het briefverkeer met hun leermeester af. Wat niet betekent dat hun band verwatert; Portaels zal immers Navez' dochter trouwen en later zelfs bij zijn leermeester begraven worden.²⁹⁷

Portaels laatste locatie was Beiroet in Libanon, laat Robert aan Navez weten – hij moet nu in Alexandrië of Caïro zijn. Portaels betoont zich niet al te enthousiast over de reis die hij samen met Nicolas Reyntiens (1821–1879) aan het ondernemen is. Hij vindt niet waarnaar hij op zoek is. Vele plaatsen die hij bezoekt zijn vooral mooi, door de historie erachter, maar hebben niet het schilderachtige effect waar een kunstenaar mee aan de slag kan.

²⁹⁴ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/187: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez (24/10/1845), fol. 341r – 242r.

²⁹⁵ Depelchin, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)," 33.

²⁹⁶ Depelchin, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)."

²⁹⁷ Linda Van Santvoort, "Twee grootmeesters van de 19de-eeuwse schilderkunst. François- Joseph Navez en Jean-François Portaels in één graf op het kerkhof van Laken," *Epitaaf. Vereniging voor funeraire archeologie* 9, 29 (1995): 2-4.

Op 20 mei 1846, stuurt Robert een korte en vrij inhoudsloze brief naar zijn leermeester. Hij bevindt zich nog steeds in Rome. Met de reizende Portaels houdt hij nog steeds contact via briefwisseling. Portaels zal nog voor enkele maanden terugkeren naar Rome om zijn schetsen in zijn atelier uit te werken. Op 13 juni 1847 zal hij weer in België zijn.

Robert blijft vasthouden aan Rome als baken, ook al werkt hij op zelfstandige basis en heeft hij niet dezelfde verplichtingen als de Romeprijslaureaten.²⁹⁸ Daarmee contrasteert hij met de groep Storms, Van Eycken en Roberti die van hun vrijheid gebruikmaakten en nomadisch verscheidene regio's van het land bezochten.²⁹⁹ Portaels, wél laureaat van de Romeprijs, is de uitzondering die de regel bevestigt. Gebruikmakend van zijn stipendium voor Rome reist hij, met toestemming van de academie, tot in Egypte om zijn kunstenaarsdromen te gaan verwezenlijken. Onder Napoleon was er al een voorliefde voor Egypte opgekomen en deze 'Egyptomanie' zal de hele negentiende eeuw blijven opflakkeren. Er waren in feite twee verschillende manieren om een Italiëreis aan te pakken: *le voyage et le séjour*.

Het oriëntalisme was populair ten tijde van Portaels, en door de relatieve vrede en de evoluerende transportmiddelen werd het reizen naar verre oorden vereenvoudigd.³⁰⁰ Portaels zou bijvoorbeeld de stoomboot nemen naar Alexandrië.³⁰¹

Twee jaar lang zullen er geen brieven meer van Robert naar Navez worden verstuurd. Omdat Robert zijn draai heeft gevonden en geen advies meer nodig heeft van zijn leermeester? Omdat alles al gezegd is? Omdat de brieven niet toekwamen? Of omdat deze brieven niet zijn bewaard gebleven? Op 2 mei 1848 stuurt Robert opnieuw een brief en doorbreekt hiermee de stilte van twee jaar. Het wordt zijn laatste brief vanuit Rome. Een burgeroorlog in Italië, dat tot 1861 nog bestond uit verschillende koninkrijken en hertogdommen, heeft de gemoederen verhit. Voor de Kerkelijke Staat betekent de nederlaag in het jaar 1848 een ommeslag. Paus Pius IX (1792-1878) is genoodzaakt onder invloed van de publieke opinie het volk meer inspraak te geven in het bestuur.³⁰² De stadspoorten van het Vaticaan zijn gesloten, meldt Robert. De paus heeft volgens hem geen enkele macht meer. Hij neemt zich voor Italië te verlaten, weliswaar zeer tegen zijn zin: *Quitter l'Italie sera pour moi un grand chagrin*.³⁰³

²⁹⁸ Laureaten werden dikwijls gedwongen om minstens een bepaalde periode in Rome te verblijven. Andere steden werden daardoor amper bezocht.

²⁹⁹ Dupont, *Modèles italiens*, 233.

³⁰⁰ Dupont, *Modèles italiens*, 235.

³⁰¹ Depelchin, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)," 125.

³⁰² In maart resulteerde dit in een nieuwe grondwet, de Statuto.

³⁰³ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/190: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (2/05/1848), fol. 347r – 348v.

5.6 De nasleep

Portaels keert in 1847, met zijn reis naar België in het vooruitzicht, voor enkele maanden terug naar zijn Romeinse atelier om daar zijn schetsen uit verschillende exotische landen uit te werken. Zijn oeuvre gaat hierdoor minder Italiaanse kenmerken vertonen en meer naar oriëntalistische kant neigen, waarbij de invloed van Egypte voorop komt te staan. Bij terugkomst zal zijn contact met zijn leermeester niet verwateren. Portaels trouwt immers met Navez' dochter, Marie-Hélène-Therèse. Helaas zal zij snel overlijden. Ondanks deze persoonlijke klap blijft hij als schilder geroemd en trekt hij zoals de meerderheid van Navez' leerlingen het academische milieu in.

Robert haalt veel meer uit zijn Italiëreis dan Portaels. Van François-Joseph Navez krijgt hij een brief waarin deze meldt dat het beste is voor Roberts carrière om in Rome te blijven. Of heeft Navez geen plek voor deze leerling in Brussel kunnen regelen en wil hij hem als expat in Rome laten blijven? *J'en viens maintenant à votre position là-bas. Je vous dirai que si les arts continuent toujours à siéger, je dirai même à trôner à Rome, il vaut mieux pour votre carrière d'artiste et vous jouissances personnelles que vous y restiez.*³⁰⁴ Navez nuanceert zijn advies door te zeggen dat als de politieke toestand (vanwege de revoluties van 1848) uit de hand loopt, het voor Robert beter is om uit Rome te vertrekken. Robert zal zich inderdaad terugtrekken uit zijn geliefde stad en via een omzwerving richting Parijs uiteindelijk weer in Brussel terechtkomen. De nostalgie naar Rome als Eeuwige Stad en het netwerk dat hij er heeft uitgebouwd zal hem bijblijven en zowel direct als indirect zijn oeuvre beïnvloeden.

5.7 Besluit

De Italiëreis van de leerlingen Portaels en Robert begint moeilijk, mede doordat ze beide moeten instaan voor de zorg voor hun medestudiegenoot Sturm. Voor volop studeren komt pas na het overlijden van deze laatstgenoemde tijd vrij. In afwachting laten ze zich overweldigen door de Italiaanse grootmeesters. Vooral Robert zoekt hulp bij zijn hogeschoolde leermeester François-Joseph Navez, die hem tot kopiëren aanzet. Portaels heeft minder nood aan ondersteuning uit het thuisland en zoekt eerder bevestiging bij het Franstalige netwerk met onder meer Schnetz en Verstappen. Eenmaal ingeburgerd krijgen de twee leerlingen de kans

³⁰⁴ Henri Hymans, "Notice sur Alexandre Robert, Membre de l'Académie," *Annuaire de l'Académie Royale des sciences, des lettres et des Beaux-Arts de Belgique* (Brussel: Hayez, 1895), 355.

om op hun beurt als gastheren pas toegekomen Belgische kunstenaars wegwijs te maken in de antieke stad.

Naarmate de tijd verstrijkt zal ook Robert zich thuis gaan voelen in het Italiaanse milieu. Zijn voorliefde voor historietaferelen botst in 1845 met de smaak van het Brusselse salon, waar het portretgenre zegeviert. Ondanks de tegenslagen weet hij wel internationale kopers te vinden voor zijn schilderijen om zo zijn beursgeld aan te vullen. Portaels neemt de themakeuze van zijn schilderijen bij het begin van hun verblijf ‘slimmer’ aan en paait het Brusselse publiek met toegankelijker werken. Zijn doel ligt in vergelijking met dat van Robert immers verder dan Rome: hij ziet zijn verblijf eerder als springplank voor de stap naar de Oriënt die hij in 1845 samen met Reyntiens zal zetten. Mede door Portaels’ reisdrift wordt Robert tussen 1843 en 1845 overhaald om zowel in het noorden als het zuiden van Italië inspiratie op te gaan doen. Uiteindelijk zal Robert tot 1848 in de Eeuwige Stad verblijven.

6 De Italiëreis van Charles Coumont en Joseph Stallaert

6.1 Beknopte biografieën

De levensloop van de laatste twee leerlingen van François-Joseph Navez die tijdens hun studieverblijf in Italië via correspondentie contact houden met hun leermeester, wordt hieronder kort beschreven om te plaatsen in welke periode van hun leven de Italiëreis invloed heeft gehad.

Charles Coumont (1822-1889) wordt geboren in Verviers. Over zijn leven is niet veel geweten. In 1845 sleept hij voor een periode van vijf jaar vijf beurzen binnen via de Fondation Lambert Darchis. Die stichting is een variant van de Romeprijs, waarbij de focus eveneens op Rome ligt.³⁰⁵ Het fonds stelt Luikse studenten in staat om in Rome met beursgeld hun kunstenaarschap te gaan vervolmaken.³⁰⁶ Voor hij naar Rome afreist, heeft Coumont zich onder de vleugels van François-Joseph Navez kunnen ontwikkelen. Hoogstwaarschijnlijk was hij ook aangesloten bij de Brusselse Academie voor Schone Kunsten. Door de Romeinse politieke problemen in 1848 zal hij een verlenging van zijn beurs krijgen, omdat zijn kunstenaarschap onder de revolutie te lijden heeft gehad.

De schilder zal zich tijdens zijn carrière voornamelijk bezighouden met landschapstaferelen, waarbij hij blijk geeft van een speciale fascinatie voor vee. Over het verdere verloop van zijn leven is amper iets geweten. Coumont zal niet zoals andere leerlingen van Navez' atelier een functie aan de Academie voor Schone Kunsten in Brussel ambiëren. Op 67-jarige leeftijd zal hij in Brussel overlijden.³⁰⁷

Op 19 maart 1825 wordt Joseph Stallaert geboren in Merchtem in een literair geschoold gezin.³⁰⁸ Dertien jaar later verhuist het gezin naar Brussel. Stallaerts vader heeft voor zijn zoon een toekomst in het zakenwezen op het oog. Voor hij aan het werk gaat, oefent Joseph zijn kunstenaarsvaardigheden echter in het atelier van Navez. Na de dood van zijn vader besluit hij zich volledig te wijden aan de kunsten. Op 10 september 1839 schrijft hij zich in aan de Academie van Brussel om zijn tekenvaardigheden te verbeteren. Al snel, in 1841, zal hij onder leiding van Navez ook het schilderen en het tekenen naar antiek model onder de knie krijgen. Stallaert volgt fervent de academische theorieën van zijn leermeester. In 1847 schouwt hij het tot

³⁰⁵ Dupont, *Modèles Italiens*, 156.

³⁰⁶ "Présentation," laatste toegang 21 mei 2019, https://www.darchis.org/page_darchis.asp.

³⁰⁷ Anoniem, *Société Verviétoise d'Archéologie et d'Histoire*, Bulletin 10-11, (Verviers: s.u. 1908), 7.

³⁰⁸ Jeroen Janssens, *De Belgische natie viert: de Belgische nationale feesten, 1830-1914*, (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2001), 41; Anoniem, Jaarboek van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde 9 (Gent: A. Siffer, 1895), 75; Anoniem, *Académie Royale des Beaux Arts de Bruxelles: 275 ans d'enseignement*, 228-229.

laureaat van de Romeprijs wat hem financieel in staat stelt om zijn kunstenaarsvaardigheden in het buitenland te gaan verfijnen. Navez is trots en regelt al een bestelling voor het gemeentehuis van Brussel bij Stallaerts terugkomst, vier jaar later. In 1852 zal hij zijn opdrachtgevers *De dood van Everaert T'serclaes* (bewaarplaats onbekend) aanleveren. In Italië waar hij vanaf 1848 verblijft, verkiest hij (hiertoe deels gedwongen door de voorwaarden van de Romeprijs) Rome als uitvalsbasis.

Bij zijn terugkomst in België, in 1852, wordt hij aangesteld als directeur van de Academie van Doornik. Toch solliciteert hij in 1865 om Portaels' plek over te nemen als leraar bij de Academie van Brussel. Ondanks de vele concurrentie slaagt hij erin de positie te verwerven en wordt hij op 2 oktober 1865 de eerste leraar tekenen en schilderen naar natuur. In Rome heeft hij hier immers ervaring mee opgedaan. Later zal hij samen met Joseph van Severdonck en Alexandre Nestor Nicolas Robert de leiding over het atelier schilderen naar de natuur nemen. In 1886 komt daar nog het decoratieve schilderen bij. Bij de dood van Portaels zal Stallaert tijdelijk waarnemend directeur van de Brusselse academie worden. Deze functie zal later in een driejaarlijks roulerend mandaat worden verdeeld tussen alle andere eerste leraren. In 1898 stopt Stallaerts mandaat en tevens zijn carrière als lesgever; hier stond immers een leeftijdslimiet van zeventig jaar op. In 1900 gaat hij met pensioen, maar hij blijft eredirecteur. Drie jaar later, in 1903, zal hij op 78-jarige leeftijd overlijden.³⁰⁹

6.2 Inleiding

Charles Coumont bevindt zich met behulp van de Luikse studiebeurs al drie jaar in Rome als Stallaert er aankomt in 1848. Toch worden in dit hoofdstuk hun beider belevenissen in de antieke stad besproken, omdat ze alle twee de revoluties van 1848 meemaken en de invloed ervan op hun studies ondervinden. Anders dan Alexandre Robert vluchten ze niet uit Rome weg. Stallaert etaleert zich in de correspondentie met zijn leermeester uitdrukkelijk, terwijl Coumont eerder op de achtergrond blijft.

Charles Coumont stuurt tijdens de zes jaar van zijn verblijf slechts twee brieven aan zijn leermeester, wellicht omdat hij met Navez niet zo'n extreem hechte band had. Zijn beurs kwam immers van de Luikse tegenhanger van de Romeprijs. Stallaert onderhoudt in vergelijking met

³⁰⁹ Anoniem, *Academie Royale des Beaux Arts de Bruxelles: 275 ans d'enseignement*, 228-229.

Coumont een uitvoerige correspondentie met Navez.³¹⁰ Financieel kan hij vanaf 1847 middels de Romeprijs zijn studie in Italië bekostigen. In drie jaar tijd schrijft hij zeven brieven. Op het moment dat deze leerling in Rome toekomt, is Jean-François Portaels al een jaar in Gent. Alexandre Robert zal nog enkele maanden blijven om daarna het rumoerige Rome eveneens te verlaten. Aan Charles Coumont heeft Stallaert tot en met 1851 wel nog gezelschap. Uiteindelijk zal hijzelf in december 1851 naar het vaderland terugkeren.

6.3 De tocht

In de correspondentie van andere leerlingen die in groep (met Sturm als uitzondering) richting Italië vertrokken, werden de verschillende steden die ze onderweg aandeden, vermeld. Bij Coumont is dit niet het geval. Wellicht vroeg Navez niet meer expliciet naar die informatie of zette hij er een stop op.

In Stallaerts brieven schemert deze informatie wel nog door. Hij zal langs Florence passeren, waar de Academie voor Schone Kunsten hem het meest smaakt. Bij de Uffizi en de Palazzo Pitti zijn van deze leerling van Navez geen aanvragen terug te vinden. Stallaert arriveert in Rome op 7 mei 1848. Een tweede brief naar zijn leermeester geeft informatie over Genua, Pisa, Florence en Perugia, maar deze steden zal hij pas zien nadat hij zich in Rome heeft geïnstalleerd. In de Eeuwige Stad zal hij (een tweede keer) toekomen op 22 mei 1848.

6.4 De Italiaanse episode

6.4.1 Coumont uit de schaduw (1845-1848)

Charles Coumont bevindt zich op 22 december 1845 in Rome. Hij vindt er al snel aansluiting bij de Academie van de Sint-Lucasgilde, waar hij het tekenen naar de natuur verder beoefent.³¹¹ In zijn eigen atelier brengt hij wat hij leert in praktijk. In de tussentijd legt hij contact met andere leerlingen van Navez die zich in Rome al thuis hebben gemaakt. Portaels is op reis, dus de brief die Navez voor hem heeft meegegeven zal Charles Coumont overhandigen aan Robert, die Portaels' post moest regelen.³¹² [...] *qui était chargé de les recevoir pour lui et qui m'a reçu*

³¹⁰ Bij vertrek raadde bevriende kunstenaars Stallaert aan om Nederland of Duitsland als bestemming voor zijn studiereis te kiezen. Hij zal echter niet luisteren. Toch is er een gemis merkbaar van het thuisland onder wie zijn compagnons van het atelier in de Koningsstraat zoals Louis Bonet (1822-1894) en Emile Leclercq (s.d).

³¹¹ Jean Arnaud, *L'Académie de Saint-Luc à Rome : considérations historiques depuis son origine jusqu'à nos jours*, (Rome : H. Loescher, 1886)

³¹² De relatie tussen Jean François Portaels en Navez' dochter, Marie-Hélène-Thérèse komt aan bod. Coumont zal Portaels zeker hebben ontmoet toen die in Rome was en geen tijd aan reizen spendeerde. Portaels is in Rome van mei tot oktober 1846, waarna hij naar Caïro vertrekt. Op 12 februari 1847 keert hij opnieuw terug naar de Eeuwige Stad. Depelchin, Davy, en Inga Rossi-Schrimpf, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)." *Cahiers Van*

*comme un ancien confrère.*³¹³ Robert is net terug van zijn studiereis naar Sicilië. Hij laat in een correspondentie aan Navez ook een woordje vallen over Charles Coumont; met de raad om goed te studeren. *Si Mr Coumont veut bien étudier il pourra se créer un joli genre, car la nature des bêtes italiennes est peu connue en Belgique : il y pourra faire sensation, ce genre étant si goûté à présent.*³¹⁴

Van het Franstalige netwerk in Rome maakt Coumont net als de hem voorafgegangene leerlingen naarstig gebruik. Hij zal de landschapsschilder Martin Verstappen ontmoeten, die in Coumonts correspondentie de groeten laat doen aan Navez. Zelf zou Coumont net zoals deze meester gefascineerd raken door het schilderen van vergezichten, wat doet vermoeden dat hij inspiratie bij hem heeft opgedaan. De Italiaanse grootmeesters uit de renaissance legden de nadruk op andere thema's, waardoor Coumont bij contemporaine kunstenaars kennis zal moeten hebben gehaald. Toch bezoekt Coumont zoals elke kunstenaar in Rome de geroemde historietaferelen. Zijn studiegenoot Stallaert komt hem op 7 mei 1848 gezelschap houden in de Eeuwige Stad en zal hem uit zijn comfortzone halen.

6.4.2 Stallaerts binnenkomst in de chaos van Rome: het jaar 1848

Stallaert komt aan in Rome op 22 mei 1848. In dat jaar zal de revolutie uitbreken en een invloed hebben op zijn schildersactiviteiten.

Eenmaal goed en wel in Rome huurt Stallaert op nummer 46 van de *Via Gregoriana* een atelier, waar hij de komende jaren veel studies zal maken. Tot nu toe heeft hij niet de tijd gehad om te studeren. Met zijn album (dat helaas niet terug te vinden is) duikt hij verscheidene galerijen in om daar de grootmeesters te kopiëren. Navez heeft hem hierop goed voorbereid, luidt het in een brief. *Je finis monsieur Navez, par vous remercier [...] une fois de l'impulsion que vous m'avez donné et qui m'a si bien préparé à pouvoir m'imiter avec les grands chefs d'œuvre d'ici.*³¹⁵ Toch is hij in vergelijking met andere leerlingen een koele minnaar van het kopiëren. Zijn doel is om zich te laten inspireren door de grootmeesters, maar zelf origineel uit de hoek te komen. Aan de Antwerpse Academie laat hij dit ook weten. [...] *copier cependant n'entre pas beaucoup dans mes goûts, je visite beaucoup les belles galeries vais voir continuellement les*

De Koninklijke Musea Voor Schone Kunsten Van België. (Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2015), 147.

³¹³ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/20: Charles Coumont, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (22/12/1845), fol. x-x.

³¹⁴ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/187: Alexandre Nestor Nicolas Robert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (24/10/1845), fol. 341r – 242r.

³¹⁵ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/252: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (12/07/1848), fol. 458r – 459r.

*chefs d'oeuvres [sic], tout en travaillant chez moi, j'espère que de cette manière je profiterai [...] autant que d'aller copier servillement [sic], et puis à quoi je tiens beaucoup c'est d'être original.*³¹⁶ Aan Navez laat hij, wellicht uit angst voor diens afkeur, hierover niets weten. Ter inspiratie bezoekt hij onder meer *De graflegging* van Carravaggio, waarvan hij een schets maakt, alsook Rafaëls *De transfiguratie* in Vaticaanstad (1515-1520, Pinacoteca Apostolica). Ook krijgt hij de kans om een wandtapijt van Rafaël te bekijken en *Het laatste oordeel* van Michelangelo dat geleden heeft onder verschillende aanslagen (1534-1541, Sixtijnse kapel).³¹⁷ De politieke situatie in Rome is echter troebel, door de pauselijke macht die aan het keren is. Het belemmert zijn studies.³¹⁸ In vergelijking met andere kunstenaars zoals Coumont gaat Stallaert in zijn correspondentie nadrukkelijk op de kwestie in. Hij wil geen regering van priesters.³¹⁹ Het doet hem pijn om Rome zo te zien, maar hij neigt nog steeds naar de liefde voor zijn vaderland. Op 26 december 1848 bericht Navez' leerling dat hij in de Franse en Belgische kranten die verkrijgbaar zijn in Rome heeft gelezen over de revoluties in de Eeuwige Stad. De berichten, vanuit Frans en Belgisch perspectief geschreven, kloppen volgens hem niet helemaal: de gebeurtenissen worden gebagatelliseerd. Rome is weliswaar rustiger geworden, maar nog steeds onstuimig. *Ici, quoique cela tout est tranquille les romains se conduisent bien, et ne se pressent pas de faire venir le sang.*³²⁰ Als het uit de hand loopt, is hij van plan om naar Napels uit te wijken.³²¹ Velen van Navez' vrienden hebben al besloten te vertrekken omwille van de jammerlijke oorlog: Portaels in 1847, Robert in 1848. Stallaert zal net zoals Coumont blijven tot in 1851. Voor buitenlanders en voornamelijk voor de Fransen in Rome worden er wel maatregelen genomen. [...] *tous les français sont retirés à l'ambassade avec une grande*

³¹⁶ Dupont, *Modèles Italiens*, 276; Brief van Stallaert aan de Academie van Antwerpen, Rome 20 juni 1850, Arch. ARB, 14084. Portaels dacht er jaren na zijn eigen Italiëreis hetzelfde over, zelf kopieerde hij wel uitvoerig. *Les copies n'apprennent pas grand chose*; Brief van Portaels aan Nicaise De Keyser, 4 mei 1869.

³¹⁷ In Rome en omgeving had hij reeds de Sint-Pieterskathedraal mogen aanschouwen, net als het Pantheon en verschillende privé-galerijen, waarvan hij hoopt alles objectief te bekijken zonder vooroordelen. *Quelle noblesse, quelle pureté, quel sentiment distingué qui brillent dans ses œuvres, voie malheureusement, abandonné en partie chez nous, que cependant vous avez si dignement montré, et que j'espère parcourir aussi, cette peinture sans préjugés, et sans corruption.* Ook de antieke ruïnes en gebouwen met grandioze uitstraling deden hem verbaasd staan; Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/251: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez (9/06/1848), fol. 456r – 457r.

³¹⁸ De Februarirevolutie in Frankrijk wakkerde in 1848 opstanden aan in Rome en andere grote Italiaanse steden. Staatshoofden en de paus werden gedwongen om te buigen voor de liberale grondwetten. Napels en Rome werkten de coalitie tegen die het doel had de Oostenrijkse troepen te verjagen; “Vier revoluties: in 1789, 1848, 1917 en 1989,” laatste toegang 21 mei 2019, <https://kunst-en-cultuur.infonu.nl/geschiedenis/168804-vier-revoluties-in-1789-1848-1917-en-1989.html#de-revoluties-van-1848>.

³¹⁹ Het klimaat in Rome is onrustig, wat het bestuderen van de kunstschaten van de antieke stad in het gedrang brengt.

³²⁰ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/254: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez (26/12/1848), fol. 462r – 463r.

³²¹ Dit zal echter tot 1851 moeten wachten.

*escorte, afin qu'il n'arrive rien.*³²² Joseph Bal (1820-1867), tijdgenoot en graveur ontwijkt de problemen, en spreekt er in vergelijking met Stallaert amper over in zijn correspondentie.³²³

Op 12 juli 1848, stuurt Stallaert opnieuw een brief aan zijn leermeester Navez. De aanleiding is Charles Coumonts terugkeer van een trip, hoogstwaarschijnlijk door Italië, waarover deze leerling zelf met geen woord rept. Waarheen is niet duidelijk: in Florence zijn door hem in elk geval geen aanvragen ingediend om in de Uffizi en de Palazzo te gaan kopiëren. Mogelijk is deze leerling enkel het moeilijke klimaat in Rome ontvlucht. De voorbije maanden is er veel beschadigd door de revolutionaire acties. Bij de Villa Borghese, een openbaar park met diverse musea, staat enkel de eregalerij nog recht. Andere gebouwen zijn onherkenbaar beschadigd. Maar nu is alle rumoer even gaan liggen, meldt Stallaert opgelucht. *Enfin espérons que ce sera la fin des tribulations et révolutions par les quels j'ai passé depuis mon voyage, que Rome soit de nouveau artistique comme des amis l'ont connue avant, que je puisse profiter pleinement des avantages du séjour en Italie, si j'ai perdu quelque chose jusqu'à présent, je compte me rattraper.*³²⁴ De verschillende (privé)galerijen openen opnieuw. Zelf heeft Stallaert het Vaticaan nog maar drie keer bezocht in twee maanden tijd. Steeds heeft hij door aanslagen zijn werk moeten onderbreken, nu hoopt hij eindelijk ongestoord Rafaël te kunnen bekijken.

6.4.3 Uitbreiding netwerk

Net zoals bij Portaels en Robert blijkt het netwerk ter plaatse belangrijker dan het contact met het thuisland. Coumont ziet in Rome deze oude studiegenoten dan ook terug, met wie hij herhaaldelijk contact zal hebben. Stallaert doet hetzelfde, alhoewel Portaels tegen dan de Italiaanse warmte heeft omgeruild voor Gent. De Romeprijswinnaar kan enkel direct contact met Robert hebben gehad. Portaels' huwelijk met Navez' dochter wordt zowel door Stallaert als door Coumont aangehaald, wat doet geloven dat de twee al in 1848 getrouwd zijn. *C'est avec bonheur que j'ai appris le mariage de mademoiselle votre fille avec Mr Portaels notre digne ami, il est inutile de vous en féliciter en particulier, ce mariage a la sympathie de tous [...].*³²⁵ Ook vermeldt Stallaert in een post scriptum dat hij zijn medestudent Portaels zal

³²² Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/250: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez (7/05/1848), fol. 454r – 455v.

³²³ Dupont, *Modèles italiens*, 247; “Joseph Bal,” *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie* (2017): laatste toegang 21 mei 2019, <https://rkd.nl/nl/explore/artists/257074>.

³²⁴ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/252: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez (12/07/1848), fol. 458r – 459r.

³²⁵ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/250: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez (7/05/1848), fol. 454r – 455v.

schrijven : *ce premier jour de tranquillité j'écrirai a Mr. Portaels veuillez lui faire mes amitiés.*³²⁶

Portaels en Robert stellen Coumont in 1845 voor aan de landschapsschilder Martin Verstappen, die een inspiratie voor hem wordt. Verstappen wordt helaas in zijn eigen huis het slachtoffer van een inval gelinkt aan de revoluties, waarbij hij aan zijn hoofd gekwetst raakt.³²⁷ Een andere kunstenaar met wie Coumont contact legt, is Jean Alaux (1786-1864), die directeur is van de Franse Academie in Rome (1847-1852).³²⁸ Deze is wegens de oproer veilig in de Franse ambassade ondergedoken. Stallaert krijgt meermaals bezoek van hem in zijn atelier op de *Via Gregoriana 46*. Zelf heeft hij van deze meester een net afgewerkt schilderij gezien, *Valenciennes bestormd door de koning Louis XIV op 17 maart 1677* (1837, Musée de l'Histoire de France), met Lodewijk XIV erop.

Alaux nodigt Stallaert 's avonds uit voor intellectuele onderonsjes waaruit een interessante gemeenschap ontstaat. Of Coumont hiervoor ook een invitatie kreeg, is niet duidelijk, maar het lijkt waarschijnlijk van wel. De Franse directeur keurt tevens Stallaerts werk *De Heilige Lucas* (bewaarplaats onbekend) waarover de leerling het eerder in zijn correspondentie met Navez had. De compositie toont de Heilige Lucas die van de Maagd Maria met slapend Christuskind een schilderij maakt. Een engelengroep met draperieën sluit de compositie af.

Voorts besluit Stallaert met studiegenoten Robert en Coumont naar het platteland te trekken. Ook Théodore Joseph Canneel (1817-1892) besluit mee te gaan op excursie.³²⁹ [...] *je vais à la campagne, avec Mr Robert, Mr Coumont et Mr Canneel.*³³⁰ Door Canneel werd er in Rome een

³²⁶ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/250: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez (7/05/1848), fol. 454r – 455v.

³²⁷ Martin Verstappen zal er later een zaak van maken.

³²⁸ Léon Cogniet, "Alaux, dit le Romain, Jean-Pierre-Guillaume," *Artlas* (2016): laatste toegang 21 mei 2019, <https://artlas.huma-num.fr/acad/items/show/12>.

³²⁹ Théodore Canneel onderrichtte zich van 1838 tot 1841 aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten. In 1843 werd hij leraar waarna hij besloot dat het tijd was voor een studiereis naar Italië. Van 1848 tot 1850 bevond hij zich in Rome en ontwikkelde daar een vriendengroep met onder meer Stallaert en zijn leerlingen Constant Montald en Hyppolyte Le Roy die hij had meegenomen. Hier bespraken ze hun museumbezoeken. Bij terugkomst werd hij in 1850 benoemd tot directeur van Gentse Academie voor Schone Kunsten. Depelchin, *Portaels En De Roep Van De Oriënt 1841-1847*, 31; Dupont, *Modèles Italiens Et Traditions Nationales, 1830-1914*, 210 en 301; Jan de Maeyer, "De Sint-Lucasscholen en de neogotiek, 1862-1914," *Kadoc Studies* 5, (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1988).

³³⁰ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/250: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez (7/05/1848), fol. 454r – 455v; *A cette époque, se trouvaient à Rome plusieurs artistes belges ; ils se voyaient peu ; Canneel, par sa bienveillance et son caractère conciliant, parvint à former une petite colonie belge dont tous les membres étaient heureux de se rencontrer journellement et vivaient étroitement unis. Les artistes qui s'y trouvaient alors étaient : Gevaert, Renier, Driion, Robert, les deux frères Geeffs, Coumont, Bal, Papeleu, Lagye et l'auteur de cette notice ; peu après sont arrivés Guffens, Sweertzz, Laureys, Delbeek, Dobbelaar, Cirkens, etc.* Joseph Stallaert, "Notice Sur Théodore-Joseph Canneel, Correspondant De L'académie," *Annuaire de l'Académie Royale des sciences, des lettres et des Beaux-Arts de Belgique* (Brussel: s.u., 1894), 303-304.

kleine kolonie van Belgische kunstenaars opgericht. Stallaert maakte er samen met onder anderen Robert, Coumont, schilder Victor Papeleu (1810-1881) en mogelijk Jean-Simon Renier (1818-1907) deel van uit.³³¹ De reis die hij plant te ondernemen met Coumont en Canneel komt opnieuw aan bod. De kunstenaars hopen over een maand te kunnen vertrekken, in augustus, om dan twee maanden Napels en omgeving te bezoeken en zo het onveilige klimaat in Rome te ontvluchten. Evenwel zullen zowel Stallaert als Canneel pas in 1850 de geplande reis naar Napels, en daarbij ook Herculaneum en Pompeï, ondernemen. Hier zal Stallaert zich laten inspireren voor *De grot van Diomedes* (gemeentehuis Schaarbeek) die hem in 1860 een gouden medaille zal opleveren.³³²

In Rome heeft Stallaert, naast Navez in België, een tweede leermeester geregeld om hem bij te staan: M. Morelli (s.d.). Ook de bekende beeldhouwer Pietro Tenerani (1789-1869) wordt al snel aan Stallaerts netwerk toegevoegd.³³³

6.4.4 Navez' beperkte invloed

Via briefwisseling komen er weinig vragen toe op het adres van Navez. Wellicht omdat de relatie tussen Coumont en zijn leermeester vanuit het standpunt van de brieven nog pril en nederig lijkt. Coumont neemt *Monsieur le Directeur* als aanhef. Het is wel duidelijk dat Coumont in Navez' atelier heeft gewerkt. Naar eigen zeggen schrijft Coumont elke jaarwisseling naar zijn meester om hem en zijn familie geluk te wensen. In het handschriftenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek zijn echter maar twee brieven van hem aan Navez terug te vinden, een uit 1845 en een uit 1848. Deze laatste stuurde hij naar zijn meester op 22 december 1848. Navez' leerling zou echter tot 1851 in Rome blijven.

De relatie tussen Stallaert en Navez was alleszins hechter dan die met Coumont. Toch schemert er in de correspondentie van zijn kant niet door dat hij in Rome een andere leermeester heeft ingeschakeld om hem bij te staan. M. Morelli, schilder van de hertog van Toscane, auteur van

³³¹ Jean-Simon Renier was een Waals tekenaar, kunstenaar en verzamelaar. *Le groupe belge, que nous appelons "colonie", était, on peut le dire, très estimé à Rome, vu la belle amitié qu'il témoignait partout; et le peuple de dire: "Vous avez vu un Belge! Et bien, vous en verrez vite d'autres.* Leonard Cools, *30 ans de lutte*. Leven en werk van Victor Eugène Papeleu, onuitg. licenc. verhand., (Gent: 2015), 26; Stallaert, "Notice Sur Théodore-Joseph Canneel, Correspondant De L'académie," 303-304.

³³² Op 31 juni 1851 bevindt Stallaert zich nog steeds in Rome. Het is echter de laatste brief die hij vanuit Italië aan zijn leermeester zal zenden. In juli plant hij om de Eeuwige Stad achter zich te laten en eindelijk naar Napels te trekken om daar inspiratie op te gaan doen in Herculaneum en Pompeï. Zes weken plant hij daar te verblijven om door te trekken naar Florence, Venetië, München en Dresden om dan midden december toe te komen in zijn vertrouwde stad Brussel. In Florence plant hij de gotische schilderijen te bekijken (van voor Rafaëls tijd) waaronder die van Taddeo Gaddi (1290-1366), Angelico de Fiesole (1395-1455) en Luca Signorelli (1445-1523). Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/256: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez (31/06/1851), fol. 466r – 467v.

³³³ Dupont, *Modèles italiens*, 338 ; Giovanni Rosini, *Al cavaliere Pietro Tenerani*, (s.l.: s.u.,1850).

onder meer de fresco's in het Paleis van Torlonia, had de eer.³³⁴ Niet veel expat-kunstenaars konden in Rome op een meester rekenen.³³⁵ Stallaert kreeg daarmee zowel advies uit een conservatieve Frans-academische hoek (Navez) als van de contemporaine Italiaanse frescoliefhebber Morelli.

Op 21 december 1848 vraagt Stallaert aan zijn leermeester om een goed woordje voor hem te doen. Zijn broer probeert namelijk binnen te geraken bij een statistiekbureau. Navez zou zijn netwerk bestaande uit de burgemeester van Brussel en Monsieur Doucet kunnen aanspreken om hem binnen te halen.³³⁶ Artistieke informatie komt er in de brief niet aan bod. Het geschrift geeft aan dat zowel leerlingen als leermeester gunsten aan elkaar konden vragen. Navez geeft zoals eerder vermeld informatie over afgelopen Brusselse salons en lobbyt wat voor zijn leerlingen in Brussel. De leerlingen op hun beurt onderhouden indirect Navez' Italiaanse netwerk in Rome en milderen zo zijn heimwee naar deze stad.

Stallaert heeft Navez tevens om advies gevraagd over een bepaald werk, maar dit advies blijft uit. Van de Antwerpse Academie krijgt hij wel gehoor, wat logisch is aangezien die zijn beursverschaffer is en laureaten verplicht zijn contact te houden. De Academie zegt hem dat hij het coloriet beter moet bestuderen. Navez' feedback blijkt evenwel belangrijker voor Stallaert. Dankzij hem heeft hij de Italiaanse grootmeesters die de stad rijk is, leren appreciëren. [...] *que je vois tous les jours avec tout de plaisir et que je regrette de quitter [...]*.³³⁷

6.4.5 Stallaerts voorliefde voor salons

Behalve dat ze zich volop laten inspireren, creëren de twee leerlingen schilderijen tijdens hun verblijf in Rome. Coumonts creaties worden niet gecommuniceerd in de briefwisseling met Navez, hoewel van hem verscheidene landschapstaferelen overgeleverd zijn. Hij trok wellicht naar omliggende dorpen rond Rome om daar landschappen te bestuderen.³³⁸ Een werk dat eruit voortvloeide, is *Herder en zijn kudde in een Italiaans landschap* (1852, privécollectie).

³³⁴ Het is niet duidelijk om welke Morelli het gaat. Giovanni Morelli (1816-1891) is kunstercriticus. De schilder Domenico Morelli (1826-1901) blijkt te jong om leermeester van Stallaert te zijn. Tevens kan Morelli verwijzen naar een pseudoniem. "Giovanni Morelli," *Encyclopaedia Britannica*: laatste toegang 21 mei 2019, <https://www.britannica.com/biography/Giovanni-Morelli>; Ashton Rollins Willard, *A sketch of the life and work of the painter Domenico Morelli*, (Boston/New York/Cambridge: The Riverside Press, 1895).

³³⁵ Dupont, *Modèles italiens*, 341; Brief van Stallaert aan de Antwerpse Academie, Rome, 20 juni 1850, Arch. ARB 14084. geciteerd door J. Ogonovszky-Steffens, *la peinture monumentale*, 271.

³³⁶ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/255: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (21/12/1848), fol. 464r.

³³⁷ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/256: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (31/06/1851), fol. 466r – 467v.

³³⁸ De werken die Coumont creëerde met het antieke in het achterhoofd zijn: *De herder en zijn kudde in een Italiaans landschap* (1852, privécollectie); *Herder met zijn kudde in de Romeinse campagne* (s.d., privécollectie), *De Romeinse slavin* (s.d., Broelkaai 6), *Ik werk op het veld* (s.d. privécollectie), *Putti en schapen*

Stallaerts eigen werk begint eind 1848 vorm te krijgen, met de steun en het advies van zijn leermeester. Er heerst bij hem een angst dat een werk met twee figuren niet voor het aankomende jaar klaar zal geraken, wat hem zorgen baart. Wel heeft hij al twee kleine werken en twee hoofdenstudies afgewerkt. Echter wenst hij nog steeds bevestiging van Navez' kant te krijgen. Stallaert zal in afwachting zijn grote schilderij met als thema *St. Lucas* pogen af te werken.

In september 1848 is Stallaert nog niet naar Napels gereisd. Hij mist klaarblijkelijk zijn medestudenten uit het atelier van Navez. Over twee jaar hoopt hij hen alles te kunnen vertellen wat hij hier heeft meegemaakt. Wellicht heeft Navez via de correspondentie informatie over de laatste Brusselse tentoonstelling overgebracht aan zijn leerling in Rome.³³⁹ Afgelopen tentoonstelling is naar Stallaerts mening briljant geweest. Ter sprake komen zijn medestudenten die net als hijzelf de mogelijkheid hebben gehad om er te exposeren.³⁴⁰ Het gaat hier om Jean-Baptiste Van Eycken, Alexandre Nestor Nicolas Robert en Jean François Portaels.³⁴¹ *J'apprends avec plaisir que l'exposition est brillante d'autant plus que c'est à vous et vos élèves qu'en revient un majeure partie, l'honneur, j'en félicite le public puis qu'il commence à apprécier la distinction que ces œuvres renferment toujours, j'en suis charmé pour Mr Van Eycken, Mr Portaels et Mr Robert qui était un véritable ami pour tous les Belges qui sont à Rome, et que l'on regrette tous les jours.*³⁴² Stallaert exposeerde er een portret dat volgens de recensie van Louis Van Roy (s.d.) veel slechter was dan een ander werk van drie jaar geleden. Ook *De Rafaël en de Fornarina* (bewaarplaats onbekend) dat ook tentoongesteld was, werd met niet al te veel lof onthaald volgens de krant *De Eendracht* van datzelfde jaar.³⁴³ Ook Van Roy is in zijn recensie niet te spreken over de vormgeving van de twee figuren. Beide

in een Romeins landschap (s.d., privécollectie), *De Romeinse slavin* (s.d. KMSKB), *Koe en stier in een antiek landschap*, (s.d., privécollectie).

³³⁹ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/253: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (x/09/1848), fol. 460r – 460v.

³⁴⁰ Anoniem, *Exposition nationale des Beaux-Arts: explication des ouvrages de peinture, sculpture, gravure, dessin et lithographie exposés au salon de 1848*, (Brussel: J.-B.-J. De Mortier, 1848), 92.

³⁴¹ Portaels schilderde voor het salon van Brussel 1848 *De droogte van Judea*, *De Simoen*, *Fatma de bohemienne* en een zelfportret. Alexandre Robert schilderde *Lucca Signorelli*, *De capucijnen* en *De bedelaar*. Dit laatste werk was geïnspireerd op het antieke leven in Rome. Van Eycken stuurde voor de tentoonstelling negen tafereelen en een portret in. Het gaat hier om *De overvloed van het jaar 1847*, *Het laatste lied van de Heilige Cecilia*, *De oogst in Italië*, *De vrouw van de gevangene*, *Christus die zijn kruis draagt*, *Jong meisje van Venetië*, *Geneviève van Brabant*, *De mijmering*, *Een fragment uit de calvarie* en een portret. G.J. Van den Eynde, *De eendracht: veertiendaegsch tydschrift voor letteren, kunsten en wetenschappen* 1 (Gent: Drukkery der gebroeders Michiels, 1846), 38. Anoniem, *Exposition nationale des Beaux-Arts: explication des ouvrages de peinture, sculpture, gravure, dessin et lithographie exposés au salon de 1848*, (Brussel: J.-B.-J. De Mortier, 1848), 79, 82 en 101.

³⁴² Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/253: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (x/09/1848), fol. 460r – 460v.

³⁴³ G.J. Van den Eynde, *De eendracht: veertiendaegsch tydschrift voor letteren, kunsten en wetenschappen* 1 (Gent: Drukkery der gebroeders Michiels, 1846), 38.

ingestuurde werken zijn nog gecreëerd voordat Stallaert voet op Italiaanse bodem had gezet. In de catalogus staat nog zijn Brusselse adres, terwijl de recensie die logischerwijs later is geschreven, hem in Rome plaatst.³⁴⁴

Stallaert voelt zich nog steeds gedesoriënteerd in Rome. Navez' aanmoedigingen zijn welkom zodat hij zichzelf aan het werk kan zetten. Tot nu toe heeft hij zich enkel kunnen focussen op het bestuderen van grootmeesters zoals Rafaël. Wellicht zal de geplande studiereis naar Napels hierin verandering brengen. Zijn plannen om naar naakt te schilderen reflecteren niet in zijn overgeleverd oeuvre. *À mon retour à Rome, je me suis mis à faire quelques études de nu, et deux ou trois jours de la semaine je vais au Vatican peindre ou dessiner d'après les grands maîtres, le reste du temps je m'occupe chez moi, ou je vais voir les galeries particulières et les curiosités de Rome. Le soir je vais à une Académie du nu et de costume.*³⁴⁵ De Academie waarover hier gesproken wordt, zal deel uitmaken van de vele Academies die op een laagdrempelige wijze ontstonden in Rome. Albert Roberti heeft het jaren voordien al over een academie gehad die was ontstaan onder Navez' leerlingen en waar kunstenaars samen kwamen om te tekenen.³⁴⁶

Voor het aankomende Brusselse salon van 1851 maakt Stallaert een schilderij met als thema *De engel van de apocalyps die het Evangelie verkondigt* (bewaarplaats onbekend).³⁴⁷ Ook twee à drie voltooide studies wenst hij daar tentoon te stellen. Naast het harde werken in zijn atelier bezoekt hij nog steeds de verschillende galerijen waarbij de beeldhouwkunst in het Vaticaan met Rafaël als ijkpunt dienen. Zijn moeder springt voor hem in de bres en stuurt een brief naar de Antwerpse Academie om te informeren of de werken van Stallaert al zijn toegekomen. Ze vreest dat de doeken niet op tijd het Brusselse salon zullen bereiken.³⁴⁸ Gelukkig worden zijn werken toch nog tentoongesteld in 1851 en wordt ook zijn fixatie voor salons vervuld: *De engel van de apocalyps die het Evangelie verkondigt, Pénélope, Jong meisje van Procida (omgeving van Napels), Jonge Oriëntaalse vrouw spelend op een harp* (1850, s.l.).³⁴⁹ Vanaf februari 1851 heeft Stallaert financiële problemen. Normaal gezien wordt zijn verblijf in Italië bekostigd door de Antwerpse Romeprijs die hij in 1847 heeft gewonnen, maar deze blijft om onbepaalde reden

³⁴⁴Anoniem, *Exposition nationale des Beaux-Arts: explication des ouvrages de peinture, sculpture, gravure, dessin et lithographie exposés au salon de 1848*, (Brussel: J.-B.-J. De Mortier, 1848), 92.

³⁴⁵Dupont, *Modèles italiens*, 259; Brief van Stallaert aan Wappers, Rome, 6 december 1848, Arch. ARB 14084.

³⁴⁶Dupont, *Modèles italiens*, 263.

³⁴⁷In de komende Brusselse salons is dit specifieke werk niet terug te vinden.

³⁴⁸Dupont, *Modèles italiens*, 282-283; Brief van de moeder van Stallaert aan de Antwerpse Academie, 28 juni 1851, AKASKA, PvR dossier 1847.

³⁴⁹Anoniem, *Exposition générale des Beaux-Arts 1851. Catalogue explicatif* 3 ed. (Brussel: G. Stapleaux, 1851), 120. Zijn verblijfplaats in de catalogus van het salon van 1851: rue Traversière 50, Sint-Joost-ten-Node, Brussel.

uit. Noodgedwongen moet hij studies verkopen die hij liever zelf op de komende Brusselse tentoonstelling had tentoongesteld. [...] *malheureusement j'ai été réduit à vendre des études que j'aurai préféré faire voir à Bruxelles et que j'avais destinées à l'exposition.*³⁵⁰

6.5 Nasleep

Beide leerlingen keerden in 1851 terug naar België om daar hun Italië-ervaring verder te zetten in hun werken. Of de twee samen terugreisden, is niet te achterhalen. Stallaert trekt wel eerst richting Napels alvorens naar Brussel terug te keren. Canneel maakt tevens deze omzwerving. Over Coumonts terugtocht is niets geweten.

Na zijn terugkeer levert Stallaert in 1852 *De dood van Everaert T'Serclaes* (bewaarplaats onbekend) af aan het Stadhuis van Brussel. Datzelfde jaar wordt hij aangesteld tot directeur van de Academie van Doornik. Met zijn leermeester Navez blijft hij in contact, maar de correspondentie blijft wel beperkt tot de Romeinse periode. In 1865 keert hij terug richting de Academie van Brussel om Portaels' functie als eerste leraar tekenen en schilderen naar natuur over te nemen. Navez zal vier jaar later overlijden. Antieke en exotische elementen blijven dankzij de Italiëreis Stallaerts oeuvre vullen. *De grot van Diomedes* (gemeentehuis Schaarbeek) is hier het schoolvoorbeeld van. Coumont blijft, net zoals voor zijn reis al het geval was, in de schaduw. Zijn vele werken zullen echter wel Italiaanse invloeden bevatten zoals kledij en architecturale achterplannen. Het contact met Navez verwatert, wat niet verwonderlijk is aangezien Coumont hem in zijn correspondentie al met *Directeur* aanspreekt. Net als bij Stallaert stopt de correspondentie na het afronden van de Italiëreis.

6.6 Besluit

Coumont start in 1845 zijn verblijf onder de hoede van medeleerling Robert, die al vijf jaar de Eeuwige Stad als uitvalsbasis had. De informatie in de (slechts) twee brieven aan zijn leermeester zijn karig. Wellicht omdat hij niet enorm veel affiniteit met hem had. Zijn beurs was immers afkomstig van een Luikse Fondation en als aanhef in de brieven sprak hij Navez als enige leerling aan met *directeur*.

Stallaert bespreekt in vergelijking met Coumont zijn Italiëreis uitbundiger. De relatie met Navez blijkt beter te zijn, maar hij stuurt weinig hulpvragen vanuit Rome. Stallaert kan immers

³⁵⁰ Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/256: Joseph Stallaert, correspondentie uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel (31/06/1851), fol. 466r – 467v.

terugvallen op de briefwisseling met de Antwerpse Academie. Ondanks het rumoerige klimaat vanwege de revoltes tegen de macht van de paus, levert Stallaert op verscheidene salons werken af. Coumonts creaties in de antieke stad blijven onbesproken. Hij vindt bij Martin Verstappen een zielsverwant, die net als hij gefascineerd is door landschappen. Stallaert op zijn beurt vindt bij de intellectuele bijeenkomsten onder Jean Alaux ondersteuning. Ook heeft hij samen met Canneel een Belgische kolonie opgericht waarvan ook Coumont deel uitmaakt. Hier kunnen de leerlingen op een informele manier kunst bespreken, om zo het academische Franse milieu te omzeilen.

7 Algemeen besluit

Kunstenaars uit de 19de eeuw maakten naarstig gebruik van de geoliede machine die de posterijen toen waren, zo ook de correspondenten van de Belgische neoclassicist François-Joseph Navez. Meer dan duizend brieven aan zijn adres worden in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel bewaard. Naast zijn functie als invloedrijk directeur en leraar aan de Brusselse Academie (1835-1862) onderrichtte Navez in zijn atelier in de Brusselse Koningsstraat vanaf 1824 een collectief leerlingen. Deels vanuit een lichte melancholie moedigde hij zijn kunststudenten aan om net als hij een Italiëreis (1817-1822) te ondernemen. Negen leerlingen (Jean-Baptiste De Landtsheer, Jules Storms, Albert Pierre Roberti, Jean-Baptiste Van Eycken, Jacques Sturm, Jean Portaels, Alexandre Nestor Nicolas Robert, Charles Coumont en Joseph Stallaert) kon hij overtuigen. Met hen correspondeert hij tijdens hun buitenlandse studieperiode via briefwisseling. Deze masterproef focust op de 32 brieven die zij tijdens hun buitenlandse verblijf aan hun leermeester Navez stuurden.

De reis naar Italië mag romantisch hebben geleken, uit de brieven komt een ander beeld naar voren. Op economisch vlak moesten de leerlingen de financiële middelen zien te vinden om hun reis en hun verblijf te bekostigen. Sommigen hadden de luxe om terug te kunnen vallen op een beurs of op de financiering gelinkt aan de Romeprijs. Jean-Baptiste Van Eycken daarentegen moest de tocht en het verblijf zelfstandig financieren met de verkoop van zijn schilderijen.

Ook het logistieke aspect viel niet te onderschatten. Tussen Brussel en Rome lagen niet alleen de Alpen, er moesten ook andere horden worden genomen. Uit de brieven komt naar voren hoe de leerlingen zich te voet, per koets en per boot een weg moesten banen tot in Italië, en welke lichamelijke ongemakken ze moesten verdragen onderweg, van pijnlijke voeten en schouders tot een gebrek aan comfort door de koude en de warmte. Onderdak moest geregeld worden, visaproblemen rechtgetrokken, modellen gevonden en ateliers moesten worden gehuurd. Aanvragen om te mogen kopiëren in de Uffizi en Palazzo Pitti van Florence, een andere kunststad op de weg naar Rome, moesten ingediend worden.

Fysiek vielen de reis en het verblijf evenmin te onderschatten. De drukkende warmte die Rome 's zomers in haar greep hield, was amper te harden, zo leert de correspondentie. Ze deed leerlingen geregeld vluchten naar het koelere platteland, ten oosten van Rome. Een van Navez' leerlingen, Jacques Sturm, werd zelfs zwaar ziek en overleefde zijn Italiëreis door herhaalde koortsaanvallen niet. Emotioneel kregen zijn twee metgezellen het hierdoor ook hard te verduren. Bij een andere leerling, Jean-Baptiste Van Eycken, is tussen de regels van de brieven

het heimwee naar huis voelbaar. Tot slot dienen de laatst afgereisde leerlingen dan weer het hoofd te bieden aan de revoltes en opstanden van het revolutiejaar 1848.

Daarnaast werpt de briefwisseling een licht op het dagelijkse leven van een negentiende-eeuwse Belgische kunststudent in Rome. Met kopiëren van vooral renaissancistische werken vulde de meerderheid van de leerlingen zijn dagen. Voornamelijk de Italiaanse grootmeesters trokken hun aandacht, mede op aanraden van hun leermeester François-Joseph Navez. Na zich te hebben laten inspireren, zetten de meeste leerlingen zich aan hun eigen werk, dat ze als *envois* naar het thuisfront zouden sturen. Ook hier betoonden de negentiende eeuwse posterijen zich een betrouwbare partner: uit de briefwisseling valt op te maken dat alle werken hun bestemming ongeschonden bereikten. De leerlingen die slechts een jaar in Italië verbleven, spendeerden hun beperkte tijd enkel aan het zich laten inspireren door de Italiaanse meesters; de uitwerking was voor later.

Te volgen in de correspondentie is ook welke invloed Navez vanuit Brussel kon doen gelden. Hij introduceerde zijn leerlingen bij zijn Franstalige netwerk in Rome, zodat ze door hierop terug te vallen, sneller progressie konden maken. Hij loodste hun werken binnen in de Brusselse salons en probeerde op vraag van zijn leerlingen een goede plek ervoor te regelen. Het briefverkeer laat ook zien met welke twijfels de leerlingen in Italië worstelden als het ging over de onderwerps- en stijlkeuze voor hun kunstwerken, en draagt hiermee nieuwe elementen aan over de totstandkoming ervan. Onder meer de verschillen tussen de Brusselse en Romeinse artistieke smaak plaatsten de leerlingen voor uitdagingen: de in Rome geliefde historietaferelen, die ook de leerlingen aanspraken, konden in Brussel niet wedijveren met de Belgische voorkeur voor genretaferelen en portretten. De leerlingen moesten voorzichtig navigeren tussen de Romeinse en de Brusselse smaakvoorkeuren, want Navez promootte via de schilderijen die zijn leerlingen vanuit Italië voor het jaarlijkse salon van Brussel indienden, “zijn” artistieke school en “zijn” Brusselse Academie voor Schone Kunsten. In dat opzicht is het opmerkelijk dat de leerlingen in hun correspondentie over bepaalde zaken wijselijk zwegen tegenover hun leermeester, zoals Joseph Stallaert die in Rome in Morelli een tweede leermeester vond die hem *in situ* kon bijstaan met meer Italiaans getinte raad. Naarmate de duur van het verblijf van de leerlingen toenam, nam de communicatie tussen leerlingen en meester ook af en daarbij ook de hulpvraag. De leerlingen maakten zich voorzichtig los van Brussel en van hun leermeester om hun eigen artistieke pad te bewandelen in de antieke stad.

Navez stond alle leerlingen bij met raad en daad, in de mate dat dit via briefverkeer mogelijk was. Niettemin was voor de leerlingen de introductie bij zijn netwerk in Rome meer waard. Zij

hoorden dat netwerk zelf ook te onderhouden, blijkt uit de correspondentie: via zijn leerlingen wist Navez brieven aan kunstenaarsvrienden in Rome door te spelen, zoals aan de Franse academische schilder Victor Schnetz en de Antwerpse landschapschilder Martin Verstappen. De relatie tussen de leerlingen onderling blijkt afgaand op de brieven verre van competitief te zijn geweest en verbeterde zelfs onder de Italiaanse zon. Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert worden goede vrienden in de Eeuwige Stad Rome, net als Charles Coumont en Joseph Stallaert die samen met nog andere kunstexpats een Belgisch en Franstalig gezelschap stichten. Behalve dat ze met gelijken kunnen communiceren over kunst krijgen ze mede door Navez' netwerk ook toegang tot de welvarende, gevestigde kunstenaars in Rome met Ingres, Van Brée, Schnetz, Verstappen en Alaux. Op die manier beperkten de leerlingen hun netwerk evenwel tot dit van de Franstalige kunstenaars in Rome, wat een invloed moet hebben gehad op hun stijlontwikkeling. Van de grote Duitse kunstenaarsgemeenschap in Rome moesten de leerlingen net zomin als Navez iets hebben.

Ondanks dat de leerlingen veel gemeen hadden, blonken ze elk op hun eigen manier uit tijdens hun verblijf in Italië, leert de correspondentie. De Landtsheer als eerste leerling van Navez die de reis richting het verre zuiden maakte; Roberti met de meest meticuleus geformuleerde brieven; Van Eycken die via briefwisseling met zijn leermeester zijn werken poogde te verkopen om zijn verblijf te kunnen bekostigen; Storms door zijn bescheidenheid; Robert door de problemen die zijn voorliefde voor historietaferelen met zich meebracht; Portaels, die Italië als een opstap zag voor latere, exotischere avonturen; Sturm vanwege de trieste afloop van zijn verblijf; Coumont voor zijn volharding tijdens de revoluties van 1848; Stallaert voor zijn vele werken die hij als *envois* voor Brusselse salons verzond. Niettegenstaande al die verschillen was er één constante: steeds startten de leerlingen hun brieven met *Mon cher Maître* en sloten ze af met *votre dévoué élève*.

Samenvatting

Deze masterproef ontsluit een deel van de brievencollectie van de neoclassicistische schilder François-Joseph Navez (1787-1869), die wordt bewaard in het handschriftenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van Brussel. 32 brieven werden geselecteerd; allen zijn ze afkomstig van negen van Navez' leerlingen die op zijn aanraden een studiereis naar Italië ondernamen. De afstand tussen leerling en leermeester werd via deze briefwisseling geslecht. Het betreft brieven van de volgende leerlingen: Jean-Baptiste De Landtsheer, Jules Storms, Albert Pierre Roberti, Jean-Baptiste Van Eycken, Jacques Sturm, Jean Portaels, Alexandre Nestor Nicolas Robert, Charles Coumont en Joseph Stallaert.

Met financiële en artistieke steun uit het thuisland trokken de negen, soms in hun eentje en soms in elkaars gezelschap, richting Italië, met de Eeuwige Stad Rome als eindbestemming. Hier lieten ze zich verwonderen door het *métier* van de Italiaanse meesters, van wie ze op aanraden van hun leermeester talloze werken kopiëerden. Navez voorzag zijn leerlingen – ondanks de afstand die hem van hen scheidde – daarnaast ook van advies voor de volgende stap in hun ontwikkeling: het creëren van eigen kunstwerken. Veel leerlingen stuurden hun schilderijen als *envois* op naar het thuisland om daar door het Brusselse publiek op salons gekeurd te worden. Soms botsten ze daarbij op smaakverschillen tussen Brussel en Rome. In Brussel verkoos men portretten boven historietaferelen, terwijl de leerlingen deze laatste in Italië net hadden leren waarderen. Toch wisten ze zich te redden, door ofwel hun rug te keren naar het vaderland en een nieuw publiek op te zoeken, ofwel door te buigen en het academische Brusselse smaakpatroon te blijven volgen. Naarmate de looptijd van hun studieperiode verstreek (sommige leerlingen bleven een jaar, andere vijf), werd de hulp van Navez minder vaak ingeroepen en zochten de leerlingen vaker hun heil bij diens Franstalige netwerk in Rome, waarvan onder anderen Victor Schnetz, Jean Alaux, Martin Verstappen en Jean-Auguste-Dominique Ingres deel uitmaakten.

Deze verhandeling wil vooral een inzicht bieden in het alledaagse leven van Belgische kunststudenten die in de eerste helft van de 19de eeuw een studiereis naar Italië ondernamen. Welke offers moesten ze zich getroosten? Welke moeilijkheden ontmoetten ze op hun pad? Welke kennis deden ze in Italië op? En wat leverde hun reis hen op voor de uitbouw van hun verdere carrière?

Mon cher Maître. De leerlingen van François-Joseph Navez (1787-1869) op Italiëreis

Een contextueel onderzoek op basis van niet
eerder uitgegeven bronnen

Volume 2: Bijlage

Fien Messens

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de kunstwetenschappen

Promotor: prof. dr. Katlijne Van der Stighelen
Co-promotor: dr. Wendy Wiertz

Academiejaar 2018-2019

Inhoudsopgave volume 2

I. De brieven	1
<i>Tabel 1: Schematische weergave van de briefwisseling tussen leerling en leermeester (Handschriftenkabinet, Koninklijke Bibliotheek van Brussel)</i>	<i>1</i>
<i>Brief 1 Transcriptie brief van Jean-Baptiste De Landtsheer uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 27 oktober 1827.</i>	<i>2</i>
<i>Brief 2 Transcriptie brief van Jean-Baptiste Van Eycken uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 9 augustus 1838.</i>	<i>3</i>
<i>Brief 3 Transcriptie brief van Jules Storms uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 9 augustus 1838.</i>	<i>4</i>
<i>Brief 4 Transcriptie brief van Albert Pierre Roberti uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 9 augustus 1838.</i>	<i>6</i>
<i>Brief 5 Transcriptie brief van Albert Pierre Roberti uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 15 december 1838.</i>	<i>8</i>
<i>Brief 6 Transcriptie brief van Jean-Baptiste Van Eycken en Jules Storms uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 15 december 1838.</i>	<i>9</i>
<i>Brief 7 Transcriptie brief van Jean-Baptiste Van Eycken uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 11 februari 1839.</i>	<i>10</i>
<i>Brief 8 Transcriptie brief van Jacques Sturm uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 2 januari 1843.</i>	<i>11</i>
<i>Brief 9 Transcriptie brief van Jacques Sturm uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 16 juli 1843.</i>	<i>13</i>
<i>Brief 10 Transcriptie brief van Jean Portaels en Alexandre Robert uit Subiaco aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 22 september 1843.</i>	<i>14</i>
<i>Brief 11 Transcriptie brief van Alexandre Robert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 12 oktober 1843.</i>	<i>15</i>
<i>Brief 12 Transcriptie brief van Jean Portaels uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 13 oktober 1843.</i>	<i>19</i>

<i>Brief 13 Transcriptie brief van Jean Portaels en Alexandre Robert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 23 december 1843.</i>	22
<i>Brief 14 Transcriptie brief van Jean Portaels en Alexandre Robert uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 10 januari 1844.</i>	24
<i>Brief 15 Transcriptie brief van Jean Portaels en Alexandre Robert uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 25 februari 1844.</i>	25
<i>Brief 16 Transcriptie brief van Jean Portaels en Alexandre Robert uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 4 maart 1844.</i>	27
<i>Brief 17 Transcriptie brief van Jean Portaels en Alexandre Robert uit Venetië aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 10 juli 1844.</i>	30
<i>Brief 18 Transcriptie brief van Jean Portaels en Alexandre Robert uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 20 december 1844.</i>	31
<i>Brief 19 Transcriptie brief van Alexandre Robert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 13 juni 1845.</i>	33
<i>Brief 20 Transcriptie brief van Alexandre Robert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 24 oktober 1845.</i>	35
<i>Brief 21 Transcriptie brief van Charles Coumont uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 22 december 1845.</i>	38
<i>Brief 22 Transcriptie brief van Alexandre Robert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, [29] december 1845.</i>	39
<i>Brief 23 Transcriptie brief van Alexandre Robert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 20 mei 1847.</i>	40
<i>Brief 24 Transcriptie correspondentie van Alexandre Robert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 2 mei 1848.</i>	41
<i>Brief 25 Transcriptie brief van Joseph Stallaert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 7 mei 1848.</i>	43
<i>Brief 26 Transcriptie brief van Joseph Stallaert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 9 juni 1848.</i>	45
<i>Brief 27 Transcriptie brief van Joseph Stallaert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 12 juli 1848.</i>	47

<i>Brief 28 Transcriptie brief van Joseph Stallaert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, september 1848.</i>	48
<i>Brief 29 Transcriptie brief van Joseph Stallaert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 21 december 1848.</i>	49
<i>Brief 30 Transcriptie brief van Charles Coumont uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 22 december 1848.</i>	49
<i>Brief 31 Transcriptie brief van Joseph Stallaert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 26 december 1848.</i>	51
<i>Brief 32 Transcriptie brief van Joseph Stallaert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 31 juni 1851.</i>	52
II. Bijlage	55
<i>Bijlage 1: Schematische weergave van het verblijf van de leerlingen in Italië</i>	55
<i>Tabel 2: Atelier van François-Joseph Navez volgens Louis Alvin (1870)</i>	56
<i>Tabel 3: De tocht van Jules Storms, Albert Pierre Roberti en Jean-Baptiste Van Eycken</i>	58
<i>Kaart 1: De tocht van Jules Storms, Albert Pierre Roberti en Jean-Baptiste Van Eycken</i>	58
<i>Kaart 2 : De plaatsen die Jules Storms, Albert Pierre Roberti en Jean-Baptiste Van Eycken bezoeken in Italië</i>	59
<i>Tabel 4: De kunstenaars, werken en plaatsen die Storms, Van Eycken en Roberti aanschouwen</i>	60
<i>Kaart 3: De tocht van Portaels en Robert</i>	63
<i>Kaart 4: De omzwervingen van Portaels en Robert in Italië in 1843, 1844 en 1845</i>	64
<i>Tabel 5: De kunstenaars, werken en plaatsen die Robert en Portaels aanschouwen</i>	65
<i>Kaart 5: Rome als verblijfplaats voor de leerlingen Robert en Portaels</i>	66
<i>Tabel 6: De kunstenaars, werken en plaatsen die Stallaert aanschouwt</i>	66
III. Lijst van afbeeldingen	68
IV. Afbeeldingen	77

I. De brieven

Tabel 1: Schematische weergave van de briefwisseling tussen leerling en leermeester (Handschriftenkabinet, Koninklijke Bibliotheek van Brussel)

	Datum	Leerling(en)	Locatie	KBR benaming
1	27/10/1827	Jean-Baptiste De Landtsheer	Rome	Ms. II 70/1/129
2	09/08/1838	Jean-Baptiste Van Eycken	Florence	Ms. II 70/1/356
3	09/08/1838	Jules Storms	Florence	Ms. II 70/1/269
4	09/08/1838	Albert Pierre Roberti	Florence	Ms. II 70/1/179
5	15/12/1838	Albert Pierre Roberti	Rome	Ms. II 70/1/198
6	15/12/1838	Jean-Baptiste Van Eycken	Rome	Ms. II 70/1/358
7	11/02/1839	Jean-Baptiste Van Eycken	Rome	Ms. II 70/1/359
8	02/01/1843	Jacques Sturm	Rome	Ms. II 70/1/270
9	16/07/1843	Jacques Sturm	Rome	Ms. II 70/1/272
10	22/09/1843	Jean Portaels en Alexandre Robert	Subiaco	Ms. II 70/1/178
11	12/10/1843	Alexandre Robert	Rome	Ms. II 70/1/179
12	13/10/1843	Jean Portaels	Rome	Ms. II 70/1/177
13	23/12/1843	Jean Portaels en Alexandre Robert	Rome	Ms. II 70/1/180
14	10/01/1844	Jean Portaels en Alexandre Robert	Rome	Ms. II 70/1/181
15	25/02/1844	Jean Portaels en Alexandre Robert	Rome	Ms. II 70/1/182
16	04/03/1844	Jean Portaels en Alexandre Robert	Rome	Ms. II 70/1/183
17	10/07/1844	Jean Portaels en Alexandre Robert	Venetië	Ms. II 70/1/184
18	20/12/1844	Jean Portaels en Alexandre Robert	Rome	Ms. II 70/1/185
19	13/06/1845	Alexandre Robert	Rome	Ms. II 70/1/186
20	24/10/1845	Alexandre Robert	Rome	Ms. II 70/1/187
21	22/12/1845	Charles Coumont	Rome	Ms. II 70/1/20
22	[29]/12/1845	Alexandre Robert	Rome	Ms. II 70/1/188
23	20/05/1847	Alexandre Robert	Rome	Ms. II 70/1/189
24	02/05/1848	Alexandre Robert	Rome	Ms. II 70/1/190
25	07/05/1848	Joseph Stallaert	Rome	Ms. II 70/1/250
26	09/06/1848	Joseph Stallaert	Rome	Ms. II 70/1/251
27	12/07/1848	Joseph Stallaert	Rome	Ms. II 70/1/252

28	x/09/1848	Joseph Stallaert	Rome	Ms. II 70/1/253
29	21/12/1848	Joseph Stallaert	Rome	Ms. II 70/1/255
30	22/12/1848	Charles Coumont	Rome	Ms. II 70/1/21
31	26/12/1848	Joseph Stallaert	Rome	Ms. II 70/1/254
32	31/06/1851	Joseph Stallaert	Rome	Ms. II 70/1/256

Brief I Transcriptie brief van Jean-Baptiste De Landtsheer uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 27 oktober 1827.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/129: Jean-Baptiste De Landtsheer (Rome 27/10/1827), fol. 232r-232v.

Rome le 27 8bre 1827

Mon très cher Maître

C'est par le retour de mon camarad[e] Royer que j'ai l'avantage de vous donner de mes nouvelles, il a fait avec succès le buste du Pape d'aujourd'hui, quoique monsieur de Ceels a le nom d'être amateur des beaux-arts il a été de peu d'utilité à Royer pour lui faire obtenir une séance pour le dit portrait, des étrangers s'y sont plus intéressés, à Monsieur Germain veut nous pouvons nous adresser avec certitude. Je ne sais comment le concours de peinture de l'exposition de Bruxelles de cette année a été, si je dois en croire la critique des journalistes je ne pourrai pas en avoir grande idée mais la méchanceté de ces gens nous en connue, de personne j'en ai reçu de détails, mon père ne m'écrit jamais que des choses concernant le ménage. J'aimerais beaucoup, mon cher Maître de savoir si le gouvernement est décidé d'embellir leur galerie par votre grand tableau je ne co[i]nçais vraiment par leur idée en un mot ce n'est pas en Belgique que les grands talents sont reconnus, vive Paris pour rendre justice au vrai mérite. Nous voyons que M. Vanbrée est nommé directeur de l'académie d'Anvers, ce serait-il mieux qu'avant, voilà à ce que je crois peu certain.

t.s.v.p. [tournez (la page), s'il vous plaît]

Je fais un envoi d'une St famille et deux têtes d'études je tremble d'en recevoir le resulta[t] je vous prie, cependant mon estimable Maître de ne pas m'épargner vos sérieuses observations me seront bien nécessaires, il est possible qu'il aurait été moins mauvais si je n'avais pas toujours été en crainte de frais des modèles et le mauvais jour de mon atelier [sic], mais

apresent [sic] j'en ai un excellent et j'espère que mon second sera mieux si je puis avoir de bonheur d'obtenir quelque secours [sic] de ma famille, car ma pension est si faible que j'ignore comment je pourrai retourner au pays. Si monsieur Palinck [Paelinck] ne s'était pas remarié on en entendrait par dire un mot pas plus que si il n'était pas peintre quand je réfléchis bien, ma perspective n'est pas bien brillante. Mr Schnetz aura plusieurs beaux tableaux au salon de Paris, on dit que sous peu il va quitter Rome sans savoir si ce sera pour toujours ou pour peu de temps, Mr Robert travaille beaucoup à un grand tableau pour la même composition je ne l'ai pas encore vu, il ne le montre à personne c'est dans l'espoir de vous croire en bonne santé que je finis en vous embrassant ainsi qu'à Madame votre épouse à laquelle je vous prie de présenter mes devoirs respectueux et [...] pour la vie.

Mon très cher Maître

Votre très humble et soumis élève JB De
Landtsheer

P.S. Ma amitié [sic] à mes camarades d'étude et à toute la famille de monsieur de Hem[p]tinne. Mr Tenerani me prie ne pas l'oublier à votre bon souvenir.

Brief 2 Transcription brief van Jean-Baptiste Van Eycken uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 9 augustus 1838.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/356: Jean-Baptiste Van Eycken (Florence 9/08/1838), fol. 601r-601v.

Florence le 9 août 1838

Mon cher Maître

Je reprends avec tout de plaisir le fil d'une correspondance qui m'honore, et qui a été interrompue par un voyage continu de trois mois ; j'en sentais souvent le besoin, mais mon projet était de ne vous écrire, qu'après avoir vu de près les chefs d'œuvres de l'école italienne. Je le puis à présent : car j'ai encore devant les yeux les beaux tableaux, les belles fresques du Corrège et de son école, les Carraches, Guido Remi, le Dominicain [Dominiquin] de l'École Bolonaise, et Michel Ange, Raphaël, André Delsart[r]e, fra Bartholomé, Titien et et [sic] que je vois à Florence et dont l'impression ne s'effouera [sic] jamais de ma pensée. Que les efforts de l'élève sont impuissants à côté de ces génies immortels !

J'espère mon cher maître que le voyage de la Suisse nous aura été aussi utile qu'agréable, par les études de différentes natures qu'elle nous a procuré, les cites grandioses et imposants était entièrement nouveaux pour nous, nous y avons faite quantité d'études qui j'en pense ne seront pas sans fruit [sic]. La grande chartreuse fait aussi partie de nos diversions, nous avons eu le bonheur d'être bien reçus partout dans notre voyage chaque ville chaque musée nous offrait des facilités dans nos études, ce dont nous prions profités en faisant des esquisses à Grenoble, Parme, Bologne et et [etc.].

Une mesure de police a interrompu notre travail le 5me jour de notre arrivé à Bologne, il en est de même pour tous Belges et Français.

C'est à Gênes que j'ai reçu s'il y a 6 semaines, la nouvelle de la vente de mon tableau au Musée de Liège depuis lors je n'ai plus de nouvelles du Pays. Je pense que mes tableaux seront exposés à Gand où vous s'ègerez [sic] un jugement des concours, s'il vous restait un moment, je vous prie mon cher maître de l'employer et me préposer un mot décrit contenons vos conseils sur ce tableau, je ne puis assez les désirer pour la sincérité la conscience qui les dicte et le grand savoir sur lesquels ils sont basés.

Le tableau a été commencé bien avant l'ouverture du Louvre j'aurais peut-être mieux fait si les chefs d'œuvres des grands maîtres ne me craient [?] pas été de durable [?] pendant mes 8 premiers mois de séjour à Paris.

Adieu mon cher maître je crois inutile de vous faire une description détaillée de tous ce que nous avons vus vous connaissez mieux que nous cette terre classique, où chaque pas attire l'admiration et l'étude.

Nous comptions rester à florence jusqu'au 10 7bre et nous espérons y recevoir de vos nouvelles avant notre départ pour Rome.

Votre sincère et tout dévoué élève

Jean Van-Eycken

Mes respects je vous prie à votre chère famille

Notre adresse est à Florence casa scamonatti 634

Via del proconsalo 634

Brief 3 Transcriptie brief van Jules Storms uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 9 augustus 1838.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/269: Jules Storms (Florence 9/08/1838), fol. 485r -486r.

Florence le 9 août 1838

Mon cher Monsieur Navez

Il me tardait beaucoup d'arriver enfin à un des stations importantes de mon voyage pour pouvoir vous donner de mes nouvelles et quelques détails de nos longues courses jusqu'à ce jour. Notre voyage jusqu'à ce jour a été on ne peut plus heureux et nous n'avons éprouvé aucun, contrition fâcheux. Nous avons successivement traversé et imploré la Suisse dans laquelle nous nous sommes arrêtés à Lausanne et Genève, la savoie dont nous avons vu la capitale ; ces [...] pays et surtout Grenoble et ses environs nous ont présenter une foule de paysages admirables dont nous avons peint un bon nombre d'études ; Limads de l'avance [?], Avignon, Nîmes, Artes, Marseille la conscience que nous avons mise à rechercher tous les monuments de l'art, à dessiner ou à peindre ceux qui nous avons cru pouvoir nous être n'êtes nous aura je l'espère rendu ces retards profitables.

Mais combien toutes nos impressions étaient encore faibles en comparaison de celles que nous a fait éprouver la vue chefs-d'œuvres de l'Italie. Gêne a été pour nous un débat vraiment magnifique la ville par et le même avec sa position superbe et ses palais nous avait remplis d'une admiration que les tableaux et ses sculptures n'ont fait qu'augmenter. Nous avons été fiers de voir nos compatriotes Rubens et Vandyck, y occuper, l'un par deux superbes tableaux dans l'église S^t. Ambriose, l'autre de nombreux et beaux portraits, une place brillante ; ainsi que le fameux sculpteur flamand Jean Bologne, malheureusement trop peu connu dans notre pays et dont Bologne et Florence possèdent une faute de chefs-d'œuvre. Le musée de Parme le premier musée partie que nous ayons vu en Italie nous a offert les admirables peintures du Corrège ; nous ne pouvions nous lais[s]er d'admirer se superbe coupole et ses autres fresques. La galerie de Bologne nous a montré les immortels chefs d'œuvre de la fameuse école Bolonaise, des Carraches, Guido Reni, Dominiquin, Guerchin ; combien je sens l'utilité vous me seraient vos conseils mon cher mr Navez, pour me guider dans l'étude autant de grands maîtres, tous si différen[t]s souvent même apposés.

Malgré tout de chefs d'œuvre l'impression que nous ont causé ceux de florence, où nous sommes Depuis quelques jours, n'a fait que croître et en effet qui peut en voir de superieu aux admirable sculptures de Michel Ange ! Aux Aiviner [sic] Saintes familles de Raphael ; à ces immortelles sculptures antique l'avencer, l'Apolline, le [...] etc. On ne sait pas où commencer on voudrait tous faire à la fois. Comme les galeries se ferment à trois heures je travaille aussi que mes amis, les après-midi dans les cloîtres dont quelques-uns tout orné de fresques superbes. Nous formons encore ici comme à Paris un petit colonie Belge. Par le plus grand des hazards

le jour de notre arrivé nous avons rencontré notre ami pierre Devigier, qui nous avait quitté il y a 5 mois.

Tout contribue à nous rendre le séjour de Florence agréable ; la douce température, la liberté d'où-t-on y jouit sous le gouvernement du grand-duc, vrai père du peuple ; la réunion des chefs d'œuvre nombreux qu'elle renferme. Aussi comptons nous y faire un séjour de plus d'un mois. La saison alors sera devenu favorable pour nous rendre à Rome où nous comptons être vers l'avril-septembre. Si je pouvais espérer ce bonheur une lettre de vous, mon cher maître me ferait le plus grand plaisir et les conseils que vous m'y donneriez et dont je sens toute l'utilité, seraient toujours présent à ma mémoire et augmenteraient s'il je peut [sic] la reconnaissance de votre élève dévoué

Jules Storms

Veillez je vous prie me rappeler au bon souvenirs de Madame [Navez]

Mon adresse via del proconsolo, casa scamonatti N° 634.

Brief 4 Transcription brief van Albert Pierre Roberti uit Florence aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 9 augustus 1838.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/197: Albert Pierre Roberti (Florence 9/08/1838), fol. 360r -360v.

Florence 9 aout 1838

Mon cher Maître

Vous me pardonnerez ma négligence de ne pas vous avoir écrit plutôt. Depuis longtemps mon devoir m'obligeait à le faire, mais la masse de[s] belles choses que nous avons à étudier en sont la cause principale et font mon excuse.

Nous voilà depuis deux mois en Italie ; après avoir vu Gênes, Plaisance, Parme. Dans cette dernière, nous avons travaillé quelque temps au musée d'après le Corrège, Annibal Carrachi. Il est inutile de vous parler de ces grands maîtres, j'en ai attendu si souvent l'éloge de votre bouche que tout ce que je pourrais vous en dire serait froid et serait loing [sic] d'être si juste et si bien senti. Ce qui m'a le plus frappé c'est la coupole de la cathédrale de Parme. Je n'ai jamais rien vu de plus beau, quel dessin ferme et correcte, quel imagination, tout [sic] ces anges voltigeant, cette vierge, montant véritablement au ciel, c'est d'une divinité surprenante. Au musée se trouve son Saint-Jérôme, rien de plus frais et de plus aimables de couleurs. C'est un véritable bijou. De là nous avons été voir Bologne et sa fameuse école : les Carrache, le Guide,

le Dominiquin, nous ont tour à tour surpris et extasiés, mais malheureusement on ne nous a pas laissé le temps de bien les étudier, à peine avons nous eu le temps de bien les voir la police de Bologne, n'a pas voulu nous donner plus de cinq jours malgré les démarches de tout genre que nous avons faites pour faire prolonger cette mesure arbitraire, mais hélas ! Tout a été inutile.

Nous nous sommes dirigés sur Florence, ville admirable et vraiment artistique. Il est, je crois, mon cher Maître, inutile de vous en parler étant persuadé que vous la connaissez mieux que moi. Jamais, je n'oublierai l'impression que j'ai éprouvée en arrivant dans cette ville en voyant tous ces chefs d'œuvres réunis. J'ai admiré au musée les œuvres de Raphael, Michel-Ange, d'André del Sarte, du Titien, de fra Bartolomeus, d'après lesquels j'ai tour à tour étudié.

Tout est art ici par une Église ; même pas une maison qui n'ai pour ainsi dire un chefs d'œuvre ; nous avons admiré à Saint Laurent les tombeaux exécuté par Michel-Ange, que cette sculpture cet import l'expression me manque pour vous dire tout ce qui j'ai éprouvé en admirant ces sublimes chefs d'œuvres de l'art ; on est saisi d'un nuit respect en dans un trunt [sic] d'une cette chapelle où vit cet homme célèbre, on sent son cœur battre avec force, enfin mille sensation vous assaillisse à la vue de tout de talent et de génie.

Jamais mon cher maître le gout du travaille [sic] n'a été plus vif en présence de pareilles maîtres et de pareilles ouvrages, on sent son ouvrage redoublé, un fin d'obtenir un jour aussi quelque talent, et mon plus vif désir est de pourvoir faire honneur à mon cher Maître. Nous travaillons un Musée après la fermeture nous allons dessiner dans les églises et cloîtres, en ce moment nous sommes occupé [...]¹ Annonciade qui a des peintures à presque d'une beauté admirable de André del Sart[r]e et de son école.

J'ose espérer d'avoir de vos nouvelles ici et quelques conseils, qui ont toujours été pour moi si grande utilité enfin de bien me diriger dans mes études ici. Nous comptons encore rester à Florence jusqu'au 10 septembre pour nous diriger ensuite sur Rome.

Veillez faire s'il vous plait mon cher Maître mes compliments à Mad. Navez ainsi qu'à Melle Navez. [...]²

Je suis avec respect votre élève dévoué

Albert Roberti

¹ Door een inktvlek is een deel niet leesbaar.

² Door verzuring van het papier is een deel niet leesbaar.

Brief 5 Transcriptie brief van Albert Pierre Roberti uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 15 december 1838.

Archiefbron : Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/198: Albert Pierre Roberti (Rome 15/12/1838), fol. 361r -361v.

Rome 15 x^{bre} 1828

Mon très cher Maître!

Nous avons parfaitement bien reçu votre chère lettre, qui était attendue avec une vive impatience. C'est pour moi un vrai bonheur que d'en recevoir, ainsi que ces conseils qui m'ont tant de fois éclairé que je recevais avec avidité, mais dont maintenant je sens toute la valeur. Oui cher Maître, c'est un présence de ces sublimes chefs d'œuvres, que l'on sent et que l'on est à même d'apprécier tout le prix de vos conseils et la manière juste, précise et claire de vos enseignements ; c'est à mes yeux la seul et bonne route. Je remercie la Providence d'avoir eu le bonheur d'étudier sous vos auspices et d'avoir pu profiter de vos lumière, pour me guider dans la carrière si difficile des arts.

En voyant tout ce que ces vastes génies ont fait ces fresques immortel[le]s de Raphael, de Michel-Ange, c'est à en perdre la tête, c'est désespérant même. Comme c'est sublime, [et] avec quel ordre, quel sagesse, et surtout avec quelle conscience tout cela est fait, quel[le] noblesse dans les têtes, quel pureté de mouvement, Surtout Raphael, rien de guindé ; c'est la nature, et, com[me] le dit bien M. Ingres (pas de manière ; chez lui, tout est nature, mais la bel[le] et noble nature) quant à Michel Ange, je le trouve plus difficile à comprendre, c'est un génie plus fougueux et terrible, mais admirable.

J'ai travaillé dès les premiers jours de mon arriv[e] dans cette capitale des arts, d'après ces sublimes maîtres, à dessiner et à peindre selon que ses parties sont éclairées, car malheureusement, il n'y fait pas toujours très claire.

Je ne quitte le Vatican que pour peindre d'après modèle qui sont ici de toutes [sic] beauté. Voilà depuis un mois, ce que nous faisons vu la saison de pluie[s] ; enfin cher Maître, nous travaillons autant qu'il est possible, le soir nous dessinons à une académie que nous avons formée entre nous.

Je vous remercie de la bonté que vous avez eue de me procurer la connaissance de Mr. Ingres, dont j'ai eu l'occasion d'apprécier le talent et surtout les profondes connaissances. Nous allons le voir de temps en temps, et nous entretient longuement sur les arts. Admirateur ardent de

Raphael il nous fait encore mieux connaître et apprécier ce grand homme, il est pour nous d'une extrême bonté aussi que les autres messieurs à qui vous avez eu en la bonté de nous recommander. Ces messieurs se rappelle à votre souvenir.

Je fini mon cher Maître par vous souhaiter une heureuse nouvelle année et qu'elle soit seconde en gloire et postérité, et qu'elle mette le succès a votre bonheur soyez l'intrepette [sic] de mes souhaits près de M Navez pour vos bonheur et du prospérité.

En attendant avec impatience de vos nouvelles. Je suis
avec respect votre dévoué Elève

Albert Roberti

M. Van Brée est arrivé à Rome depuis 8 jours en bonne santé.

Brief 6	Transcriptie brief van Jean-Baptiste Van Eycken en Jules Storms uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 15 december 1838.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/358: Jean-Baptiste Van Eycken en Jules Storms (Rome 15/12/1838), fol. 20r -21r.

Rome le 15 10bre 1838

Mon cher Maître

L'approche du nouvel an me donne occasions de vous renouveler toute ma reconnaissance pour les conseils affectueux et sincères que j'ai toujours [...] de vous et de faire mes souhaits du cœur pour vous et votre chère famille.

Rome et les chefs d'œuvres dont vous me parliez souvent m'ont fait la plus grande impression, j'ai profité aussi des conseils de Mr Ingres à qui vous avez eu la bonté de nous recommander ; il nous parle des heures entières et avec passion de son maître chez de Raphaël qu'est son dieu dit-il. Ses discours ne sont que la continuation de ceux que nous avons eu le bonheur d'entendre de notre [...], quand vous nous traciez la vrai route. J'étudie autant qu'il m'est permis les payes immorte[ls] du Vatican, et ne néglige rien pour apprendre à connaître le caractère grandiose de pays et la nature de ses habitants, à cet effet nous avons faits des excursions dans les montagnes voisines de Rome, Tivali, Cerbara, Saubiaco, Ciritalla, Palestrina, Olevano, la riccia et et [etc.], ont êtes visités, ces lieux plein d'intérêt ont êtes parcourues pour vous cher maître il y a 20 ans les mars du couvent au sommet du monte Cano en sont la preuve, nous y avons découvert avec enthousiasme. F Navez 1819. le destinant que 20 ans plus tard vos élèves tracèrent leur nom sur ce même mur.

Nous y trouvions aussi le nom du célèbre Gros. Mr. Vanbrée est arrivé à Rome ; le 6 jeudi passé tous les artistes Belges à Rome lui ont offert un Banquet.

Nous voyons souvent Mr Lemaire un de vos anciens amis. Sculpteur français plein d'affabilité pour nous.

Plus de 1 jour étrangers étalent en ce moment sen luxe à Rome.

Je finis mon cher maître en vous remerciant de vos beaux conseils et réservations sur mes tableaux exposés à Liège, J'espère un jour refaire ma Madelaine, le temps et l'étude feront disparaître la facilité miscible et mettront plus des consciences et de profandais [sic] a mes ouvrages, voilà toute mon espérance.

Je renouvelle mes vœux et [...] pour vous, et votre chère familles.

Votre tout dévoué et reconnaissant élève Jean Van Eycken

Mon cher monsieur Navez

Je m'en presse de me joindre à mes amis pour vous présenter mes souhaits de nouvel an et vous rectérer [sic] mes sentiments de reconnaissance et santé

Votre élève dévoué Jules Storms

Brief 7 Transcriptie brief van Jean-Baptiste Van Eycken uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 11 februari 1839.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/359: Jean-Baptiste Van Eycken (Rome 11/02/1839), fol. 646r -647r.

Mon cher et digne maître

Et moi aussi je ne puis assez-vous réitérer mes remercîmen[t]s et reconnaissances mais plus grande ambition serait de conserver cette amitié, ces soins toujours prévoyan[t]s et paternels sans-vous me comblez sans cesse que ne ferai je pour les mériter ; consacrer ma vie entière en efforts constant afin de montrer un jour aux ennemis de notre école tout ce dont notre patronage l'aura rendu capable. Je pense souvent à ceux qui les premiers ont eu le bonheur de vous avoir pour maitre, élevés déjà jusqu'à ce point de pouvoir vous faire honneur les courage abandonnais l'un la débauche entraine l'autre les sacrifices les effraient tandis qu'avec courage leur chef en Tête il devaient attendre le choc qui se préparait et sortir triomphant de la lutte. Depuis lors [...] cette nouvelle manière adapté même par eux qui nous abandonnaient, ces divisions décales et de goût, ces succès complaisants qui entraînent la jeunesse, afin toutes ces contrariétés auront essuies ceux qui ont la persuasion que toute peinture sans base ne fondement était peu durable.

Les personnes mêmes placés et saldis [sic] par la nation n'ont pas toujours connu quel était le genre de peinture du quel ils pourraient avec sécurité encourager de principes, [...] la terre classique au les artistes de toutes les nations viennent [...] la source du beau.

Aussi la Belgique y est la plus pauvrement représenté le cri de guerre qui retentit jusqu'ici, nous atterrisent nous inquiéter tous que demandera cette chère Patrie dont l'absence augmenté l'amour : et où chacun de nous à une famille et des amis.

Adieu alors beaux-arts et tous les projets de l'exposition prochaine, mon intention était d'y figurer, ne fasse que par un tableau de 3 figures à cet effet je comptais dans quelque jours quitter Rome, pour revois les Carrache à Bologne, voir Venise, Milan Turin, et m'installer à Paris pour y faire mon tableau me guidant d'après les études préparatoire que j'ai déjà en ce moment, dans cette belle ville quel je connais déjà je pourrai m'entourer de ressources et conserver l'espoir de revoir un jour Rome, que je suis honteux de quitter si tôt.

J'ai cru inutile de renouveler ma demande un gouvernement pour le subside dont j'ai jour, j'en ai touché le montant pendant mon séjour de Paris, la vente de mes tableaux joint à mon petit revenu m'ont donnés le moyen de faire le voyage de l'Italie entièrement à mes frais jamais je n'ai reculé devant les sacrifices que nécessite la vraie étude de mon genre de peinture et si je quitte Rome a regret j'emporte au moins la satisfaction d'avoir été tout a lui pendant les peu de jours que j'ai eu le bonheur du passer.

Le sujet qui me sourit en ce moment est l'instant qui précède la mort de St Jean Baptiste,

La fille ordonne, le bourreau cédera avec répugnance et le saint se prépare confiant en Dieu.

J'ai fait dernièrement avec Albert le voyage de Naples et suis revenu enchanté de l'impression qui m'ont produit le musée de sculptures antiques, marbre et bronze, l'antique villes de Pompéi le Vesuve, et toutes les merveilles dont la nature et l'art ont entourés ce lieu climat, J'y a vu Mr Vervloet, qui se rappelle à votre beau souvenir. Nos bons amis à Rome font de même.

Je presse ma lettre pour [...] l'offre de notre dignes compatriote Mr Leboeuf, de Bruxelles, capitaine de l'artillerie Bruxelloise, il intercepte son voyage pour [...] un secours de la patries.

Adieu mon cher Maitre

Croyez a l'amitié, dévouement et respect, de votre sincère
élève. Jean Van-Eycken

Mes compliments je vous prie à votre chère famille.

Rome le 11 février 1839

Brief 8	Transcriptie brief van Jacques Sturm uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 2 januari 1843.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/270: Jacques Sturm (Rome 2/01/1843), fol. 487r-488r.

Monsieur Navez

Je suis à Rome depuis environ quinze jours, et le Bonheur que j'éprouve d'être dans un pays si beau et si riche d'objets d'arts m'inspire un sentiment de reconnaissance si vif envers tous ceux qui y ont contribués, que je me pourrai jamais assez l'exprimer. Je sais combien vous y avez contribué par vos démarches, vos soins, et par toutes les bontés qui vous avez eu pour moi, et je croirai manquer à un devoir sacré, si je ne vous en soumettais toute ma gratitude.

J'ai remis vos lettres à mes^{ers} [messieurs] Schnetz et Verstappen qui ont bien voulu me faire l'offre de leurs servir, et Mr Schnetz a mis à ma disposition la galerie des plutôt de l'académie de France.

J'ai suivi le conseil que vous avez bien voulu me donner pour la route à suivre et je m'en suis bien trouvé. Je suis passé les montagnes sans aucune apparence d'accident, malgré une assez grande quantité de neiges qui y étaient déjà touchées. J'ai retrouvé l'été à Gênes, et si les montagnes de la Suisse m'ont fait une impression des plus fortes, l'aspect riant et gaie de Gênes m'a causé un plaisir indéfinissable, et j'ai savouré cette bonne température douce avec un véritable délice.

Ma nature se trouve pas à l'aise avec l'aridité majestueuse des montagnes, ces neiges me suent le cœur, et puis ces majestés me regardaient de si haut, qu'elles avaient l'air d'avoir pitié de moi, je les admirais en atant [sic] mon bonnes pour qu'elles ne m'écrasent pas, mais je passais vite, vites en regardant derrière moi pour voir si elles ne me suivaient pas. Et Turin je respirais à mon aise, et là je suis grimpé sur une colline pour voir ces Messieurs à une distance respectable, et comme un patron caché dans un coin, je me riais de leur austère gravité. La nature de l'Italie me plait infiniment mieux, on aime à la contempler comme on aime à lire dans les yeux d'un ami, et on éprouve toujours un nouveau charme au moins on ose [...] et même éternuer ici, mais près de ces col[l]osses, que je ne puis pas digérer, on étouffe.

Je me suis arrêté quelques jours à Florence pour avoir une idée générale de ce qui s'y trouve et j'étais surpris d'y trouver tout de belles choses réunies. Je compte y retourner pendant les grandes chaleurs, jusqu'à présent je ne me suis occupé à Rome que de voir, et je suis presque bouleversé de tout ce que j'ai vu. J'espère que ma tranquillité me reviendra lorsque je serai un peu plus familiarisé avec tout ce qu'il y a ici de richesse et de beauté, et qu'alors je pourrais me remettre à travailler, je serais bien heureux d'être guidé ici par votre expérience, et si vouliez

m'[...] nous de vos nouvelles, ce serait ajouter encore à ma reconnaissance pour tout ce que vous avez déjà fait pour moi.

Je ne puis finir ma lettre sans vous souhaiter une continuité de santé et de bonheur si cher et si utile à vos amis et à l'art en général et je souhaite ardemment que mes vœux s'étendent aussi sur votre famille, et sur tout ce qui vous est cher.

Je vous embrasse de tout cœur

Votre tout dévoué élève

Sturm

Rome le 2 janvier 1843

Brief 9 Transcription brief van Jacques Sturm uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 16 juli 1843.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/272: Jacques Sturm (Rome 16/07/1843), fol. 490r-491v.

Mon cher et bon maître

Il me semble qu'il y a si que je n'ai plus le Bonheur de vous voir et de vous parler, qu'il m'est impossible de laisser passer cette occasion sans m'entretenir avec vous au moins par écrit, et m'informer de l'État de votre santé. Ce n'est pas que les motifs me manquent pour vous avoir souvent présent à ma mémoire ; vous avez haut fait pour moi, et le beau pays que je vois et que j'admire pour les jours, tous les jours aussi dicte à mon cœur des sentimen[t]s de reconnaissance et des vœux pour notre bien-être.

Je ne sais pas si j'ai convenablement employé mon temps à Rome, mais au moins ai-je travaillé autant que ma santé me le permettait. J'ai peint et dessiné d'après nature, j'ai fait des compositions, tout en visitant et que Rome respire en fait d'art. Je pense que l'un m'a un peu familière si avec la nature de ce pays-ci, l'autre avec ce que les artistes ont produit de mieux. Depuis quelques temps je travaille à un tableau dont le sujet est St Cécile faisant l'annonce, et que je compte envoyer Bruxelles pour la fin de l'année. C'est pour moi une chose extrêmement embarrassante que le choix d'un sujet ; celui-ci m'a plu pour qu'il appri[t] par lui-même beaucoup de variété de caractères et de costumes. J'ignore ce que ce sera, mais je ferai tout mon possible pour que moi au moins je n'ai pas de reproche à me faire si je n'ai pas assez profité des avantages qu'on a bien voulu m'accorder.

Je partirai demain pour aller passer quelques temps dans les montagnes voisines où je ferai des études de paysage le chaleur m'[...] beaucoup et j'en maigris à tel point que je n'ai plus de figure.

Je me rejoies [sic] d'avance de l'arrivée de Portaels et de Roberti, j'aurai ainsi des compagnons d'étude que j'aime beaucoup, et qui je crois, me sont pas indiffèrent à mon amitié. Puis ils me parleront de vous, des pays, d'anciens souvenirs, toutes choses auxquels je tiens excessivement. Veuillez présenter [...] passa Madame Navez. Et recevoir l'expression de sentimen[t]s de respect et d'[...] de votre plus dévoué élève Sturm

Rome le 16 Juillet 1843

Brief 10	Transcriptie brief van Jean Portaels en Alexandre Robert uit Subiaco aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 22 september 1843.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/178: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert (Subiaco 22/09/1843), fol. 324r-324v.

Subiaces, 22 7 bre 1843

Cher Maître

Nous vous prions de nous pardonner, d'avoir tardé de longtemps à vous donner de nos nouvelles. Arrivés à Rome le 8 août, époque des fortes chaleurs nous avons jugé prudent, pour nos santés de nous en éloigner, non sant [sic] mamerez vu notre bonne intention de nous liner de suite à un travail sérieux. La chaleur, la mauvaise nourriture, ont eu une mauvaise influence sur la santé de notre bon ami Sturm; une forte fièvre lui prit il y 5 semaines et ce n'est que depuis deux ou trois jours, qu'il est en convalescence. Nous nous trouvions à Olévano, d'où il nous était difficile de vous faire parvenir une lettre; Maintenant la santé du malade nous ayant permis de venir à Subiaco, nous profitons avec plaisir des moyens de correspondance qui le trouvent ici.

L'ami Sturm qui va mieux le joint à nous pour vous témoigner à l'occasion de votre fêtes vous les sentiments de reconnaissance et de respect dont nous sommes pénétrés pour vous, nous aurions du bonheur a vous les dire de vive voix.

Nous attendons un moment plus favorable pour vous écrire plus longuement, et vous donnez quelques détails sur votre voyage. Nous avons remis votre lettre à Mr Verstappen qui s'est trouvé fort heureux de votre souvenir. Nous n'avons pu voir Mr Schnetz, vu son absence.

La faiblesse de Sturm l'empêche de vous écrire il nous charge de vous remercier de la lettre aimable dont vous l'avez honoré, et il n'attendait qu'un peu plus de force pour le faire.

Nous comptons rentrer à Rome que nous connaissons à peine dans quelques jours nous vous prions, cher maître de nous rappeler au souvenir de madame Navez. En attendant le plaisir de vous envoyer une plus longue lettre, veuillez agréer [...] vœux que sont pour votre bonheur en pour celui de votre famille.

Vos dévoués élevés

J. Portaels

Robert

Subiaco, 22 7bre 1843

P.s. Veuillez, Monsieur Navez, ne pas nous oublier auprès de nos camarades.

Brief 11	Transcriptie brief van Alexandre Robert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 12 oktober 1843.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/179: Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 12/10/1843), fol. 326r-327v.

Mon cher Maître

Une amélioration sensible s'étant manifester chez notre bon ami Sturm, sa nouvelle situation nous a permis de regagner Rome quelque temps après avoir eu l'honneur de vous l'écrire. Aujourd'hui je suis heureux de vous apprendre que la santé lui revenant de jour en jour, il pourra bientôt se livrer à son travail et terminer son tableau si bien commencé.

À mon départ vous m'avez manifesté le désir de connaître le résultat de notre voyage, c'est avec le plus grand plaisir que je suis accomplir ma promesse ou plutôt mon devoir, que j'aurais pu exécuter plutôt sans tous ces inconvénients inattendus et des agréables.

Cependant je n'entrerai pas dans des détails à votre connaissance parfaite de tous ces beaux pays. Notre voyage a été superbe ; rien ne m'a manqué pour le diversifier. Admiration stupéfactions, déceptions plaisirs et fatiguées, voilà sa composition ; cependant le bilan fait, je trouve un actif très élevé de joué panier. En effet mon voyage le long du Rhin ne s'efface jamais de ma mémoire, peut-être à cause, que, n'ayant jamais voyagé, cette première excursion m'occasionne de très fortes impressions. A Cologne, j'ai été frappé d'admiration d'un tableau de Rubens représentant le croisement de St Pierre : comme force et [...] c'est une des plus belles œuvres de ce maître. Le tableau qui se trouve dans une église n'est visible que pour deux francs pas un centime de moins. Cet usage absurde et faire payer pour voir les principales

choses dans les lieux saints est général à Cologne : la régence en est l'auteur par l'instigation du clergé sans doute.

Comme souvenir du moyen âge Cologne, Coblentz, Mayenze et Bâles sont des villes extrêmement intéressantes. Nous avons traversé la Suisse à pied en nous dirigeant de Bâle sur Lucerne où nous avons vu le fameux lion de Thovaldsen, digne de sa grande réputation. Ce monument érigé [sic] l'honneur des Suisses mort en combattant à la révolution française est le plus simple et le plus grandiose que j'ai vu. La vue du lac des quatre cantons et les souvenirs qui s'y attachent nous font bien de plaisir. Du sommet du Rigi où nous sommes allés [sic] assister un sublime spectacle que nous offre la nature par le coucher [...] plongeant le regard sur l'immense panorama qui y est étalé on découvre tous les endroits où aurait lieu tout le fait de la vie de Guillaume Tell, si vénéré encore en Suisse.

De Lacernes nous nous sommes dirigés [...] vers le Mont St Gothard en traversant le Berne Obaland. Nous avons payé cher notre mérite par des fatigues [...] et des positions périlleuses [sic]. Surpris par les neiges sur le Grimsel, nous n'avons dû notre salut qu'à nos forces physiques et notre sort [sic] froid. Après avoir escaladé la Karka [?] et jeté un regard stupéfait sur les immenses et transparents glaciers du Rhône. Nous sommes arrivés au pied de St. Gothard que nous avons franchi en trouée. Au sommet, la route était encore frayée dans des débris de dix-neuf pends de neige.

La vue de l'Italie nous a fait bientôt oublier toutes nos fatigues par l'attente sensation que l'on ressent lorsqu'on sait qu'on entre de ce beau pays refuge des chefs-d'œuvre, et le but de notre voyage. Après avoir traversé le superbe lac Maggiore, et ne pouvant entrer à Milan faute d'un malheureux petit visa nous nous sommes dirigés sur Turin, où nous avons eu la belle surprise de trouver un magnifique musée dont on ne nous avait jamais parlé. Formé depuis peu par la réunion des tableaux du Roi de Sardaigne de ceux qui se trouvaient des principaux palais de Gênes, il compte un grand nombre d'œuvres du premier ordre. Un Paul Veronese, le plus beau que j'ai vu de ce peintre ; les portraits des enfants de Charles 1er chef d'œuvre de finesse de couleur et de bon goût par Van Dyck. Plusieurs Raphaël, des Titien [sic], des Velasquez, etc. et une infinité de ces toiles Hollandaises ont exécuté notre admiration ; bref, ce musée mérite d'être mis sur [...] des artistes qui viennent en Italie. Gênes nous a beaucoup impressionnés par sa belle location ses palais splendides et ses belles galeries de tableaux. Van Dyck s'y fait toujours remarquer. [...] de notre cher visa nous sommes partis pour Milan où nous attendait notre bagage. La vaste cathédrale a fait notre admiration, cependant je préfère celle de Cologne quoiqu' [...]. le style de cette dernière est si pure. Les musées de Milan n'ont pas répondu à

notre attente. Nous avons vu les larmes aux yeux en voyant la sublime fresque de Leonard de Vinci dans un état voisin de l'anéantissement. Cependant quelle sublimité règne encore dans les expressions des personnages. La tête du Christ empreint de cette douce tristesse attendrit l'âme du spectateur. Quoique fortement ont [...] c'est avec le modèle des têtes de Christ à mon avis. Les gravures ce que je trouve très belles, avant mon départ, m'ont paru ridicules à côté de l'original. A Parmes nous avons admiré le Christ au tombeau d'Anibal Carrachi et le fameuse tableau du Corrège [...] de Coloris. Le petit tableau de Raphaël représentant st Catherine et plusieurs Saint est magnifique. Après avoir traversé le fameux duché de Modène dont le grand duc n'a pas envie reconnu Louis Philippe pour roi de France, nous sommes allé admirer les musées bien [...] de Bologne le st Cécile de Raphaël nous a fait passer quelque heures.

[...] Le guide a geurher les Caraches y [...]. Décidément en Italie on doit juger chaque peintre dans la résidera de son égale école. Il est une chose à remarquer dans les musées de ce pays ; c'est qu'on ne rencont[r]a, jamais de ces médiocrités affligeantes : les tableaux quelques médiocres qu'ils soient ne pêchent jamais par une pensée ridicule un ignorante. Nous sommes restés trois semaines à Florence à admirer tout ce que renformi cette belle bille ou musée. Nous aurions désiré quelques souvenirs d'après quelques tableaux mais cela nous a été refusé par l'Appliance considérable d'artistes qui y travaillent. Plusieurs tableaux recherchés sont d'y a [...] pour dix ans. Je me suis fait [...] pour mil huit cent quarante-six à tout hasard : Enfin [...] de voir et de voyager mais nous sommes mis en route pour Rome pour le plus j'accélération possible passant par [...] au le Sant Campo a fait notre admiration nous sommes [...] nous embarques à [...] pour cette bonne ville de Cevita Vecchia où nous avons failli perdre et nos valises et nos [...] ces par la sécurité qu'offrent les bon tableaux habitants de cette ville. Ce voyage sur la belle méditerrané nous a charmés.

Enfin nous allons bientôt entrer dans cette imposante ville de Rome but de notre voyage. La vue de ses immenses plaines dominées par le gigantes que dôme de st Pierre offre un bien grand spectacle. Nous avons fait notre entrée par une méchante parte mais bientôt cette mauvaise impression se fait a été remplacé par une admiration au plutôt un [...] en voyant le Vatican, St Pierre et la colon[n]ade. Fatiguées voir et [...] servant les belles choses nous avons résolu de ne voir Rome que bien se posés et de [...]. On était à l'époque des plus fortes chaleur et par prudence nous sommes partis pour le campagne pour admirer et étudier cette belle nature que vous connaissez. Nous avons vu St Rascatti, Paestrina, Olevans où notre camarade Sturm est tombé malade : de là à Cevillita, Subiaco et Tivoli. Cette petite excursion nous a été très utile et se sens [sic] que nous avons déjà une teinte des beautés des paysages de ce pays ainsi que des coutumier est costumes des paysans qu'on ne rencontre pour ainsi dire plus à Rome. C'est

affligeant de voir combien les costumes batardés, les cutons anglais [...] toutes les communes, les paysans s'en couvent et le historique du costume souffre beaucoup. Nous avons [...] bien paysage va notre [...] dans ce genre de peinture. Enfin nous avons fait notre second entré dans Rome avec un sentiment de joui inexprimable. En effet là nous devons mettre à profit toutes les impressions et observations de notre beau voyage. Là devait s'engager un combat terrible entre nos forces morales et notre bonne volonté : Parti aussi coin pour aller étudier cette joindre démarche nous occasion naturellement une grande responsabilité, ce que fait j'ai nous nous sentons animés d'une sainte [...] pour acquise un peu plus de talent.

Et [...] d'une notre chère petite patrie recevoir votre approbation. Le Vatican a été pour nous un coup terrible. La chapelle sixtine nous a aprecentis. Je n'entrouvre plus le moyen de j'ai la peinture d'histoire. Je n'en dors plus. J'ai besoin des conseils aussi moi cher maître ne m'abandonnez pas dans ce moment dangereux. Je ne sais si je dois adopter un genre plus familier. La peinture d'histoire me fait trembler. On ne peut la comprendre que dans ce pays. Bref j'en suis bouleversé. Cependant rassemblant mon courage, j'ai loué un atelier via di Porta Pinciana où j'ai annoncé à faire quelques études d'après les beaux modèles ce qu'on trouve ici et pour m'habituer un peu avec cette nature forte et cette carnation si colorée. Dans quelque temps je compte commencer un tableau. Occupé avoir Rome je n'ai pu me mettre encore sérieusement à la besogne. Je ne serai heureux qu'alors.

Nous avons eu l'honneur de remettre votre lettre à M Schnetz : il nous a parfaitement reçu et nous a prié de le rappeler à votre bon souvenir. Il nous a beaucoup félicités d'être acne [sic] étudier en Italie, et me soi je n'ai pour que m'en réjouir tous les jours. Quelle source inépouable pour les études. Nous avons reçu un charmant accueil de tous ces messieurs la [...] qui se trouvent à Rome. On en compte fort peu pour notre genre de peinture. Rome par mille d'artistes de tous les coins de l'univers il en arrive, et la cordialité la plus parfaite règne entre eux.

Si dans un de vos rares temps de loisir, vos idées se reportaient vers l'Italie et que vous pensiez à vos dévoués élevés, veuillez avoir l'extrême bonté de ne pas nous oublier et de nous envoyer de vos bons conseils qui nous ont été si utiles. Je ne saurais vous dire combien j'en ai le besoin la vue de toutes as sublimes pages m'a tellement bouleversé que je ne sais quel parti prendre. Notre ami Sturm qui espère vous écrire dans quelque temps nous présente bien ses amitiés. Veuillez me rappeler un souvenir de votre aimable Dame de mes camarades et croire à mes sentiment de respect et de désintéressement.

Rome le 12 8bre 1843

Votre dévoué élève
Robert

Si vous voyez Mr Md Mademoiselle Carton, veuillez avoir le bonté de me rappeler à leur bon souvenir

Caffe Greco via condalli

Brief 12	Transcriptie brief van Jean Portaels uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 13 oktober 1843.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/177: Jean Portaels (Rome 13/10/1843), fol. 322r -323v.

Mon cher Maître,

Je pense que vous aurez reçu la lettre gatu de subiacco, que nous avons eu l'honneur de vous envoyer ; maintenant que me voilà à Rome, je pourrai vous écrire plus longuement sur les progrès et les observations que j'ai pu faire en voyage. Avant de commencer permettez-moi, de vous remercier de la lettre que vous nous avez donné pour Mr Schnetz, qui, grâce à votre bonne recommandation nous a parfaitement reçue ; il nous a engagé à venir le voir souvent. Tous les dimanches soir il reçoit, et nous n'aurons garde de manquer les réunions, qui seront très profitables pour nous, vu que presque tous les hommes de talent y sont et on gagne toujours avec ces personnes. Mr. Schnetz me charge de le rappeler à votre souvenir. Mr. Verstappen qui j'ai vu [...] au soir en fait autant. Sturm va mieux, mais sa convalescence est lente, et il sera je pense encore quelques temps avant de pouvoir le mettre à l'ouvrage, il a beaucoup souffrent ; il se recommande à votre souvenir, et vous écrira bientôt. J'espère mon cher Maître que votre santé est toujours bonne, ainsi que celle de votre famille.

Pendant tout le voyage j'ai pu voir devant chaque belle chose que nous allions admirer, combien les conseils et les observations que vous nous avez faits si souvent, sont justes et vrais, ce qui m'a surtout frappé à Rome, c'est de voir avec quelle vérité vous avez rendu le caractère de ce pays, j'en cousais encore lier avec Mr. Verstappen ; c'est une grande étude à faire, les têtes ici ont une grandeur d'expressions que je n'ai rencontré nulle part, on avait que Raphaël et Michel Ange ont [...] souvent en cette nature si variée et si riche ; dans la campagne j'ai vu deux femmes qui avait un caractère et un styl[e] étonnant dans leurs allures et dans leur marche, et puis comme le paysage y est beau, comme les montagnes sont dessinés, Poussin a du étudier beaucoup par ici.

Le Vatican que vous connaissez mieux que moi, m'a fait beaucoup d'impression, il faut beaucoup de visites à cet immense musée pour connaître les beautés sans nombre qui s'y

trouvent ; Il est ici un endroit où je ne suis entré qu'avec un grand sentiment de respect en d'admiration c'est la chapelle sixtine ! En présence de l'aura de ce grand homme Michel Ange, on se trouve les petits, qu'on a puisque toute de peindre encore après avoir vue les admirables fresques. j'on vous l'avouer je suis sorti de la chapelle extrêmement découragé. J'avais déjà une profonde admiration pour Michel-Ange d'après les gravures que je connaissais, mais devant l'œuvre, je me serais volontiers à genouillé. C'est jusqu'inutile que je vous en parle cher maître, à vous qui l'avez si bien compris, et je pense que vous me serez par étonné des sentimen[t]s que j'ai éprouvés. Quoique je suis un peu découragé, je me suis rappelé que vous m'avez dit souvent, que si on travaillait avec conscience et assiduité, que le monde vous en tiendrais compte, et qu'on pouvait le avoir [sic] une position honorable dans sa sphère ; c'est à quoi je viserai, autant pour me rendre digne de mon maître, que pour moi-même. Ici tout vous parle du grand et du beau ! il en malheureux que dans notre pays on ne comprenne pas un peu plus la peinture d'histoire un sujet un peu sérieux de crainte de n'être pas compris. Je crois que cela dépend en général de l'éducation toute soir peu matérielle de notre pays. A propos de l'exposition d'Anvers.

J'ai lu des articles fort bien écrits, ce qui traitaient de la peinture en générale, et où l'on vouloir prouver que l'école d'Anvers est dans une mauvaise voir. Et que de la manière dont les arts marchaient dans cette école, que tout présageait plutôt une décadence qu'un progrès vers le but réel de l'art qui est je pense la peinture d'histoire. Cet article a été écrit dans le commerce, et si vous ne le connaissez pas si vous engagé beaucoup à le lire, certain que vous l'approuvez, Je ne sais, Monsieur Navez, si vous êtes jamais allé à Bâte, là nous avons vu un petit musée bien intéressant, et en partie rempli de peintures d'Holbein ; je ne connaissais qu'imparfaitement ce maître, mais là j'ai pu l'apprécier ; il est difficile d'être plus simple et plus vrai que lui, il y a là des composition admirables, une étude de Christ mort qui est d'une vérité effrayante, et puis un fameux portrait de la femme et des enfants. C'est colori comme le Titien et modelé comme Léonard, si le mot d'admirable peut s'appliquer à quelque œuvre c'est bien à cella là, puis il y a encore plusieurs peintures de maîtres allemands, pleines de sentiment et de naïveté. A Turin le murée est fort beau, il a été composé de peintures qui se trouvaient soir à Gênes soit [sic] dans d'autres villes. C'est avec un sentiment d'orgueil national que j'ai y trouvé Van Dyck marchant en première ligne par son admirable tableau des enfants de Charles 1, tableau que vous connaissez sans doute. Puis Paul Véronese y a son beau tableau de la magdelaine aux pieds des Christ, enfin il y a une faute de beaux ouvrages dans la description serait trop longue. A Gênes comme à Turin Van Dyck veille encore par ses portraits.

C'est avec tristesse que nous avons vu à Milan la scène de Léonard, elle est bien abimée, et cependant on y voit encore ce sentiment exquis et cette vérité d'expression qui a mis ce tableau aux premières lignes avec les plus belles compositions du monde ; la tête du Christ est bien belle, et surtout remarquable par la grande douceur et en même temps par la profonde tristesse répandue sur tous ses traits.... Ce n'est vraiment qu'en Italie qu'on trouve le sentiment et la noblesse poussés si loin dans les tableaux, et le carton de Raphaël ; son école d'Athènes je dirai presque avec Mr. De Chateaubriand, que je le préfère à la fresque du Vatican. Je ne pourrai vous parler de Florence il y aurait trop à dire, les chefs d'œuvres il sont nombreux, Raphaël à Dieu de la peinture y brille bien haut. André de Sarto est aussi bien beau, et les fameuses Vénus du Titien, et Rubens à la galerie Pitti, et puis les belles statues antiques, tout cela forme ensemble bien heureux pour l'artiste qui peut en profiter. À Parme le Corrège respire partout, ainsi qu'Annibal Carracci ; à Bologne encore Raphaël par sa sainte Cécile, qui est de sa plus grande force. Mais pour bien figer ce dernier il faut le voir à Rome au Vatican. Sa transpiration sa belle vierge de Foligno ses jusques, tout cela forme sans doute l'artiste le plus complet qui ait jamais existé. Je pense qu'en étudiant ce maître et la nature qu'il est difficile de se tromper.

Voici en peu de mots cher Maître, un petit aperçu de ce que j'ai pu remarquer dans les arts, maintenant je vais me mettre à travailler et tâcher de profiter des belles choses que m'entourent. J'ai loué un atelier, via quattro fontane 53, rue qui va à St Marie Majeure. Je n'ai encore aucun sujet en tête et en attendant je ferai quelques études pour me familiariser avec le caractère Italien. Mon atelier est fort bon, un peu haut

J'ose espérer, Monsieur Navez, que lorsque vous aurez un peu de temps qui vous daignerez vous souvenir de vos élèves qui vous sont bien dévoués, et qui seront heureux de recevoir.

Veuillez, je vous prie présenter mes respects à Madame Navez, ainsi qu'à Monsieur et Madame Bossu. Il y a ici un ancien modèle qui m'a parlé de vous et qui serait heureux me disait-il si je le rappelais à votre souvenir. C'est un nommé Pietro.

Je vous prie, de recevoir l'expression de mon respect et de ma reconnaissance.

Votre dévoué élève

Jean Portaels

Ps. Auriez-vous la bonté Mr. Navez de me rappeler au souvenir des camarades, de Swartenbroeck, de Philipssen, de Van Eycken.

Rome 13 octobre 1843 au café Grecs via Condotta.

Au café Grecs via condotta.

Brief 13 Transcription brief van Jean Portaels en Alexandre Robert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 23 december 1843.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/180: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 23/12/1843), fol. 328r - 329v.

Mon cher maître

La réception de votre lettre m'a causé un plaisir d'autant plus grand que j'attendais avec impatience les bons conseils que vous n'avez cessé de me donner. Je vous en remercie bien sincèrement, et avant de vous faire fait des résolutions qu'il m'ont fait prendre, veuillez recevoir mes bons souhaits pour cette année qui va s'écouler et en être l'interprète auprès de votre aimable famille.

Le même jour de l'arrivée de votre lettre, nous avons eu le plaisir de partir à Mr. Verstappen celle que vous lui adressiez, en y joignant la nôtre d'après votre désir. Il se trouve aujourd'hui extrêmement bien casé : il habite un espère de petite villa, d'où il jouit des plus beaux points de vue de la campagne de Rome. Je vous remercie encore de la lettre qui nous a fait faire la connaissance de cet homme obligeant.

Tous vos détails et observations sur l'exposition de Anvers et sur la peinture en général, m'ont beaucoup intéressé. Votre conseil de copier quelques grands maîtres pour mieux voir jusqu'à quel point ils ont poussé la perfection, s'sympathisent entièrement avec mes projets. Cependant je vous observerai que sous les avoir copies, j'ai un avec frayeur le pas qui j'ai à franchi avait d'être un peu supportable après eux. Il est des jours où je m'en désolé et d'autre où je m'encourage un peu. Votre lettre encourageante m'a fait prendre un parti et sortir de cette position en nageuse d'indécision.

Je vais donc encore essayer encore mes études très torique. A cette fin, je m'occupe en ce moment à esquisser et à resquisser [sic] un sujet trop difficile pour moi, mais n'importe. Si je parviens à vaincre la méritée de ses difficultés, je me croirai en voir de progrès. C'est lorsque l'ange du seigneur apparaît à St. Josef en Egypte, pendant son sommeil. Il vient lui annoncer qu'il est temps de retourner dans le pays d'Israël et que toutes les grandes prédations vont si réaliser. Il m'a semblé que pour étudier le type de vierge, il est impossible de rencontrer plus de perfection qu'au Vatican : en conséquence je vous en profiter. Chaque visite que je fais à cet unique musée me rend de plus en plus idolâtre du dieu Raphaël. Voilà bien le maître à étudier. En le comprenant bien il me semble impossible de s'égarer.

Pour ce qui est de notre pauvre ami Sturm je laisse à Portaels les détails de sa triste position.

Veillez me croire mon cher Maître : votre dévoué élève A. Robert

Rome le 23 xbre 1843

Présenter s'il vous plaît mes hommages à Mme Navez et à votre famille. Rappelez-moi aux souvenirs de nos camarades et de Mr et Mme Carton.

Mon cher Maître

Je me joins à mon ami Robert pour vous faire mes vœux sincères à l'occasion de la nouvelle année, et vous assurer des sentiments d'estime et de reconnaissance que je vous porte. Je vous remercie de l'aimable lettre que vous avez eu la bonté de nous envoyer. Robert m'a laissé la triste charge de vous parler de Sturm ; ce pauvre garçon en est toujours au même point un jour un peu un peu mieux, l'autre jour beaucoup plus mal, et dans chaque rechutes les forces diminuent. Que notre position à Robert et moi est triste. Tous les soins que nous donnons au malade sont perdus car avec la meilleure volonté du monde on ne peut plus continuer l'espoir de le [...], et combien il est douloureux de le voir mourir petit à petit, mieux voudrait pour terminer la triste existence qu'une bonne fièvre l'emporta ; avec ce chagrin, nous avons

La difficulté de travailler, car on ne peut le laisser seul, il est tellement habitué à nous que notre absence lui fait grand peine ; vous comprenez par là, mon cher maître, que mon étude souffre beaucoup ; nous [...] que la consolation d'avouer remplit notre devoir. Sturm sachant que nous vous écrivons, me charge de vous souhaiter toute sorte de bonheur si ainsi qu'à votre famille.

Pour changer ce triste thème, je vous parlerai de ce qu'il de [...] ; la chose la plus intéressante est l'arrivée de Mr De la Roche, qui vient habiter Rome pendant six mois. Je suis très heureux de cela ne que je pourrai profiter de ces conseils, surtout dans un moment où j'en ai si grand besoin, il compte achever ici un tableau qu'il avait commencé à Paris, représentant la fuite en Egypte. Mr De la Roche a pris un grand appartement via Ripetta, et tous les soirs il reçoit en le samedi soir surtout il y a beaucoup de monde. Sachant que je vous écris il m'a chargé de vous faire les compliments. Mr Schnetz vous en fait autant.

En fait d'art, il y a peu de vous coûter, quelques statues dans l'un ou l'autre atelier de sculpture, entre autre chez Mr Wolf qui vous connaissez peut-être ; puis de mauvaises en grandes statues pour l'Église de St Paul par Fabrice ; Mr Mais fait des tableaux de genre, les autres compatriotes s'occupent peu de peinture très torique en d'autres de la peinture de genre. Teurlinckx qui [...] une commande pour Malines a fait un excellent portrait du Pape. Il y a ici de très bons paysagistes aussi comme le pays est beau pour ce genre de peinture. Pour moi je n'ai encore rien commencé d'important, je ne sais sur quoi arrêter mes pensées ; j'espère que j'aurai l'esprit

plus tranquille quand la position de Sturm sera décidé d'une manière ou d'autre une des promenades que j'affectionne le plus ici, c'est le forum il est rare qu'on n'y voit pas des tableaux tout fait, et je crois que Léopold Robert la dû venir souvent s'inspirer dans ces endroits. Quel plaisir n'aurions vous pas de vous posséder ici pendant quelques temps et devoir avec vous toutes est moi veilles. Si maintenant Robert et moi nous sommes décourager, nous pensais qui ce sera qui moment [...] ; et nous avons aussi près la résolution de travailler afin de nous rendre digne du maitre qui nous a guidés. Vos observation sur l'exposition d'Anvers nous ont beaucoup intéressés, cependant d'après cela nous voyons que la peinture historique, est la moins bien partagé. Espérons qu'un pour le public, plus [...] comprendra que la peinture à un autre but que la simple peinture de genre, qui a certainement son mérite, mais qui d'après mon avis est trop exclusivement admiré en Belgique, je crois aussi que pour cette raison qu'on voit si peu de bons portraits. Dans ces derniers on peut voir en Italie qu'il fallait vraiment les hommes sommes supérieurs pour réussir dans ce genre. J'avais m'[...] plusieurs des tableaux qui ont figurés à Anvers, et d'après cela j'ai pu voir combien vos observations étaient justes ; on sacrifie trop la pensée.

Je vous prie de vouloir présenter mes vœux et mes respects à Mme Navez ainsi que la votre [sic]famille. Permettez qu'en finissant ma lettre, je vous extrême encore mes sentimen[t]s de respect et de dévouement

Rome 23 Décembre 1843

Votre élève

Jean Portaels

Brief 14	Transcriptie brief van Jean Portaels en Alexandre Robert uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 10 januari 1844.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/181: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 10/01/1844), fol. 330r.

Notre cher maitre

Nous nous trouvons en ce moment dans un position bien pénible: nous avons à annoncer à la Belgique la parte d'un de ses meilleur artistes est à revus, celle de la parle de nos études. Notre pauvre ami Sturm vient décéder à ses souffleurs. Il est mort aujourd'hui à neuf heures et demi du soir. Administrés des sacrements. Cette perte nous est bon douloureuse. Connaissant son

beau caractère vous ne direz par [...] de l'amitié que nous lui partions et nous la lui avons [...] en le saignent depuis quatre moins. Il est terrible de voir ses soins devenir nuls après tout de fatiguer et de veiller.

Pardonnez, nous de notre cher maître cette courte lettre faite à la hâte [sic] : cet événement nous a tellement bouleversés et donnés de l'occupation que nous ne s'avérer où donner tête. En hâte.

Veillez, toujours nous croire vos dévouée élèves

Robert

Direr quelques jours nous pour donnez des plus simple détails et sur lui il ses succès. Nous respects à votre aimable famille.

Jn Portaels

Rome le 10 janvier 1844.³

Brief 15	Transcriptie brief van Jean Portaels en Alexandre Robert uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 25 februari 1844.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/182: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 25/02/1844), fol. 331r-331v.

Mon cher Maître

Monsieur Tuerlinckx porteur de la présente ayant manifesté le désir d'avoir l'honneur de faire votre connaissance, je prends la liberté de vous le présenter d'abord comme sculpteur de talent et ensuite comme chargé de l'exécution du monument de votre malheureux élève Sturm. Son retour en Belgique occasionné pour la commande d'une statue colossale qui sera plaire de Malines, sa ville natale, prouve assez la confiance qu'on accorde à son talent. Il est aussi l'auteur de la jolie statue représentant Giotto dessinant : qui parut à la dernière exposition de Bruxelles. Il sera on ne peut plus heureux de pourrais vous donner quelque détails sur Rome et L'Italie qui saivent [sic] sans doute toujours vous être bien agréables.

J'ai reçu il y a quelque temps l'avis du ministère de l'intérieur par lequel on m'honoré de la commande d'un tableau religieux. Cette faveur ne me m'ayant été accordée que par votre intercession, je vous vous en témoigner toute ma reconnaissance.

Et pour apporter l'assurance de ma détermination à y mettre tout le talent qu'il m'est possible pour me rendre digne de cette honorable confiance qu'on m'accorde. Étant entièrement occupé

³ Verticaal in de marge geschreven.

et en bon train avec le tableau que j'ai commencé et ayant peu de temps devant moi avant le temps présent, pour leur réception à l'exposition prochaine j'ai demandé à Mr le Ministre un délai de quelques mois en lui faisant bien valoir mes réclamations. Je compte prendre mon sujet dans la vie des saints et principalement des saints qui ont le plus contribué à apporter le christianisme en Belgique. Lorsque je me serai arrêté sur ma composition je vous en soumettrai la disposition. J'espère que vous voudrez bien m'accorder encore vos sages conseils.

Je me fais un plaisir de vous annoncer un beau et mérité succès que vient d'obtenir mon camarade Portaels avec un portrait quel vient d'exposer ici. Son modèle était Mr Tuerlinkcx. La ressemblance en est parfaite et la peinture d'une magnifique facture. Vous aurez vous même la satisfaction de voir ses progrès puisque ce portrait figurera à la prochaine exposition. Le portrait là procura de suite la commande d'un autre qui est déjà très avancée est promet d'être supérieur du premier. Je travaille assidument à mon tableau. Et me coute beaucoup de peine et labeur : l'entreprise est peut-être trop téméraire mais n'importe je veux essayer et pousser jusqu'au bout mon Portaels désirant joindre quelques lignes je me vais forcé [sic] de terminer ma lettre est vous priants de recevoir l'assurance de tout mon respect.

Votre dévoué élève

Robert

Mes civilités à Mme Navez et à votre aimable famille svp. ne m'oubliez pas près de Mr et Mme Carton

Rome le 25 février 1844

Mon cher Maître

Mon camarade Robert vous a assez recommandé notre ami Tuerlinkcx, pourque [sic] je n'ai plus besoin de vous en parler étant sur que vous le recevez avec notre bonté ordinaire. Mr Verstappen que je viens de voir à l'instant lui a remis une lettre pour vous. Quoique depuis longtemps nous n'ayons plus reçus de vos nouvelles, nous espérons cependant que notre santé est toujours bonne et que comme d'habitude vous produisez beaucoup de bons tableaux. J'ai appris avec grand plaisir que Robert a été honoré d'une commande du gouvernement, j'en suis d'autant plus enchanté que j'ai la ferme conviction qu'il s'en tirera avec honneur. Le tableau qu'il fait dans ce moment avance bien et sera fini pour l'exposition où je ne doute qu'il ait du succès [...] que son tableau est bien composé et plein de sentiment. Manquant ici de vos conseils mon cher Maître , nous tachons de nous rappeler tout ce que vous nous avez enseigné surtout, afin de pourvoir nous rendre utiles, l'un à l'autre. Mon cher Robert, avait exposé un petit tableau ([...] de parrus gens de la campagne) à peine était-il dans la salle d'exposition,

qu'il fut acheté par le Prince Borghese, Je me puis vous dire le plaisir que cela m'a fait, car nous n'ignorez pas que je porte à Robert la plus franchi amitié. Ce succès l'a beaucoup encouragé. Puisque dans les lignes qu'il vient de vous écrire il vous a parlé d'un petit succès que j'ai eu ici par un portrait, je vous dirai que cela m'a fait grand plaisir me que je ne m'y attendais pas le moins du monde, du reste vous en jugerez-vous même. Je comptais faire pour l'exposition de Bruxelles un tableau assez important de l'histoire de Venise, mais voyant autant m'ont été impossibilité saignoir beaucoup entre terminant pour cette épreuve j'y ai renoncé pour le moment, ce me suis occupé de deux figures mi à corps sujets tout classiques. Rebecca après avoir reçue les présents d'Eleizir ; est terminée depuis hier. Le pendant sera Ruth lorsqu'elle quitte le champ de Booz emportant sur ses épaules le grave qu'elle vient de recevoir. Je tacherai dans ces tableaux de me rendre digne de vous. Ce qui sera fort difficile. Mr Schnetz dit toujours qu'il est un misérable de ne pas vous écrire mais que votre souvenir l'occupe beaucoup. Il vous dit mille choses admirables. Je finis cher maitre [...] aux priant de me rappeler au souvenir de madame Navez en de notre aimable familles. Veuillez présenter mes amitié à Mr Van Eycken. En vous souhaitant bonne santé.

Votre élève dévoué

Jean Portaels

Brief 16	Transcriptie brief van Jean Portaels en Alexandre Robert uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 4 maart 1844.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/183: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 4/03/1844), fol. 333r-334v.

Mon cher Maître!

Pardonnez-moi si je viens aussi hardiment et sans beaucoup de préambules vous demander une grave. Connaissant votre obligeance je doute que vous puiss[i]ez me la refuser. En voici le motif :

Vous savez que jusqu'aujourd'hui j'ai du continuellement [sic] étudier à mes frais, en conséquence j'ai du faire des sacrifices énormes proportionné Clement à ma position, ce qui fait qu'en ce moment par un revus auquel je ne m'attendais pas si tôt, je me vois quasi paralysé et forcé de me restreindre dans la marche de mes études où vous n'avez cessé de me guider. Cette position gênant mon ancienne indépendance si nécessaire à l'artiste, je devrai nécessairement renom[m]er à une partie de mes projets et travailler pour la cuisine. Triste nécessité pour

étudier. J'y voulant apporter remède c'est à cette fin que je viens d'expédier à Mr le ministre une pétition fortement appuyée par notre ambassadeur à Rome, Mr le comte d'Oultrement, pour obtenir la continuation du tout ou partie du subside accordé à mon malheureux camarade Sturm qui n'en a profité qu'une année.

Cette somme ayant été alloué pour deux ans elle est donc disponible. Si j'obtiens cette honorable distinction je veux m'en rendre digne par mon activité mon zèle et mon application à l'étude voici la graci[e] que je viens vous réclamer : c'est de ne pas vous y apposer et de parler en m'a faveur. C'est une résolution solemelle [sic] qu'on vu prendre à mon égard : mon avenir en dépendra. Ainsi mon cher Mr Navez veuillez-vous ressouvenir de votre ancien élève et faire tout ce qui sera en votre pouvoir pour l'encourager, pécuniairement partout.

J'espère que vous ne me que lifeerez [sic] pas d'impaction et que votre bonté toute parti [...] refroidira pas dans cette invasion.

Vous savez que la maladie de votre pauvre ainsi avait [...] une énorme entroue [...] à nos études. Elle vous a fait une tort immense. Nous ne savons plus peindre : nous rougissons de nos ouvrages. Pour moi je ne me sens plus le courage d'exécuter quelques projets assez sérieux : je crois même qu'il serait dangereux de les entreprendre Nous nous remettons à petit feu. La tête n'y est plus. Le métier principalement était oublié. Le manoeuvrement [sic] de la brasse a fait notre désespoir mais enfin nous commençons à réacquérir plus ou moins de facilité. Nous espérons obtenir donnés pas la permission d'étudier au Vatican : là nous irons nous orner le cerveau dépourvu, des divines créations du Dieu Raphaël. Mr le directeur de l'académie de Louvain est parmi nous depuis deux mois : Lorsqu'il prononce le nom de Raphaël il se découvre. (egli mi meraviglia) Il ne comprends pas Michel ange dit-il. (non mi meraviglia).

Combien je me félicite d'être venu à Rome pour y étudier. Quelle ville je ne puisable pour l'artiste et quelle nature ! Mes vœux les plus sincères sont, s'y rester le plus longtemps, possible. Dieu veuille que cela s'accomplisse ! Si j'obtiens ma demande alors mes souhaits seront certainement satisfaits.

Mon camarade Portaels désivent [sic] y joindre quelques mots je vais le laisser vous raconter une petite anecdote qui vous surprendra.

Vous serez étonné de l'estime qu'on fait à Rome des artistes belges.

Je termine mon cher Maître si vous réitérant ma prière de vous intéresser à moi et en vous priant de croire à mon entier dévouement.

Votre dévoué élève

ARobert

Veillez présenter mes activités à Mme Navez et à votre aimable famille. Mes compliments à Mr et Mn Carton est à M.M

Rome le 4 mars 1844

Café Greco via canditti

Mon cher maitre

Je profite [sic] de la place que l'ami Robert me laisse dans sa lettre pour me rappeler à votre souvenir et vous faire les complimen[t]s des Mr Verstappen, De la Roche et Schnetz qui m'en avaient chargé.

Je voudrais vous dire en peu de mots l'anecdote dont parle Robert ; voici ce dont il s'agit. À l'église flamande de Rome manque un tableau pour le maître autel ; il avait été question de le faire faire par des artistes belges résidant à Rome dans ce moment, en lui donnant une centaine d'écus pour ses frais ; mais ne voilà-t-il pas qu'on nous juge incapables de remplir cette tâche. Il paraît maintenant que Mr l'Ambassadeur a écrit au Gouvernement Belge à l'effet de faire faire le tableau en Belgique. Vous comprenez que cela nous a un peu humiliés, non pas que nous nous jugeons supérieurs à nos camarades de Belgique, mais enfin quelle opinion le public aura-t-il des pensionnaires qui sont ici. Le désir de faire ce tableaux n'est pas pour nous une question d'intérêt car vous voyez que les frais [...] Pour moi il est indifférent qui le fasse pour que se fait à Rome. Je deviais vous parler se cela mon cher maitre afin que vous puissiez défendre vos anciens élèves en temps et lieu par je crois que vous êtes vice-président de la Société des Beaux-arts à qui cette question sera soumise. Si vous saviez avec quelle indifférence traite ici les artistes vous trouveriez naturel ce que je vous écris.

Nous aurions très au plaisir à avoir de vos nouvelles, et avoir si votre tableau est fini, je en même temps connaître l'état de votre santé ainsi que celle de votre famille.

Ainsi que mon ami Robert, je n'ai point encore commencé de tableau mais petit à petit je me remets à rattraper ce que j'avais perdu en fait d'habitude et savoir ; je vous assure monsieur Navez que cela nous a rendu bien triste que de voir combien quelques mois d'intervalles dans les études peuvent faire du tort.

Nous avons appris avec infiniment de plaisir qu'on va ériger un monument à la mémoire de notre malheureux ami J. Sturm de notre côté nous lui faisons élevée un souvenir à l'église de St Julien à Rome.

Veillez monsieur Navez présenter mes respectueux hommages à madame Navez ainsi qu'à votre famille.

Dans une autre lettre je vous écrirai plus longuement maintenant mon cher maître je vous prie d'agréer l'exposition de ma reconnaissance et de mon respect

Votre dévoué élève

J. Portaels

Veillez me rappeler au souvenir de ces messieurs.

Brief 17 Transcription brief van Jean Portaels en Alexandre Robert uit Venetië aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 10 juli 1844.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/184: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert (Venetië 10/07/1844), fol. 335r-334r.

Mon cher Maître

Un de mes amis y vient de faire un superbe voyage en Italie, désirant avoir l'honneur de visiter votre atelier je profite de son occasion pour vous écrire. C'est monsieur Reintiens [Reyntiens] de Malines appartenant à une des premières familles de cette ville. Comme il a voyagé en artiste et qu'il apprécie très bien les arts je ne doute pas que vous trouviez plaisir à le questionner sur votre Italie chérie : voilà pourquoi je prends la [...] de vous demander pour lui, accès dans votre atelier.

Les chaleurs romaines nous [...] nous avons du Portaels et moi nous enfuir [sic] de Rome et de ses magnifique environs. Nous nous sommes dirigés vers Venise en passeront un pays bien pittoresque. Je ne sais si vous avez vu cette partie de l'Italie assez écartée de la route ordinaire. Dans le doute je ne peux tenir sans silence toute mon admiration pour la quantité de jolies têtes que j'ai vues. C'est en vain qu'à Rimini j'ai voulu trouver un vilain visage. Certain de jolies modèles de Française ! [...] regorgent également de ces beautés. Leur [...] est d'une finisse et d'une destination bien remarquables.

Je ne serais pas étonné si Raphael y eût pensé celui qu'il [...] donner à ses madames. Ravenne moi a fait plaisir par les beaux restants de son ancienne splendeur a la possède les plus belles mosaïques que je connaisse et qui sont d'une conservation parfaite. Nous avons revue Bologne qui est bien triste en ce moment passent de ses événements. On venait d' [...] six personnes à notre passage. Nous avons visité Ferrare et tous ses intéressants souvenirs de ses poètes. Venise nous revit son école nous enchante le Titien fait notre admiration. C'est bien la peinture puissante par excellence. La gamme de la couleur vénitienne est bien belle et je pense que vous ne nous blâmez pas en la prenant par modèle comme facture manière de faire. Je suis occupé en ce moment à faire une esquis[s]e souvenir plus un moins achevée de puissant et énergique tableau du Tintoret : le miracle de s. Mosc. J'ai copié une partie du tableau du Titien, la

présentation au temple. Je n'ai jamais vu tableau où les personnages se trouvent aussi à leur aise et aussi bien à leur place que dans ce dernier. Je terminerai mon séjour à Venise en attendant d'y revenir, par la copie de chef d'œuvre de Picard Véronèse qui se trouve dans l'église musée de St Sébastien, et par quelques centes dessines.

Nous repartions par Bologne pour y étudier une huitaine de jours dans ses galeries : de là sur Florence où nous passerons un mois à dessiner la belle fresque de Giotto et autres.

Rentrés à Rome nous attaquons de suite un sujet sérieux : mais franchement de mon côté je ne suis pas tout à fait bien décidé sur le genre de sujet. On m'a écrit avec tout d'assurance de chez moi que vous leur aviez affirmé que j'obtiendrais une commande, que dans l'attente de cette bonne nouvelle je n'ose rien projeter. Je vous demande bien pardon de toutes les peines que vous aura causées cette hardie demande, et nous prie de recevoir mes remerciements bien s'en [...]. Si on prend encore en considération ma s'appliquer et qu'un veuille y adhérer, il me serait excessivement avantageux s'en connaître le résultat plutôt possible pour plusieurs raisons, la première pour me mettre à l'œuvre de suite avec ouvrage Second pour pouvoir vous envoyer à l'exposition prochaine de Bruxelles le résultat de ces ouvrages et de recevoir vos bons conseils. Nous avons en l'avantage de rencontrer ici. Mr Dervasme qui nous a beaucoup plu et qui nous a beaucoup parlé de votre famille de Mr Narveque que j'ai vue commencent et qui me plaisait d'y a tout.

Mr Mathieu de Louvain est ici [...] nous. Il paraît toujours enchanté de l'école italienne. Je suis intrigué de connaître le résultat de ses études dans sa peinture. Il a fait un beau voyage et a beaucoup travaillé. Sa copie de la madone à la chaise est très belle. Il sera de retour en Belgique au mois de [...]. Mon camarade Portaels désire voir écrire quelques lignes. Je prie de regret le papier vous prie de recevoir l'assurance de mon entier dévouement et aussi de me rappeler aux souvenirs de votre aimable dame ainsi que eux.

Votre élève dévoué

Robert

Mon ami Robert ne m'ayant laissé que la place nécessaire pour me rappeler à votre souvenir, j'en profite en vous priant de redevoir l'expression de mon respect. Votre élève Jⁿ Portaels
Venise le 10 Juillet 1844.

Brief 18	Transcriptie brief van Jean Portaels en Alexandre Robert uit Rome aan hun leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 20 december 1844.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/185: Jean Portaels en Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 20/12/1844), fol. 337r-338r.

Notre cher Maître

Ne voulant jamais laisser échapper une occasion pour vous prouver toute notre amitié et notre estime, nous saisissons à renouvellement d'année pour vous [sic] faire part de nouveau de tous les bons souhaits que nous formons pour votre bonheur et celui de votre estimable famille. Veuillez s'il vous plaît y être notre interprète.

J'ai appris par mon frère avec le plus sincère plaisir tout le beau succès que vous continuez à obtenir en Belgique et surtout par votre dernier tableau représentant : la jeune mère en prière sur le cerveau de son enfant. Ce sujet tout plein de sentiments traité avec votre sévérité doit former une toile des plus délicieuse et nous serions bien heureux de pouvoir l'admirer.

En ce moment nous sommes en train avec nos tableaux qui nous destinons pour l'exposition prochaine de Bruxelles. Pour les terminer nous devons nécessairement y travailler sans relâche car nos sujets renferment assez bien de figures. Je ne sais si vous approuvez le mien et je serais très heureux d'en connaître votre sentiment. Voici en quelques mots comment je le conçois. Mes personnages se détachent sur un ciel clair et chaud au moment du coucher du soleil et la mer. Le groupe de milieu se compose d'un moine de la rédemption avec plusieurs autres qui remet d'une main un vieillard dans les bras de son fils qui s'y dans pour le recevoir et de l'autre il relève une femme reconnaissante d'avoir retrouvé son époux: celui-ci avec une égale expression de reconnaissance montre au moins le bonheur ramené cru [...] de sa famille par leur dévouement. Sur l'avant plan se trouve un autre groupe pour contre balancer avec l'autre : c'est un père et une mère en action de grâce au tout puissant pour leur avoir rendu leur fils chère. D'autres petits groupes sur l'ar[r]rière plan remplis[s]ant les vider. Dans le fond se trouve un débarcadère où il se fait un peu plus de mouvements chez les personnages : voilà la masse de ma composition dont l'ensemble forme un convoi, ou un passage de ces esclave de retour dans leur patrie. Pour le pittoresque et les contrastes je pourrai y en apporter. Les costumes sévères des moines, ceux des [...] se composant d'étapes [sic] orientales, et ceux des autres personnages étant des quinzième siècle offriront je le pense de la ressource. La grandeur des figures sera un peu moins que demie nature. Je compte y travailler avec [...] et y apporter la sécurité qu'il m'est possible me guidant toujours sur les bons conseils que j'ai puisés chez nous et sur les beaux exemples que m'offrant la belle nature italienne et sur grande école de peinture. Veuillez mon cher maître, quand vous aurez la bonté de nous écrire. Ne pas oublier de me faire vos observations qui me seront d'une si grande utilité. Pour ce qui est du sujet de mon camarade

Portaels, il est très bien et comme il y a beaucoup détaillés et qu'on ne part pas très bien démontrer l'idée d'un autre surtout quand elle n'est pas encore exécutée il m'a chargé de vous dire que dans sa très prochaine il vous en instruira.

Mr Schnetz vient d'obtenir à Rome un beau succès avec un grand tableau représentant une scène des guerres d'Atilla. L'esprit général est très beau et la puissance de coloris est du [...] est poussé loin. Un soldat barbare à cheval entraîne une jeune femme garrottée qui voit à ses pieds son mari massacré tenant encore dans la main la hache avec laquelle il s'est défendue sa vieille mère éplorée torché de le rappeler à la vie et veut en même temps retenir sa mal[h]heureuse fille qu'on entraîne. Le soldat est très beau et son expression [...] est bien rendue. Quelques autres petit tableaux étaient [...] exposés, et quoique dans un genre moins sévère il n' les peu, chose étonnante, y apporter le même talent : ils ne sont rien moins que médiocres.

Mr Verstappen que nous avons vu dernièrement occupé [sic] à faire presser ses raisins jouit d'une très bonne santé et vous fait ses amitiés. Rome continue à nous plaire énormément et le beau ciel dont nous jouissons en ce moment nous fait bien oublier les petits [...] qui nous assiègent quelque fois. Le nombre des artistes qui s'y trouvent en ce moment est énorme : les allemands forment la majorité. Et les belges la minorité.

Je termine mon cher Maître en vous priant de vouloir bien nous continuer votre bienveillance est de recevoir l'assurance de toute notre sincères amitiés.

Vos dévoués élèves ARobert et JPortaels

Rome le 20 x^{bre} 1844

Nos civilités à votre aimable famille s'il vous plait et mes compliments à celle de Mr Carton.

Ne vous oubliez pas près de ces messieurs de l'atelier.⁴

Brief 19 Transcriptie brief van Alexandre Robert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 13 juni 1845.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/186: Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 13/06/1845), fol. 339r – 240r.

Mon cher Maître

Avant mon départ pour Napels, ses environs, et la Sicile, je viens vous témoigner tout le plaisir que m'a causé votre dernière lettre tant désiré, par le long interval [sic] involontaire occasionné

⁴ Deze laatste zin is verticaal toegevoegd in de marge.

par la négligence de la personne qui nous devait en remettre une autre et que n'a pas encore paru à Rome.

J'ai la satisfaction de vous annoncer le départ de mon tableau pour la Belgique. Il arrivera chez mon ami Swartenbroeck vers le dix ou quinze Juillet. Comme je ne doute pas que vous fassiez partie de la commission, vous me rendriez un bien grand service en veulant à ce qu'il soit bien placé, car si mon tableau dont l'effet étant très calme puisque il reçoit une large lumière sur un fond également lumineux ne reçoit pas un jour franc ; je suis perdu mais complètement perdu, ainsi je m'abandonne à l'obligeance que vous n'avez cessé de me montrer, et cesserai mon importune supplique en vous priant de vous rappeler les énormes sacrifices que je fais selon ma position pour continuer mes études et les dispenses que m'occasionna ce tableau, pour tâcher s'il y a moyen de le faire acheter pour la loterie. Je n'ai que cette chance, ainsi ayez la bonté de m'appuyer. Je le laisse pour un prix ridiculement bas en proportion des peines et de la somme qu'il me coûte.

Je serais bien découragé de le voir revenir dans le magasin. Mon camarade Portaels vient aussi d'exposer à Anvers. Deux toiles dont l'une représente une Rebecca, figure seul l'autre une Ruth au moment du [...] de l'Aurore quand elle importe un frayent rempli de grain. Ces toiles seront également à l'exposition et il me prie de se rappeler à votre bon souvenir pour qu'elles soient également bien placées.

Pendant ou après l'exposition il vous serait bien précieux de recevoir vos observations sur nos travaux ; je pourrais en profiter pour le tableau que je vois exécuter pour le gouvernement. Je ne me sais pas encore décidé sur le sujet : la somme qu'on m'alloué est tellement minime que je n'ose pas en aborder une qui m'entraîne trop loin et cependant je veux répondre à la confiance qu'on m'accorde par la liberté qu'on me laisse.

Mr. Verstappen est venu dernièrement me faire le plaisir de venir voir mon tableau : il en a paru satisfait : il vous fait ses compliments en attendant que vous receviez une de ses lettres dans quelques jours. Il vous cite toujours comme son meilleur ami et nous pouvons en juger par le mon accueil que nous recevons toujours chez lui Mr Schnetz honteux de ne vous avoir pas écrit depuis longtemps, vous fait dire qu'il est un misérable et qu'il pense bien souvent à vous et à votre séjour à Rome. Je serai de retour ici vers le fin de mois de septembre. Mon admiration pour l'Italie croit toujours : ce beau pays offre trop à l'admiration et à l'étude pour n'y rester que deux ans, et d'avance je pleure mon départ. Si mes projets se réalisent je compte bien redoubler les deux années que je viens d'y passer. Je serais désolé de devoir partir avant.

J'espère que la personne qui a été chargée de vous remettre la peau de mouton de Piseraro été et aura acquitté sa commission. Va le départ précipité de ce monsieur et votre désir d'avoir ces effets le plutôt possible, il nous fut impossible d'en trouver une plus stracciata.

Vous aurez la bonté, quand vous nous ferez le plaisir de nous écrire de mettre au courant des succès obtenus par nos compagnons d'étude : je ne doute pas qu'ils en obtiennent beaucoup par les progrès qu'ils auront fait et par vos conseils qui n'auront cessé de les tenir sur la bonne vue. J'ai appris une bien grande j'ai que mon intime ami G. Swartenbroeck j'avais enfin abandonné son abattement et son [...] pour la peinture. Combien je désirerais le posséder ici , et combien il ne sentirait trou porté en faire des nombreux chef d'œuvre qu'offre l'école italienne. Mr Buerbeek continue à avoir la vague ici : Il compose admirablement bien, et pille quelque poses pas mal. Sa peinture est de les tables ses élèves en fait la charge. Ils font tout sous nature la dévolution du maître ne peut permet pas de peindre une femme d'après nature.

Un peintre [...] Italien maitre russe nomme Brunick qui j'écris d'une grande réputation vient d'explorer ici ses cartons pour un jugement dernier avec d'autre sujets. Commande du cinq cent mille francs de la Russie. Il y a de belles parties ; mais on y admire aussi un beau pillage et le trivialité sa peinture est affreuse.

Adieu mon cher maitre, e se lei mi permette, la prima lettere [sic] che avrè [sic] il piacere di scrivergli sarà metà italiana e metà francese, perche quella lingua mi piace tanto tanto. [...] respecté à ma sera maglie, an cher celle son famiglies. [...]

Mon ami Portaels vous écrira très prochainement il vous fait ces amitiés.

Votre dévoué élève

ARobert

Rome le 13 juin 1845⁵

Brief 20	Transcriptie brief van Alexandre Robert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 24 oktober 1845.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/187: Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 24/10/1845), fol. 341r – 242r.

Mon cher maître

⁵ De datum is verticaal in de marge toegevoegd.

De retour à Rome depuis quelques jours, je m'empresse de vous faire part de mon heureux voyage, pendant lequel je recueillais autant que possible, des souvenirs utiles des belles parties de la Sicile que je parcourir. Ce pays est bien intéressant et mériterait qu'on y séjourât longtemps. Palerme serait une bonne résidence pour un peintre de figures. On y trouvait une abondance de magnifiques modèles de femmes et d'hommes qu'on trouverait même pas à Rome. Ajoutez à cela le pittoresque de la ville, ses belles montagnes dont la couleur est si sévère, ses cloîtres maroques, ses monuments [...] et ses édifices [...]. J'y séjournai un mois et y travaillai autant que me permirent les incroyables chaleurs. Les fameuses fêtes de St Rosalie que j'y vis ne m'ont pas beaucoup édifié. L'idolâtrie dans ce pays est poussée à un haut degré, que l'époque du paganisme ne m'offre pas d'exemples semblables. Le temple de Segesta avec ses belles montagnes dont les lignes sont d'un classique saisissant, rappelle entièrement la Grèce à ce que vient de m'écrire mon ami Portaels, Je travaillai à Girgenti à Siracusa, à Taormina, et etc. Je rapportai plusieurs motifs de tableau qui seraient assez originales, je crois, et que je compte bien exécutés un jour. On y trouve très peu de costume de le mode de voyager en Sicile est tuant et tout se fait à dos de Mulet.

De retour à Naples je visitai en détail son immense musée, et ses jolis environs revenu à Rome. La ville par excellence je m'occupai de suite de la composition de tableau que je vais exécuter pour la commande du ministère. Quoique Extrêmement médiocre sous le rapport pécuniaire, je veux exécuter cette commande avec un grand désintéressement, d'abord pour être vu favorablement chez ces messieurs de la com[m]ission, et ensuite pour tâcher de réparer l'échec que je viens d'éprouver à l'exposition car il paraît qu'il m'a pas été goûté du tout mon tableau. Ses personnes qui l'avaient vu à Rome et qui étaient très content, ne l'ont plus reconnu au salon, tellement on l'avait placé haut. J'ai été très triste de ce mauvais sort de placement, surtout après avoir fait tout de sacrifices pour l'expédier et m'être mis en quatre pour le terminer à l'époque fixée. J'ai appris avec le plus sincère plaisir le juste succès que vous avez encore obtenu cette année. On me cite votre mère de miséricorde comme une œuvre magnifique. J'en suis persuadé et bien désireux de le voir.

Mon ami Portaels, aussi a obtenu du succès. Je lui ai écrit tous pour lui en témoigner ma satisfaction et le complimenter.

J'ai choisi pour mon tableau futur un sujet tout à la fois religieux et national. Je fis des recherches sur la vie des premiers Saints qui apportèrent [...] en Belgique. St Piot, patron de mon diocèse fut un des premiers qui y prêcha si l'Evangile et qui [...] le martyr St Eloi qui vient après pour prouver le martyr des on devancier, le fit [...] lui-même les [...] qui se trouvaient

encore dans les [...], les montra au peuple pour le convaincre, et en profita pour pricher [sic] l'Évangile et y faire des conversions [...]. J'ai du pittoresque et de la ressource pour faire de la vigueur ? Cette fois, je ne voudrai plus faire l'essai téméraire de faire clair sur clair comme dans mon dernier tableau, ce qui me porta un peu au diaphane. Ma [...]se passe dans une espèce de cerveau souter[r]ain. Le premier plan se compose, du corps de St Piot en partie découvert et exporter [...] d'un grand [...] dont les gants retombera encore dans la fasse dont il vient d'être retiré : il sera soutenu par un homme robuste à la tête sauvage et très coloré : vient ensuite pour former le groupe, St Eloi en costume d' [...] du troisième siècle les bras [...] tendres vers le peuple, tenant les tous dans les mains on envoyant le tout. Puissant de faire descendu sur son audition l'Esprit Saint et de lui donner cette même fui qu'avant le martyr qu'il a sous les yeux derrière st Eloi sont deux enfants [...] l'un tenait l'Évangile et l'autre la crasse de l' [...]. Enfin vient le peuple sur le troisième et quatrième plan. Les figure seront de grandeur naturelle : la toile pourra avoir neuf à dix pieds de haut. Généralement on me félicite sur le choix de ce sujet qu'on trouve très bon pour étudier, prêtant au pittoresque, à l'effet et aux expressions divers des personnages. Je serais bien heureux d'en avais votre assentiment avec vos bonnes observations et recommandations. Je veux y travailler avec amour et ardeur, car j'ai trop sur la conscience le tableau que je viens d'exposer.

J'ai eu le plaisir de recevoir une de vos chères lettres que vous avez écrite voilà un an pour Mr Coumont qui vient d'arriver ici voilà deux mois.

Je me suis rendu avec lui chez Mr Verstappen pour le présenter : il y [fait] reçut cet accueil frame que reçoivent tout eux qui lui sont recommandé en votre nom : il se porte très bien et vous fait ses amitiés : il est fortement occupé [...] sa vendage : il a bien la plus belle propriété qu'un artiste puisse désirer. Si Mr Coumont vont bien étudier il pourra se créer un joli genre, car la nature des bêtes italiennes et peu connue en Belgique : il y pourra fait sensation, ce genre étant si goûté ce présent. Rome dégorge d'artistes allemands : il en arriver [sic] d'une manière effrayant : c'est une véritable émigration. Le nombres des Belges, au contrair[e] se restreint de plus en plus. Je serais extrêmement heureux d'avoir quelques renseignement sur l'exposition et sortent sur le succès de votre école. Je viens de recevoir un lettre de mon ami Portaels : elle est datée d'Athènes : en ce moment il s'achemine vers Ismyrne. Je suis très triste de son départ.

Adieu mon cher maitre, jouissez d'une bonne santé ainsi que votre aimable famille à laquelle je vous prie de présenter mes hommages. Je termine en me recommandant de nouveau pour quelques lignes que j'attends impatience.

Mes compliments à ces Mr Mrs Votre dévoué élève

ARobert

Rome le 24 8bre 1845

Mr Coumont vous présente ses félicitations.⁶

Brief 21 Transcription brief van Charles Coumont uit Rome aan zijn leermeester
François-Joseph Navez in Brussel, 22 december 1845.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/20: Charles Coumont (Rome 22/12/1845), fol. x-x.

Monsieur Le Directeur

Je profite de l'occasion du renouvellement de l'année pour vous écrire, vous souhaiter un succès tel que vos talents le méritent, et qui déjà à la dernière exposition vous ont valu de justes louanges qui sont venues jusqu'ici par les gazettes allemandes qui parlaient de votre grand tableau avec éloge.

C'est seulement maintenant que j'ai vu les chefs d'œuvres des anciens maîtres italiens que je puis apprécier toutes vos qualités, et qui ne peuvent être très appréciés que par de vrais connaisseurs, et par les gens qui ont vu les chefs d'œuvre des anciens qui se trouvent tout à fait dans votre style ; si je me permet de vous dire ces choses c'est que je les sens vivement et sincèrement.

Mr Portaels étant en voyage quand [sic] je suis arrivé, j'ai remis la lettre que vous m'avez bien voulu me donner à Mr Robert, qui était chargé de les recevoir pour lui et qui m'a reçu comme un ancien confrère. J'espère Monsieur Le Directeur que vous voudrez bien user de moi pour ce qui pourrai vous être utile ou agréable ici, et pour vos élèves qui viendront à Rome qui du reste sont tous de mes amis, et qui j'espère continuent à soutenir dignement l'honneur de votre atelier. Je vois à l'académie de St Luc le soir dessiner d'après nature, et j'ai loué un atelier de sculpture ou [...] de chaussée pour pouvoir faire entrer des animeuses [sic].

Monsieur Vertappen se porte bien et me charge de vous faire ses compliments ainsi que Monsieur Robert.

Veillez recevoir Mr Le Directeur les sincères salutations de votre dévoué serviteur.

Ch. Coumont

Rome le 22 Décembre 1845

Dans une exposition que les artistes ont fait pour l'empereur de Russie. Mr Robert lui a vendu un petit tableau.

⁶ Laatste zin is verticaal in de marge toegevoegd.

Brief 22 Transcription brief van Alexandre Robert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, [29] december 1845.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/188: Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome [29]/12/1845), fol. 343r-344r.

Mon très cher Maître

Je viens vous faire part de tous mes vœux les plus sincères pour votre bonheur et celui de votre aimable famille pour l'année qui va s'écouler, je vous la souhaite bien heureuse. Si je viens un peu tard à vous les communiquer la faute en est à mes accusations qui absorbent toutes mes idées. C'est ainsi que très souvent. Je doute du jour, du mois et même de l'année qui s'écoulez. En effet en ce moment, je suis très occupé à mon tableau pour le ministère. Un retard inattendu est venu singulièrement me contrarier au moment d'aller acheter la toile pour exécuter le sujet que je vous ai communiqué dernièrement, j'apprends que le saint Eloi n'était pas encore [...] lors de cet événement. Ce fut un coup de grâce, le pittoresque de la scène était porté et je l'abandonnai. Contrarié je me mis à terminer un petit tableau commencé l'année passée en attendant qu'une inspiration nouvelle vint me décider. Après plusieurs esquisses, je m'arrêtai sur un sujet moins vaste mais non moins difficile. C'est après le sacrifice de la croix lorsque le Christ a été transporté dans le tombeau. Les personnages sont la madone, Marie Magdeleine et St Jean qui soutient et la vierge qui a l'attitude d'une mater dolorosa.

Le fond est sombre et on au troisième plan le calvaire avec trois croix. Les figures sont un peu plus que demi corps, grandeur ma [...].

Je viens d'apprendre que j'ai eu l'honneur d'obtenir la médaille en Vermeille à l'exposition. Cette nouvelle, à laquelle je ne m'y attendais nullement vu le peu de rapports favorables que j'avais reçus de mon tableau, m'a causé beaucoup de joie, sachant le plaisir qu'elle causerait, à mes parents, qui voyaient d'y avoir vu mon avenir. Cette marque de faveur ayant dû être soumise à la commission, et persuadé qu'elle l'a été par vous, je viens vous en témoigner toute ma reconnaissance.

Je viens d'obtenir ici un petit succès. L'empereur de Russie doit [sic] passer à Rome quelques jours, on forme et discute une belle exposition de tableaux en son intention. A son arrivée il s'y rendit et fit le choix d'une douzaine de tableaux un nombre de quels le miens eut l'honneur de se trouver. Je ne m'attendais certes, pas à cette chance, et me [sic] réjouis d'avoir trouvé à placer mon ouvrage chez un personnage d'un rang si élevé. Il a commandé une masse de [...], entre autres sculpteurs à Monsieur Cenerani, Bien aimé etc... il est parti très mécontent d'ici si

noblesse romaine ne lui a rendu aucune [...]. Si promenant un jour dans sa voiture dans la ville Borghese, le prince qui le suis ait pas hasard le élément en voiture ; fit faut ses chevaux et passa en avant. Ceci offensa au plus haut digne l'autocrate habitué à voir tout le monde se courtes devant lui. Le pape m'est pas a rendu sa visite ainsi qu'aucun cardinal.

Mon camarade Portaels vient de m'écrire de Begrouth et sait être en ce moment à Alexandrie ou au Caire. Il est porte bien dit-il. Jusqu'aujourd'hui il ne paraît pas trop enthousiaste de son voyage. Il ne trouve pas a qu'il cherche. Il peut travailler beaucoup dit-il. Et beaucoup d'endroits célèbres sont plus beaux par les souvenirs historiques que par l'effet pittoresque ce qui ne suffit pas au peintre.

J'ai eu bien peu de notices sur l'exposition qu'on dit avoir le très belle. J'espoir que votre école dont je me séjours d'en être sorti s'est bien sentiment et que les succès de mes compagnons n'ont pas été contestes. De mon ami Swartenbroeck je ne reçois plus se nouvelles, ni de lui, ni du ses travaux ni de ses succès.

Mr Verstappen vous fait bien ses amitiés. Il engraisse [...] dans sa villa: il attend de vos nouvelles. [...] jour de Rome me plait énormément et j'ap[p]réhende l'époque où je devrai l'abandonner : cette [...] je veux le vente le plus tard possible, non que je brule de revois ma patrie, nos parents, et vous témoigner de vive [...] toute mon amitié et mon de dévouement.

Veillez me rappeler au souvenir de Mme Navez s'il vous plait et y être l'enterprise pour lui fais parte mes vous pour son bonheur.

Votre dévoué élève

ARobert

Mes compliments à mes amies compagnons

Brief 23 Transcription brief van Alexandre Robert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 20 mei 1847.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/189: Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 20/05/1846), fol. 345r-345v.

Mon cher Maitre

Je profite à l'occasion de mon ami Portaels pour vous écrire quelques mots pour me rappeler à votre bon souvenir ainsi qu'à celui de Madame Navez comme Portaels pourra vous tenir au

courant de ce qui se passe ici, j'ai me inutile d'entrer dans des détails. Je l'ai chargé de vous exprimer mes sentiments affectueux.

Vous ne feriez bien plaisir en lui confiant le sort de mon tableau, s'est à dire en lui faisant connaître sa destination. Je vous serais bien reconnaissant si vous employez votre influence pour qu'il obtienne un bon placement : dans tous qu'il ait encore encaissé je pense qu'il serait prudent de l'en retirer pour éviter qu'il jaunisse. Vous m'excuserez de vous parler aussi librement.

Adieu mon cher maitre, penser qu'il que fais à moi s'il vous plait et veuillez présenter mes hommages où madame Navez. Votre dévoué élève Robert

Rome le 20 mai 1846

Brief 24 Transcription correspondentie van Alexandre Robert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 2 mei 1848.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/190: Alexandre Nestor Nicolas Robert (Rome 2/05/1848), fol. 347r – 348v.

Rome le 2 Mai 1848

Mon cher maitre

A la vielle des plus graves évènements et d'une guerre civile [sic] qui vont compromettre la dilérance [sic] de l'Italie, je prends la liberté de aimer vous entretenir de ce qui m'entoure et de ce qui me concerne. Oui, le Pape qui avait sa de faire une renommée universelle par ses belles actions, vient [...] par un coup de foudre la ternis. Le [...] qui vigne ici dans les affaires est tellement embrouillés que vous en expliquer la marché m'est impossible. Étant le monde commande et se trompe. Vous savez que toute l'Italie s'était spontanément soulevée pour aller délivrer les frères Lombards du jeux étranger. S'élan était magnifique et touchant. Rome est la ville qui fournit plus de volontaires. Toutes les troupes du Pape portaient y [...] comme corps d'opération. Dans ces mouvements et n'ayant qu'un vue qu'une espérance, c'était la désirance des Lombards et artes le St Père ne pouvait l'ignore, puisque l'on prêche dans tous les quartier de la ville au faveur de la bombardie pour animer les esprits et rurales par là un grand nombre de braves. Qu'arrive t'il aujourd'hui quand l'armée a déjà passé la ponture et qu'elle se trouve au beau métier des théâtre de le guerre? De le St. Père proteste de toute son ami contre celle infraction, ses trompes n'est pas reçu l'ord[r]e de passe la frontière et [...] pas déclarer la guerre

à [...] nation catholique. De [...] qu'aujourd'hui, les parents amis et connaissances de volontaires.

Des valeureux jeunes gens qui sont portés tous dans des inquiétudes mortelles à cause que tous ceux qui tombent entre les mains des autrichiens sont jugés comme brigands et fusillés sur le champ, leur nation n'ayant [...] déclaré la guerre à la [...] dans cet état des choses, la population est exaspérée, on lance des imprécations et cris de mort contre les cardinaux qu'on cause d'être les auteurs de tous les désordres qui en trouent les progrès de leur civilisation. Toutes les portes de la ville sont fermées. Cette mesure est prise pour empêcher la fuite de quelques cardinaux on plutôt des cardinaux. Ils sont bloqués chez eux. La garde [...] s'est habituée [sic] de tout. Elle est le gouvernement actuel. Il est question d'enlever au pape le pouvoir temporel puisqu'il veut le sacrifier au pouvoir spirituel. On parle d'un gouvernement provisoire qui manègerait la barque temporelle. Le pape n'a plus aucune force sinon la force morale à ce sujet il a dit de faire une proclamation, qui à mon avis va allumer le principe de guerre civile. Elle est en quelque sorte une provocation. Il envoya le tout puissant de ramener à lui toutes les [...] etc.

Ce soir peut-être bien du sang aura coulé. Cependant comme le peuple romain est d'aux et ne doute guerre désordres il est possible que tout se passera en Chiachiere. Mais dans le Romagne il est positif qu'il y aura des désordres très graves. Dans cet état des choses jugez de notre ordre au travail et ajoutez à cela les événements que vous entourent. Notre position ici n'est rien moins que critiques. Mon grand embarras est de savoir prendre un parti, et vos conseils en ces moments me servent [sic] d'un bien grand poids. Quitter l'Italie sera pour moi un grand chagrin. Il y restera peut-être pour être continuellement témoins des scènes de désordre là où on jouissait comme vous vous en rappelez de la tranquillité du Paradis. Les émotions qu'on éprouvait à Rome de votre temps sont bien diverses aujourd'hui. Nos conversations artistiques roulent continuellement et les mouvements des troupes en Lombardie. Je serai même que avoir ne souvent plus trouvés de projets de tableau tellement nos esprits sont empreints de cette politique qui est une véritable maladie contagieuse. Veuillez avoir le bon sens et ne tracer une voix pour me sauver de ce chaos. Je suis qu'en Belgique la même maladie règne mais signera telle aussi longtemps qu'ici? J'aurais que non. En attendant et un milieu de tous ces désordres je viens de signer un tableau qui figurera cette année au salon de Bruxelles. Il représente: le célèbre peintre de cartone, Lucia Signorelle (qui peignait le dôme de Orvieto) peignant le portrait de son jeune fils tué par accident. Un moine complète la scène le tout dans un effet sombre et vigoureux qui pourrait être noir si le tableau ne reçoit pas une lumière franche. Les figures sont demi corps de grandeur naturelles. Mes amis sont unanimes pour m'avouer que c'est le moins mauvais d'entre mes tableaux, c'est à savoir ce qui en [...] chez vous ce qui m'intéresse d'avantage. Je comptais

faire quelque autre chose mais le courage m'abandonne. La vieille et de voir forcément partir, je vais n'occuper de me portefeuille de Rome que je ne possède pas encore, vu, qui j'ai jusqu'aujourd'hui été continuellement occupé à faire des tableaux.

Vous ne pardonnez mon cher Maître d'être resté aussi longtemps sans vous donner et mes nouvelles. Mon ami intime Portaels était changé de me rappeler très souvent à votre bon souvenir et de vous entretenir de mes travaux. Je ne doute pas qu'il ait satisfait à mes désirs par lui j'ai un les plaisir très souvent de [...] de renseignement sur vos belles productions et sur l'état satisfaisant de votre santé et de celle de votre aimable famille. Notre bon papa Verstappen est en parfaite santé et ne parle souvent de vous comme de son meilleurs ami. Comme probablement je devrai décamper lui, si je peux vous être de quelque utilité sait pour vous rapporter quelques objets italiens, je serais très heureux de Pouvoir nous obliger. Adieu min cher Maitre pensez à moi en ne donnant quelques avis, et veuillez présenter mes hommages à Madame Navez.

Recevez l'assurance de mon plus grand dévouement

Votre dévoué élève

Robert

Je vous demande pardon de vous avoir [...] d'autant a politique mais comme je vous [...] plus haut, je ne connais plus que cela.

Brief 25	Transcriptie brief van Joseph Stallaert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 7 mei 1848.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/250: Joseph Stallaert (Rome 7/05/1848), fol. 454r – 455v.

Rome le 7 mai 1848

Monsieur Navez,

C'est avec bonheur que j'ai appris le mariage de mademoiselle votre fille avec Mr Portaels notre digne ami, il est inutile de vous en féliciter en particulier, ce mariage à la sympathie de tous ; veuillez cependant présenter mes félicitations et mon ami Navez.

A propos des chefs d'œuvre, je puis vous assurer que rien n'est vendu ici détruit, ne senti de la ville de Rome, tout cela sont pour bruits répandus dans un but dans vous ressure l'effet dans ce moment; s'il y a quelque chose d'eu damage jusqu'à présent c'est par un boulet français qui a

percé une tapisserie de Raphaël, le mur du Jugement dernier a beaucoup souffert, lors de l'attaque des français qui voulaient accuser, le Vatican ils ont été vivement repoussés avec des grapertes [sic], plus de 1000 hommes hors de combas dans 550 prisonniers, qui sont traités on ne put pas miene, le peuple de batance regret contre les Français, mais puis quels veulent leur [...], leur liberté, ils se détendent avec énergie, décidément ils ne veulent plus un gouvernement de prêtres, toute [...] pour le Pape est détruit, depuis ce jour. Et le [...] outre les cardinaux est grande.

Les napolitains sont dans ce moment à albans, et aricia juste les lieux au s'est passée la scène plus calme dont nous faites le tableau) on s'attend à l'attaque de jour en jour, désira probablement terrible, car comme vous les savez sans doute, le peuple Romain me les [...] pas, surtout dans ce moment ; ils n'arriveront pas vite au milieu de la ville, car on ne fait pas un pas sous barricades, comme des citadelles véritables constructions Romaines, et [...] in a juré de se battre à m'art.

On croisant-être avec les anciens ; des scènes en énergiques et imposantes de passent sans nos yeux à chaque instant ; j'ai vu des femmes du [...], tromper leurs peignards dans les sang des blessons, d'autre leurs habits qu'elles j'avaient ne pas ater avant de s'être vengées. Malgré la peine que j'éprouve de voir Rome dans cet état, je me sens pas fâché d'assister à ces scènes, où l'amour de la patrie se [...], et qui est semblable à celui que nous leur connaissions d'avis le histoire ancienne.

Malgré toute l'effervescence des idées, peu ou pas de détordus de commettent, l'ordre est parfait, même jusqu'aux français sont respectés, du reste le gouvernement prend des soins pour les étrangers surtout.

7 mai : je viens d'assister à la délivrance des prisonniers français ; le gouvernement a déclaré qu'il ne peut être [...] d'un peuple qui leur a donné l'exemple pour conquérir la liberté, et qu'il a faut pas croire que c'est le majorité du peuple français ; à middi [sic] après un dessin offert aux prisonniers, la musique en tête et la garde civique bras à bras avec les français ou les a promené en Rome, ils sont allé voir St Pierre, de là ils sont parti par la parte cavalière, ou on les a quittés, chargés de petits cadeau et souvenirs que le peuple leur sonnait.

C'est à regret que je vous parle d'affaire politiques mais c'est presque impossible autrement, on ne voit on n'entend rien d'autre si je pouvais partir j'irais à Naples pour quelque temps-

Je tremble pour les chefs d'œuvres, jusqu'à presque rien n'y manque, au contraire le gouvernement fait beaucoup ; il fait déblayer tout le forum, à prastinere on devoit déjà mis à couvert une [...] de cheval en bronze, on suppose un cavalier dessus, car il y a des brides et la tété levée, on restauré les églises, renouvelle les mosaïques, [...].

Mr Verstappen vous présente ses amitiés et il a dû vous écrire, il a été victime d'une méprise, il a pax qu'il avait des effets des Jésuites, on est entre de force chez lui, il a été [...] à la tête, on lui a enlevé quelques valeurs, nous avons fait les démarcages neufs aires et le gouvernement répond qu'il ne lui arrivera plus rien, même on poursuivra l'affaire.

Mr Alaux et tous les français sont retirés à l'ambassade avec une grande escorte, afin qu'il n'arrive rien.

Il de porte bien maintenant mais quelques fois il souffre de [...] il vous fait force amitiés. J'ai vu le tableau qu'il a terminé (la [...] de Louis XIV) c'est un beau tableau et une bonnes leçon) il vient me voir quelques fois.

J'ai fini deux figures dans mon grand tableau, je crains ne pas avoir fini pour la nouvelle année je vais commencer, un tableau de 2 ou trois figures, pour le envoie je garderai le grand pour le près, car c'est trop long à faire.

J'ai fait deux petits tableaux, et 2 têtes d'études tableaux. J'ai fait quelques dessins d'après Raphaël, je me propose d'en faire des grands d'après quelques partis de la transfiguration, une esquisse d'après le Christ au tombeau de Carravaggio etc.

Je vous suis reconnaissant de vos bons conseils et je les suivrai, et j'espère qu'à mon retour nous serez content de mos; en [...] recevrez mes salutations amicales et affectueuses, et veuillez présenter mes respects à madame Navez, monsieur et madame Portaels. Quoique en état de siège nous sommes sans dangers du reste nous ne nous [...] pas de politique.

Votre élève dévoué Joseph Stallaert

Ce premier jour de tranquillité j'écrirai a Mr. Portaels veuillez lui faire mes amitiés.⁷

Brief 26	Transcriptie brief van Joseph Stallaert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 9 juni 1848.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/251: Joseph Stallaert (Rome 9/06/1848), fol. 456r – 457r.

Rome le 5 Juin

Monsieur Navez,

⁷ Deze laatste zin is verticaal op het eerste folium toegevoegd.

Après un voyage de deux mois en Italie, par le Mont Cenis, Turin [?] Gênes, Pise, Florence, par la route de Perugia la cascade de Terin, je suis arrivé à Rome le 22 mai 1848.

J'ai commencé pas aller voir monsieur Vanderstappen qui était très heureux d'avoir de vos nouvelles, lorsque je suis arrivé il était occupé dans son jardin, dont il paraît grand amateur et qui est un emplacement magnifique d'où l'on domine toute la ville de Rome.

Puis je suis allé chez Mr Alleaux, qui ma ensuite [sic] invité à ses soirées, auxquelles j'ai déjà [...] l'on y rencontre une très belle société, et des artistes de tous les pays ; je vous remercie de ces recommandations qui me sont très agréables.

Après, j'ai parcouru Rome et ses environs, quelques villas les ruines et les édifices, qui ont un aspect grandiose et qui rappelant tout de souvenir.

St Pierre. Le panthéon, le capitole, qui renferme des statues magnifiques entr'actes, le forum en marbre antique etc...

Les galeries particulières, je me saurais encore rien dire de tout ce que j'ai vu, je n'y suis que depuis trop peu de [...] mais je ne comprend[s] pas d'où peut venir le préjugé contre Raphaël, de dire qu'il n'a pas de couleur, moi j'ai été [...] à de la belle couleur et de la force extraordinaire, et de [...] avec les tableaux qui l'entourent....

La transfiguration et quelques autres tableaux de Raphaël dépassant toute idée que je m'étais plu à me faire ; quel beau tableau lui et les beaux gothiques qui sautent à l'école de Beaux-arts à Florence m'ont le plus ravi.

C'est d'eux [G. da Fabriano, Fra Angelico, Signorelli et Perugino] je crois Mr Navez que vous parliez avec tant de bonheur, il me semble encore vous entendre lorsque je me trouvais devant ces œuvres ; j'ai été saisi ; c'est grâce à vous et vos bons conseils, la noblesse et la curiosité du beau, que vous avez su m'inspirer, que j'éprouve tant de bonheur à les voir ;

Quelle noblesse, quelle pureté, quel sentiment distingué qui brillent dans ses œuvres, voie malheureusement, abandonné en partie chez nous, que cependant vous avez si dignement montré, et que j'espère parcourir aussi, cette peinture sans préjugés, et sans corruption.

Je finis monsieur Navez, par vous remercier [...] une fois de l'impulsion que vous m'avez donné et qui m'a si bien préparé à pouvoir m'imiter avec les grands chefs d'œuvre d'ici et jamais je n'abandonnerai cette route que vous m'avez montrée ; j'ai su qu'il me faut encore [...] du courage et d'étude.

Jusqu'à présent je ne puis pas encore me mettre à l'étude sérieusement, je vais dans les galeries avec mon album faire des dessins d'après l'un ou l'autre maître, bientôt je vais à la campagne, avec Mr Robert, Mr Coumont et Mr Caneel.

Monsieur Coumont vous présente des respects, ainsi que monsieur Robert qui vous remercie de vos conseils.

Veillez présenter mes respects à Madame Navez et mademoiselle votre fille qui j'espère tout en bonne santé, comme de vous l'êtes aussi j'espère.

Recevez monsieur Navez l'assurance du respect et du dévouement de votre élève

Joseph Stallaert

Via gregoriane 46

Plus tard je me permettrai encore de vous détailler un peu mes études : il décrirais beaucoup recevoir [...] encore de vos conseils.

Brief 27	Transcriptie brief van Joseph Stallaert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 12 juli 1848.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/252: Joseph Stallaert (Rome 12/07/1848), fol. 458r-459r.

Rome le 12 juillet 1848

Monsieur Navez.

Je profite du retour de Mr Coumont pour vous écrire ; il pourra venir que moi vous dormir des détails sur tout ce qui est arrivé, des dommages [sic] et ruines qu'ont occasionné la défense de Rome de la ville villa Borghese et n'existe plus rien sinon la galerie unique qui a été respectée, mais la villa même n'a plus rien de son charme, plus un pied d'ombre jusqu'aux grands et beaux [...] et y en a qui brûlent encore ; le [...] de Raphaël la jolie bâtis[s]e de la censi plus rien, du jardin de l'académie j'ai [...] à cette destruction et vu [...] peu à peu ces souvenirs historiques, d'un [...] à l'autre la villa était peu et [...] – la villa [...] et les environs de Parta Pam [...] ces sont méconnaissables –

L'ordre est retablé et tous paraît s'arranger de manière à avoir sans peu Rome connue elle était [...], au moins les galeries ser[r]ant ouvertes et l'on pourra après au Vatican, et profiter de la [...] que j'ai eu déjà trois fois, et chaque fois j'ai été forcé d'abandonner mes projets, je vous en profiter maintenant.

Dans un mois je compte aller à Naples un voyage de 2 mois ou plus, revenir à Rome et achever mon 1er envoi ; le grand tableau de St Luc, il est impossible qu'il soit fini pour lors, j'en aurai un moins grand (une mère JParte) la composition est pittoresque disent les personnes à que je

l'ai montré pendant le siège j'ai fait quelques études de belles têtes ; malgré la difficulté de travailler, car sans se meter de quoique [...], les idées ne sont pas au travail, continuellement entendre ; demain c'est l'attaque

Cette nuit c'est attaque, cela a duré de cette manière 2 mois, continuellement dans l'atitude et l'inquiétude, car au ne [...] serait jamais figuré que cela aurait fini de cette manière, cela m'en fait l'effet d'un rêve.

Enfin espérons que ce sera la fin des tribulations et révolutions par les quels j'ai passé depuis mon voyage, que Rome sait de nouveau artistique comme des amis l'ont connue avant, que je puisse profiter pleinement des avantages du séjour en Italie, si j'ai perdu quelque chose jusqu'à présent, je compte me rattraper.

Espérons que vous êtes toujours en bonne santé, ainsi que madame Navez ; j'ai l'honneur de vous présenter l'assurance de l'amitié la plus respectueuse et de ma reconnaissance.

Joseph Stallaert

Brief 28	Transcriptie brief van Joseph Stallaert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, september 1848.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/253: Joseph Stallaert (Rome x/09/1848), fol. 460r – 460v.

Rome 7bre 1848

Monsieur Navez

Je profite [sic] de ce jour et je croirais manquer à mon devoir, si je ne venais pas avec vos amis et vos élèves vous renouveler [sic] d'assurance de mon respect et a vous que je fais pour votre bonheur.

J'apprends avec plaisir que l'exposition est brillante d'autant plus que c'est à vous et vos élèves qu'en revient un majeure partie, l'honneur, j'en félicite le public puis qu'il commence à apprécier la distinction que ces œuvres renferment toujours, j'en suis charmé pour Mr Van Eycken, Mr Portaels et Mr Robert qui était un véritable ami pour tous les Belges qui tout à Rome, et que l'on regrette tous les jours.

Je vous suis reconnaissant de votre honarie lettre, puissage vous quelques fois penser à moi pour me donner quelques conseils dont j'ai grandissime besoins ici, je me sens désorienté et près que découragé de ne pas pou[r]rai me mettre sérieusement à l'ouvrage comme j'avais tous

de plaisir à le jour chez moi ; (après sauf des croquis) n'entre pas dans mes goûts, jusqu'à présent je me contente de voir le plus possible les grands maitres ; la vue des œuvres de Raphaël me plaît surtout, les autres ont charme des qualités brillantes, mais l'en me semble-t-il, les renfermé toutes...

Rappelez-moi en ce jour, à mes amis et mes camarades atelier, je fais des vœux quoiqu'il puissent me rejoindre ici, j'en attends bien sur un dans deux ans dire.

Veillez aussi présenter mes respects à Madame Navez et sa demoiselle, et vous Monsieur Navez, et mon maitre, recevez l'assurance de ma plus grande considération et de mon respect

Votre élève dévoué

Joseph Stallaert

Brief 29	Transcriptie brief van Joseph Stallaert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 21 december 1848.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/255: Joseph Stallaert (Rome 21/12/1848), fol. 464r.

Monsieur Navez

Pardonnez-moi la liberté que je prends de vous rappeler la promesse que vous avez bien voulu me faire, de solliciter l'appui de Monsieur le Bourgmestre et Mr Arts et Doucet, pour la demande que mon frère a faite de la place du bureau de statistique qui va se former bientôt.

J'espère que votre influence aurai un heureux résultat, et augmentera encore la [...] de reconnaissance que je vous dois déjà.

Recevez, Monsieur l'assurance de mon affection respectueuse et de ma considération distingué
Joseph Stallaert

Brief 30	Transcriptie brief van Charles Coumont uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 22 december 1848.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/21: Charles Coumont (Rome 22/12/1848), fol. 35r-35v.

Monsieur Le Directeur

Je viens comme j'en ai l'habitude à l'occasion de la nouvelle année vous la souhaiter bonne et heureuse, elle doit être aussi heureuse que nous la dédions, parce qu'elle sourira sous d'heureuse auspices, par l'union de mademoiselle votre fille avec monsieur Portaels dont nous avons pu apprécier les heureuses qualités.

Je vous remercie de ce que vous avez fait pour moi auprès des [...] de la commission de l'exposition, je vous en mis bien reconnaissant.

Les [...] vous auront tenu au courant des graves évènements qui se sont succédés ici, mais comme il sont quelques fois en erreur je vois pendre la liberté de vous en dire ce que j'en ai vu. Le fait le plus grave qui a eu lieu est la suite du pape qui a quitté Rome par suite d'un mouvement populaire qui s'est porté à son palais pour lui imposer un ministère, ce qu'il n'a pas voulu accepter ; en fes[s]ant fermer les portes de son palais nous avons bien vu que cela irait plus lion, en effet après beaucoup de cris et de menaces, on a désarmé deux suisses qui se trouvaient à la porte, et jetté des pierres sans les carreaux puis on a tenté de bruler une des portes laterales du Carinale ce qui les suisses ont empêché en menaçant de faire feu et voyant que la menace ne réussissait pas ils ont fait feu, alors la foule qui n'était pas très nombreuse mais qui avait avec elle un détachement de toutes les troupes du Pape, car le Carinale n'était défendu que par une cinquantaine de suisses, alors dis-je la foule s'est sauvée en criant aux armes, ils sont allés chercher deux canons qu'ils ont pointés devant la grande porte, tout la garde civique a entouré le palais, et on a donné au Pape jusqu'au soir pour se décider, il a cédé aux instances des diplomates et a accordé tout ce qu'on demandait, seulement huit jours après un beau matin on a appris qu'il était parti incognito et qu'il s'était rendu à Gaëte dans le royaume de Naples ou

Appelé tous les ambassadeurs en protestant sur tout ce que le ministère avait fait. Depuis lors il n'y a eu rien de bien saillant, seulement il y a quelques jours cela paressait prendre une tournure un peu plus dramatique, on a battu la générale, toute la garde civique s'est trouvée réunie pour maintenir l'ordre qui paressait vouloir être troublé par un général des volontaires nommé Garibaldi qui se trouvait à Rome et qui voulait la république, le lendemain on a affiché une proclamation, comme quoi on avait formé un gouvernement provisoire de trois membres, en attendant que l'assemblée constituante romaine soit nommée pour décider du parti je prendre. Voilà ou nous en sommes ici, vraiment celui qui a connu Rome il y a quelques années ne la reconnaîtrait plus maintenant quant à sa population qui est à chaque instant à courir derrière un drapeau en criant toute sorte de chose qu'elle ne comprend pas. J'ai assisté à exaltation et au triomphe de Pie IX qui était s'en égalé, maintenant qu'elle contraste et qu'elle

distance parcourue en moins de trois ans entre un [...] triomphant, aimé, adoré et le même pontif [?] frigitif [?] et errant en pays étranger.

Nous comprenons aller à Naples ou printemps si les circonstances politiques le permette.

Recevez monsieur Le Directeur mes sincères salutations

Ch. Coumont

Rome le 22 Décembre 1848

Brief 31 Transcription brief van Joseph Stallaert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 26 december 1848.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/254: Joseph Stallaert (Rome 26/12/1848), fol. 462r-463r.

Rome le 26 x^{bre} 1848

Monsieur Navez

Je ne sais que répéter les souhaits que j'ai eu plusieurs fois l'occasions de vous faire, en safrisant ce jour pour vous témoigner de nouveau bonheur ; je regratte ne pas pouvoir le faire verbalement en vous pressant la main, avec mes compagnons d'études de l'atelier, comme Mrs Bonet Leclercq, etc qui tous ce jour-là j'en suis persuadé puisent un nouveau courage et une émulation, comme, je me rappelle, l'avoir ressenti à pareilles occasions aussi si j'avais alors du respect pour vous, il n'a fait qu'augmenter, a quoi maintenant une grande reconnaissance pour m'avoir guidé dans mes premiers pas s'est jointe.

Car grâce à vos bons conseils et vos soins, je me sens éduqué et capable d'apprécier les grands maitres et ce que l'Italie offre de beau et du grand : que d'impressions n'ai-je déjà ressuits [sic] la vue de ces beautés et ces chefs d'œuvres ; ce qui prouve que cela dépend beaucoup des principes qu'il y en a ici avec moi qui ne ressentent pas cette sympathie pour le beau et l'élève, qui ne s'initient pas à toutes ces belles productions qui n'ont nu le désir la [...] été de les cou maîtres, et voilà de ceux qui de retour dans le pays, atent le désir de venir en Italie, c'est ce que plusieurs ont essayé de faire l'orsque j'étais sur mon départ en me conseil tout plutôt d'aller faire mes études en Allemagne et la Hollande mais je connaissais leurs principes et mon inclination et je ne suis pas fâché de l'avoir suivre.

J'ai aussi à vous remercier de la recommandation à Mr Allaux c'est un ami pour moi, je suis invité à ses sacrés ou j'ai le plaisir de faire des belles connaissances, il me fait souvent l'honneur

de venir à mon atelier et me donne des conseils avec amour ; il approuve beaucoup une composition que je viens de faire, et dont je commence le tableau (grandeur nature) c'est St Luc faisant le portrait de la vierge.

St Luc un gens en terre dessiner sur une tablette qu'un enfant vient devant lui, dans le milieu du tableau apparaît la vierge devant avec l'enfant Jésus endormi et David à ses [...], formant un groupe séparé, quelques anges avec des instruments de musique l'entourant, au-dessus deux petite anges, soulèvent un draperie et laisse voir un foud [...] sur le quel se détachent mes personnages, en force.

X= comme le dit la chronique de Angelais près de qui ne peignait ses vierges qu'à genoux

C'est ce qui m'a inspiré le [...] l'ai [...] par Raphaël

Je regrette ne pas avoir à votre avis, avant de le commencer, mais j'espère soumettre la composition et l'exécution à votre jugement ce sera probablement dans 6 a 8 mois, j'espère que les affaires politiques nous laisseront tranquils [sic], on ne sont pas trop comment les affaires puisant. Ici, quoique cela tout est tranquille [sic] les romains se conduisent bien, et ne se pressent pas de faire venir le sang.

Mr Allaux vous fait faire [...] des compliments, et demandes s'il n'aura pas le plaisir de vous voir en Italie ; ainsi que Mr Verstappen peu vous fait ses amitiés je désirerai faire vos compliments à Mr Tenerani mais je ne l'ai vu qu'une fois chez Mr Allaux, je ne le connais pas assez bien du connais pas assez bien du reste pour aller chez lui quoique j'ai vu ses ateliers ou il y a des belles choses !

Si cela ne vous dérange pas, de temps en temps faites-moi le plaisir de penser à moi, cos conseils me sont toujours chers

Veillez s'il vous plait présenter mes respects à Mesdames Navez et vous monsieur Navez recevez l'assurance de mon respect et mon dévouement : votre élève

Joseph Stallaert

(J'ai lu des journaux français et Belges, sur les évènement de Rome, ils ne sont pas très vrais, et voient tous au microscopes pour nous il n'y a rien à craindre, nous sommes on ne peut pas plus tranquils [sic].)⁸

Brief 32 Transcription brief van Joseph Stallaert uit Rome aan zijn leermeester François-Joseph Navez in Brussel, 31 juni 1851.

⁸ Deze zin is verticaal toegevoegd in de marge.

Archiefbron: Brussel, Handschriftenkabinet Koninklijke Bibliotheek, Ms. II 70/1/256: Joseph Stallaert (Rome 31/06/1851), fol. 466r – 467v.

Rome 31 Juin 1854

Monsieur Navez

J'ai eu l'honneur de vous écrire lors de mon dernier envoi et vous demander votre avis et vos conseils, à propos, de mes tableaux envoyés, jusqu'à présent, je n'ai reçu rien et ne sait guerre si je vais dans la bonne voie et à votre goût, seulement l'académie d'Anvers m'a envoyé une lettre dans laquelle on me dit qu'on a vu avec satisfaction mes travaux en me conseillant de persévérer dans cette voie tout en étudiant plus la couleur.

J'avoir que je désirais avoir le vôtre et vos conseils que je n'ai jamais assé de me rappeler car la moindre correction que [...] le plaisir de recevoir de vous m'est encore présente, et ne asserei jamais de vous revue car de m'avoir donné le gout de l'antique et de m'avoir inutile à les beautés et mis à mien[n]e de les comprendre ainsi que les chefs d'œuvres des grands maitres italiens que je vois tous les jours avec tout de plaisir et que je regrette de quitter sans peu.

Car je compte quitter Rome vers le mois de juillet, j'irai dire à Naples, y passer 6 semaines et de-là à Florence, Bologne, Venise, Munich et Dresde et vers le mars de décembre je compte être à Bruxelles en attendant ; je travaille pour l'exposition de Bruxelles, je suis en travi [sic] du faire (l'ange partout l'évangile) selon l'apocalypse de St Jean XIV chefs.

Et deux ou trois études achevées il est inutile de vous répéter que je travaille beaucoup, vois et revoi[e] les galeries autant que possible ; j'ai dessiné quelque temps dans les galeries de sculpture au Vatican et avant de quitter Rome, je ferai des études d'après Raphaël ; que je considéré tous les jours de plus en plus, pour ne pas dire qu'il me désespère jamais rien de banal rien de [...], tout est grand et beau chez lui, que ces œuvres (en copies) feraient grand bien chez nous comme j'ai eu l'honneur de le dire dans mes rapport (que je fais toujours forcements) je voudrais cependant savoir ce que vous pensez de ce badinage que l'on m'impose et voudrai aussi : monsieur Navez, qu'avec bonne fois vous exposiez au ministre ce que ces retards dans Les [...] de la pension de fagement car, enfin me voilà au commencement de février, et sais toujours sans nouvelles malheureusement j'ai été réduit à vendre des études que j'aurai préféré faire voie à Bruxelles et que j'avais destinées à l'exposition.

Ici, monsieur Allaux, m'est toujours si aimable et si bon , m'invite toujours à ses fêtes et ses soirées et me parle de vous avec amateurs et me charge de se rappeler à votre souvenir

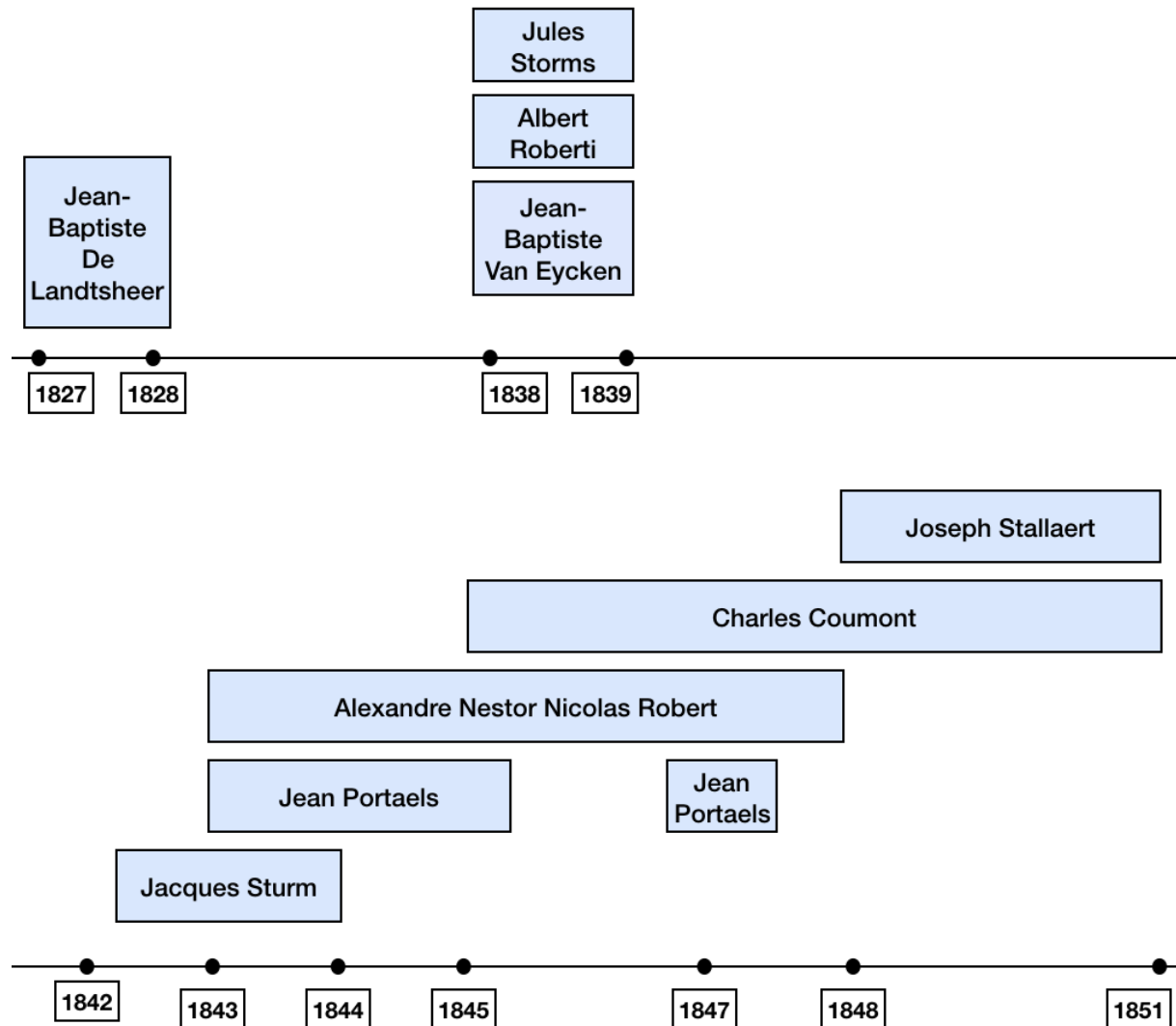
J'espère que votre santé et cela de madame Navez, Monsieur Portaels aussi sa dame, sont toujours en parfait état, en vous priant monsieur Navez, de leur présenter mes respects, j'ai le plaisir de nous renouveler l'assurance de ma gratitude et de mes sentiments les plus distingués

Votre élève dévoué

Joseph Stallaert

II. Bijlage

Bijlage 1: Schematische weergave van het verblijf van de leerlingen in Italië

Tabel 2: Atelier van François-Joseph Navez volgens Louis Alvin (1870)⁹

Atelier		Atelier des Dames
Abraham, Fréd. (Engeland)	Heyndrickx (Félix)	Champein, Amélie
Acar	Hocque, de Namur	Geefs Corr, Fanny (1807/1814-1883)
Baron, Théodoor (1840-1899)	Joly	Daman
Bataille	Joos	De Knyff (baronnes)
Bonet, Louis (1822-1894)	Kayser	Delvaux
Bouillon	Kruseman, Cornelis (1797-1857)	Féron
Bouilliot, Emile (1823-1905)	Leclercq, Emile	Jacops
Bourson Amédée (1833-1905)	Le Grand	Kindt, Adèle (1804-1884)
Capiaumont (<i>le général</i>)	Mercier	Mioen
Capronnier, Jean-Baptiste (1814-1891)	Meulenberg	(Lady) Anne Murray
Carlier	Michot (C.)	Noël, Julie Anne Marie (1812-1943)
Carolus	De graaf van Mura-Wiert	Quetelet, Mélanie
Claros	Philipkin	Schmitz, Eglé
Coumont, Charles (1822-1889)	Portaels, Jean François (1818-1895)	Timmermans
Daems, Ferdinand (1809-1875)	Priest (Engeland)	Tallien, Thérèse (De prinses van Chimay (1773-1835))
Dansaert	Rave	Vosgien
Gronckel, Vital Jean (1821-1890)	Robert, Alexandre Nestor Nicolas (1817-1890)	
De Groux, Charles (1825-1870)	Roberti, Albert Pierre (1811-1864)	

⁹ Louis Alvin, *Biographie de François-Joseph Navez*, Brussel: 1870.

de Jonghe, Gustave Léonard (1829-1893)	Baron van Romberg	
De Landtsheer, Jean-Baptiste (1797-1863)	Rowys	
De Potter, Eleuthère (1830-1854)	Sernon de Pendeville, François	
Dero, C.	Smits, Eugène (1826-1912)	
Dewez, Joseph	Stallaert, Joseph (1825-1903)	
Du Graty	Starck, Julius Josephus Gaspard (1814-s.d.)	
Dyckman	Stauthamer	
Faber, Charles	Stevens, Alfred Emile Leopold (1823-1906)	
Fabre	Storms, Jules (1817-1847)	
Favrot, L.-S.	Sturm, Jacques (1807-1844)	
Geefs	Sudot, E.	
Gisler, Edouard (1818-na 1880)	Swartenbroeck, Gustave (1820-s.d.)	
Godecharle, Josse-Auguste	Toillier, Edmond	
Goeman	Van der Hecht, Guillaume (1817-1891)	
Grandmaison, Hubert	Van Eycken, Jean-Baptiste (1809-1853)	
De graaf van Gricourt	Van Laethem	
Haseleer, François Joseph Corneille (1804-1890)		
Hazeleer, Émile		
Hermans, Charles (1839-1924)		

Tabel 3: De tocht van Jules Storms, Albert Pierre Roberti en Jean-Baptiste Van Eycken

Frankrijk	Dijon, Ouanne, Dôle, Besançon, Pontarrier, Lausanne
Zwitserland	Genève
Frankrijk	Chambéry en Savoie, Avignon, Nîmes Aix aux Bains, Grenoble
Italië	Ventimiglia, Bordighera, San Remo, Slifurco, Porto Maurizio, Oniglia, Diano, Languiglia, Allasio, Albenga, Borghetonne, Lonno, Finola, Nisasco, Noli, Zinara, Savona, Voltri, Genua, Custella San Giovanni, Piacenza, Parma, Reggio, Modena, Bologna, Florence, Rome, Napels

Kaart 1: De tocht van Jules Storms, Albert Pierre Roberti en Jean-Baptiste Van Eycken

Kaart 2 : De plaatsen die Jules Storms, Albert Pierre Roberti en Jean-Baptiste Van Eycken bezoeken in Italië

Tabel 4: De kunstenaars, werken en plaatsen die Storms, Van Eycken en Roberti aanschouwen

Stad	Kunstenaar	Locatie	Werk
Genua	Michelangelo (1475-1564)	Sint-Laurensbasiliek	De graftombes van Giuliano en Lorenzo de' Medici I, 1570
		Kerk van Gesù van Genua	
Parma	Antonio da Correggio (1489-1534)	Nationale galerij	Madonna van de Heilige Hiëronymus, 1528
	Annibale Carracci (1560-1609)		
	Antonio da Correggio	Koepel van de kathedraal San Giovanni Evangelista	De tenhemelopneming van de Maagd, ca. 1520
	Girolamo Francesco Maria Mazzola (1503-1540)	Kunstgalerij	
Bologna	Guido Reni (1575-1642)		Bloedbad van de onschuldigen, 1611
	Guido Reni		Samson als overwinnaar, 1611-1612
	Domenico Zampieri (1581-1641)		Martelaarschap van de Heilige Agnes, 1581 - 1641
	Lodovico Carracci (1555-1619)		
	Annibale Carracci (1560-1609)		
	Agostino Carracci (1557-1602)		

Stad	Kunstenaar	Locatie	Werk
	Rafaël (1483-1520)		De Heilige Cecilia, 1516-1517
	Giotto (1266-1337)		
Florence	Antonio da Correggio		
	Lodovico Carracci		
	Annibale Carracci		
	Agostino Carracci		
	Guido Reni		
	Michelangelo		
	Rafaël		De Heilige familie, 1508
	Titiaan (1488/90-1576)		
	Fra Bartolommeo (1472-1517)		
	Michelangelo	Palazzo Vecchio	David, 1501-1504
	Bartolommeo Bandinelli (1488-1560)	Palazzo Vecchio	Hercules en Cacus, 1525-1534
	Donatello (1386-1466)	Palazzo Vecchio	Judith en Holofernes, 1457-1464
	Fra Bartolommeo	Palazzo Vecchio	Neptunusfontein, 1560-1575
	Jean de Bologne (1529-1608)	Loggia dei Lanzi	De Sabijnse maagdenroof, 1584
		Uffizi	Venus de' Medici, ca. 2de eeuw-1ste eeuw v.Chr.
		Uffizi	De twee worstelaars, 4de eeuw v.Chr.
	Andrea del Sarto (1486-1530)	Uffizi	

Stad	Kunstenaar	Locatie	Werk
	Leonardo da Vinci (1452-1519)		Het hoofd van Medusa
	Leonardo da Vinci		Herodes ontvangt het hoofd van Johannes de Doper
	Correggio		
	Jean de Bologne	San Marcobasiliek	
		Santa Maria del Carminebasiliek	
		Santa Maria Novellabasiliek	
		Basilica di Santa Croce	
	Donatello (1386-1466)		
	Michelangelo (		
Lucca	Fra Bartolommeo		
	Rafaël		
	Leonardo da Vinci		

Kaart 4: De omzwervingen van Portaels en Robert in Italië in 1843, 1844 en 1845

Tabel 5: De kunstenaars, werken en plaatsen die Robert en Portaels aanschouwen

Stad	Kunstenaar	Locatie	Werk
Luzern	Bertel Thorvaldsen (1770-1844)		Leeuwenmonument, 1823
	Rafaël		
	Diego Vélaquez (1599-1660)		
	Paolo Veronese (1528-1588)		De bekering van Maria Magdalena, ca. 1548
	Antoon Van Dyck (1599-1641)		De vijf oudste kinderen van Charles I, 1637
Genua	Antoon Van Dyck		
Milaan		Kathedraal van Milaan	
	Leonardo da Vinci		[Het Laatste Avondmaal, 1495-1498]
Florence	Peter Paul Rubens (1577-1640)	Palazzo Pitti	
	Rafaël		
	Andrea del Sarto		
	Titiaan (1488-1576)	Uffizi	Venus van Urbino, 1534
Parma	Annibale Carraci		
	Correggio		
Bologna	Rafaël		Heilige Cecilia, 1516-1517
Rome	Michelangelo	Sixtijnse kapel	
	Rafaël	Vaticaan	
Venetië	Tintoretto	De galerij van de Venetiaanse Academie	Het mirakel van de slaven, 1548
	Titiaan		Maria in de tempel, 1535
	Paolo Veronese		

Sicilië		De tempel van Segesta	

Kaart 5: Rome als verblijfplaats voor de leerlingen Robert en Portaels

Tabel 6: De kunstenaars, werken en plaatsen die Stallaert aanschouwt

Stad	Kunstenaar	Locatie	Werk
Rome		Sint-Pietersbasiliek	
	Carravaggio	Vaticaanstad	De graflegging, ca. 1603-1604
		Het pantheon	
		Het capitol	
	Rafaël		De transfiguratie, 1516-1520 en een niet nader genoemd wandtapijt
	Gentile da Fabriano (1370-1427)		

	Fra Angelico (1395-1455)		
	Luca Signorelli (1445-1523)		
	Pietro Perugino (1446-1523)		
Florence		De school voor Schone Kunsten	Gotische werken

III. Lijst van afbeeldingen

Afb. 1. Louis Royer, *Buste Paus XII*, 1827. Marmer, 70 cm. Amsterdam, Rijksmuseum, inv. nr. BK-B-45.

Amsterdam, Rijksmuseum.

Afb. 2. Victor Schnetz, *Afscheid van de consul Boetius aan zijn familie*, 1827. Olieverf op doek, 310 x 260 cm. Toulouse, Musée des Augustins, inv. nr. D 1886 2.

STC, Mairie de Toulouse.

Afb. 3. Victor Schnetz, *De dood van Mazarin (uit een advertentie)*, 1827. Olieverf op doek, afmetingen onbekend. Bewaarplaats onbekend.

Laatste toegang 28 mei 2019,

<https://fr.shopping.rakuten.com/offer/buy/569884857/semaine-des-familles-la-n-47-du-22-02-1879-sous-la-direction-de-mlle-zenaide-fleuriot-la-mort-de-mazarin-il-presente-colbert-a-louis-xiv-tableau-de-m-schnetz-aout-en-bretagne-dessin-de-bernier.html>.

Afb. 4. Léopold Robert, *De heremiet van Sint Nicolaas in Ischia die vruchten ontvangt van een jong meisje*, 1827. Olieverf op doek, 56,7 x 46,5 cm. Nantes, Musée d'Arts, inv. nr. 1152.

Gérard Blot, Agence photographique de la Réunion des Musées Nationaux, Grand Palais des Champs Elysées.

Afb. 5. Léopold Robert, *Een jong meisje uit Procidia geeft een visser te drinken*, 1827. Olieverf op doek, 86 x 73 cm. Neuchâtel, Musée d'art et d'histoire, inv. nr. onbekend.

Neuchâtel, Musée d'art et d'histoire.

Afb. 6. François-Joseph Navez, *Studie voor Isaac en Rebecca*, s.d. Potlood op papier, 39 x 49,5 cm. Privécollectie.

Denis Coekelberghs, Alain Jacobs en Pierre Loze, *François-Joseph Navez (Charleroi 1787- Bruxelles 1869): La nostalgie de l'Italie* (Gent: Snoeck-Ducaju, 1999), afb. 131.

Afb. 7. François-Joseph Navez, *De eerste ontmoeting tussen Isaac en Rebecca*, 1826. Olieverf op doek, 321 cm x 394 cm. Amsterdam, Rijksmuseum, inv. nr. SK-A-1086.

Denis Coekelberghs, Alain Jacobs en Pierre Loze, *François-Joseph Navez (Charleroi 1787- Bruxelles 1869): La nostalgie de l'Italie* (Gent: Snoeck-Ducaju, 1999), afb. 132.

Afb. 8. Jean-Baptiste De Landtsheer, *Verschillende mensen bij een klein altaar in de buurt van Rome*, [1828]. Olieverf op doek, 100 x 96 cm. Privécollectie.

1991, 11–14, Rome, Christie's, nr. 161.

Afb. 9. François-Joseph Navez, *Portret van mevrouw Roberti*, 1831. Olieverf op doek, 78 x 66 cm. Charleroi, Musée des Beaux-Arts, inv. nr. 416.

Charleroi, Musée des Beaux-Arts

Afb. 10. Anoniem, *Dubbelportret van Jean-Baptiste van Eycken en Julie Anne Marie Noël van Eycken*, 1841-1842. Houtgravure op papier, 42 mm x 52 mm. Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-31.686.

Amsterdam, Rijksmuseum.

Afb. 11. Bartolomeo Pinelli, *Tiroler dames*, 1809. Ets ingekleurd met waterverf, 19 x 27 cm (zonder passepartout). Particuliere collectie.

Laatste toegang 28 mei 2019, <https://www.mizarart.com/prodotto/bartolomeo-pinelli-donne-tirolesi/>.

Afb. 12. Albert Pierre Roberti, *De tamboerijnspeelster*, 1850. Olieverf op doek, 94,5 x 79 cm. Privécollectie.

Laatste toegang 28 mei 2019, <http://www.artnet.com/artists/albert-pierre-roberti/the-tambourine-player-k4LXb8qunx6TbsRIn4bq9A2>.

Afb. 13. Albert Pierre Roberti, *De dansende tamboerijnspeelster*, s.d. Waterverf op papier, 26 x 17,5 cm. Bewaarplaats onbekend, inv. nr. E. 380.

Laatste toegang 28 mei 2019, <http://redibronzo.it/sito/?p=1493>.

Afb. 14. Albert Pierre Roberti, *Een jonge Napolitaanse vrouw*, s.d. Olieverf op doek, 100 x 73 cm. Privécollectie.

Laatste toegang 28 mei 2019, <https://www.blouinartsalesindex.com/auctions/Albert-Roberti-4069765/Jeune-Napolitaine->.

Afb. 15. François-Joseph Navez, *Een rustende Italiaanse familie in de buurt van Rome*, 1830. Olieverf op doek, 103 x 132 cm. Parijs, Louvre, inv. nr. R.F. 1993-5.

Parijs, Louvre.

Afb. 16. Jean-Baptiste Van Eycken, *De graflegging van Christus*, 1837. Olieverf op doek, 217 x 264 cm. Luik, Musée des Beaux-Arts de Liège, inv. nr. 127.

Brussel, Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium/Belgian Art Links and Tools, B162542.

Afb. 17. Jean Portaels, *Schets van twee jonge Italiaanse vrouwen*, s.d. Potlood en wit krijt op grijs papier, 255 x 305 mm. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. nr. 8978.

Brussel, Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium/Belgian Art Links and Tools, B224843.

Afb. 18. Jean Portaels, *Schets van een Italiaanse vrouw*, s.d. Grafietpotlood op dun papier, 268 x 215 mm. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. nr. 12288.

Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, J. Geleyns.

Afb. 19. Jean Portaels, *Jonge Italiaanse*, s.d. Zwart potlood en witte dekverf op blauw papier, 225 x 278 mm. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. nr. 8977.

Brussel, Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium/Belgian Art Links and Tools, B224842.

Afb. 20. Antoon Van Dyck, *De vijf oudste kinderen van Karel I*, 1637. Olieverf op doek, 163,2 x 198,8 cm. Londen, Royal Collection, Windsor Castle, inv. nr. RCIN 404405.

Royal Collection Trust/Her Majesty Queen Elizabeth II 2019.

Afb. 21. Guido Reni, *De Heilige Cecilia*, 1606. Olieverf op doek, 96 x 76 cm. Verenigde Staten, Pasadena, Norton Simon Museum, inv. nr. F.1973.23.P.

The Norton Simon Foundation.

Afb. 22. Rafaël, *De extase van de Heilige Cecilia*, 1514-1515. Olieverf op doek, 220 x 136 cm. Bologna, Pinacoteca Nazionale Bologna, inv. nr. 577.

Pinacoteca Nazionale di Bologna.

Afb. 23. Alexandre Nestor Nicolas Robert, *Studie van een vrouw met een tamboerijn*, s.d. Olieverf op doek, geen afmetingen. Privécollectie.

2016, 14-12, Brussel, Vanderkindere, nr. 206.

Afb. 24. Jean Portaels, *Italiaanse herder leunend op zijn staf*, 1844. Waterverf over een aanzet in potlood, 285 x 217 mm. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Prentenkabinet, inv. nr. F 41516.

Davy Depelchin en Inga Rossi-Schrimpf, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)," *Cahiers van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België*. tent.cat., Brussel. (Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2015), cat. 7.

Afb. 25. Jean Portaels, *Rebecca*, 1845. Olieverf op doek, 122 x 80 cm. Vilvoorde, Collectie Stadsbestuur Vilvoorde, inv. nr. S 121.

Davy Depelchin en Inga Rossi-Schrimpf, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)," *Cahiers van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België*. tent.cat., Brussel. (Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2015), cat. 1.

Afb. 26. Jean Portaels, *Portret ten halven lijve van de Mechelse beeldhouwer Joseph Tuerlinckx*, [1845]. Olieverf op doek, 98 x 74 cm. Mechelen, Museumcollectie Mechelen, inv. nr. S0490.

Museum Hof van Busleyden.

Afb. 27. Jean Portaels, *Herinnering aan de weg van Meiringen naar Handeck, 24 juni 1843*, 1843. Waterverf op papier, afmetingen onbekend. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Prentenkabinet, inv. nr. F 984.

Davy Depelchin en Inga Rossi-Schrimpf, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)," *Cahiers van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België*. tent.cat., Brussel. (Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2015), ill. 5.

Afb. 28 Jean Portaels, *De Vesuvius gezien vanaf Castellammare*, 1845. Potlood met wit gehoogd op papier, 155 x 255 mm. Privécollectie.

Davy Depelchin en Inga Rossi-Schrimpf, “Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847),” *Cahiers van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België*. tent.cat., Brussel. (Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2015), cat. 8.

Afb. 29. Jean Portaels, *Gezichten op Ischia*, 1845. Potlood en rood potlood met wit gehooagd op papier, 335 x 253 mm. Privécollectie.

Davy Depelchin en Inga Rossi-Schrimpf, “Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847),” *Cahiers van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België*. tent.cat., Brussel. (Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2015), cat. 9.

Afb. 30. Jean Portaels, *Terras van het franciscaner klooster nabij Palermo*, 1845. Aquarel en potlood op papier, 254 x 351 mm. Privécollectie.

Davy Depelchin en Inga Rossi-Schrimpf, “Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847),” *Cahiers van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België*. tent.cat., Brussel. (Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2015), cat. 10.

Afb. 31. Jean Portaels, *De latomieën van Syracuse*, 1845. Potlood op papier, 243 x 335 mm. Privécollectie.

Davy Depelchin en Inga Rossi-Schrimpf, “Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847),” *Cahiers van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België*. tent.cat., Brussel. (Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2015), cat. 11.

Afb. 32. Jean Portaels, *Het graf van Archimedes in Syracuse*, [1845]. Potlood op papier, 245 x 340 mm. Privécollectie.

Davy Depelchin en Inga Rossi-Schrimpf, “Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847),” *Cahiers van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België*. tent.cat., Brussel. (Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2015), cat. 12.

Afb. 33. Jean Portaels, *Een Italiaanse vrouw*, 1866. Olieverf op doek, 99 x 74 cm. Koninklijke Verzameling België, inv. nr. 2040.

Brussel, Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium/Belgian Art Links and Tools, B152473.

Afb. 34. Alexandre Robert, *Luca Signorelli schildert zijn dode zoon*, 1848. Olieverf op doek, 155 x 128,5 cm. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. nr. 1910.

Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. Photo d'art Speltdoorn & Fils.

Afb. 35. Alexandre Robert, *De Heilige Vrouwen*, 1846. Olieverf op doek, 130 x 180 cm. Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. nr. 1178.

Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België.

Afb. 36. François-Joseph Navez, *Het zieke kind*, 1844. Olieverf op doek, 75,5 x 67,5 cm. Berlijn, Nationalgalerie der Staatlichen Museen, inv. nr. W.S. 158.

Nationalgalerie der Staatlichen Museen zu Berlin, Andres Kilger.

Afb. 37. Jean Portaels, *Portret van Nicolas Reyntiens in traditionele oosterse klederdracht*, 1846. Olieverf op doek, 39,5 x 34 cm. Bewaarplaats onbekend.

Davy Depelchin en Inga Rossi-Schrimpf, "Portaels En De Roep Van De Oriënt (1841-1847)," *Cahiers van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België*. tent.cat., Brussel. (Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2015), ill. 7.

Afb. 38. Victor Schnetz, *Een fragment van de plundering van de stad Aquileia door Atilla*, 1845. Olieverf op doek, afmetingen onbekend. Amiens, Musée de Picardie, inv. nr. onbekend.

Musée de Picardie, A. Sidoli.

Afb. 39. Paul Delaroche, *De rust tijdens de vlucht naar Egypte*, 1844. Privécollectie.

Laatste toegang 28 mei 2019,

https://www.altesses.eu/tableau_max.php?image=1141cb4a76.

Afb. 40. Raffaello Sanzio (Rafaël), *De transfiguratie*, 1515-1520. Tempera op paneel, 410 x 279 cm. Vaticaanstad, Pinacoteca Apostolica, inv. nr. 40333.

Musei Vaticani.

Afb. 41. Michelangelo, *Het laatste oordeel*, 1534-1541. Fresco, 1370 x 1200 cm.

Vaticaanstad, Sixtijnse kapel.

Musei Vaticani.

Afb. 42. Jean Alaux, *Valenciennes bestormd door de koning Louis XIV op 17 maart 1677*, 1837. Olieverf op doek, 415 x 465 cm. Versailles, Musée de l'Histoire de France, inv. nr. 2233.

Giogo.

Afb. 43. Joseph Stallaert, *De grot van Diomedes*, [1860]. Olieverf op doek, 245 x 325 cm. Schaarbeek, gemeentehuis.

“Gemeentehuis Schaarbeek,” laatste toegang 28 mei 2019,

<https://www.1030.be/nl/restauren-van-schilderijen>.

Afb. 44. Charles Coumont, *Herder en zijn kudde in een Italiaans landschap*, ca. 1852.

Olieverf op doek, 89,54 x 71,12 cm. Privécollectie.

Laatste toegang 28 mei 2019, <https://foxgloveantiques.com/antiques/a-shepherd-and-flock-in-an-italian-landscape/>.

Afb. 45. Charles Coumont, *Ik werk op het veld (Lavoro nei campi)*, s.d. Olieverf op doek, 105 x 196 cm. Privécollectie.

2018, 13-12, Genoa, Cambi Auction House.

Afb. 46. Charles Coumont, *De Romeinse slavin*, s.d. Olieverf op doek, 32,5 x 23,7 cm. Kortrijk, *Museum voor Schone Kunsten en het Museum voor Oudheidkunde en Sierkunst* (nu Broelkaai 6), inv. nr. 116.

Brussel, Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium/Belgian Art Links and Tools, Z002758.

Afb. 47. Charles Coumont, *Koe en stier in een antiek landschap*, s.d. Olieverf op paneel, 22 x 29 cm. Privécollectie.

Laatste toegang 28 mei 2019, <http://www.artnet.com/artists/charles-coumont/kuh-und-stier-in-antiker-landschaft-hRSW8NHj771nA37E1AJAMA2>.

Afb. 48. Charles Coumont, *Putti en schapen in een Romeins landschap*, s.d. Olieverf op doek, 110,5 x 141 cm. Privécollectie.

Laatste toegang 28 mei 2019, http://www.artnet.com/artists/charles-coumont/putti-and-sheep-in-a-roman-landscape-aKhrhW1JYRIXzfPUK5FK_Q2.

Afb. 49. Charles Coumont, *Herders met kudde in de Romeinse campagne*, s.d. Olieverf op paneel, 26 x 35 cm. Privécollectie.

Laatste toegang 28 mei 2019, <http://www.artnet.com/artists/charles-coumont/hirten-mit-kuherde-in-der-r%C3%B6mischen-campagna-dwYIPwR28QmpRt3tUpAGsg2>.

Afb. 50. Joseph Stallaert, *Jonge Oriëntaalse vrouw spelend op een harp*, 1850. Olieverf op doek (opnieuw op doek), 96 x 74 cm. Privécollectie.

Laatste toegang 28 mei 2019, <http://www.artnet.com/artists/joseph-stallaert/jeune-orientale-jouant-du-luth-8OzQ10fM-KnzD8A80bftcw2>.

IV. Afbeeldingen

Afb. 1 Louis Royer, *Buste Paus XII*, 1827.

Marmor, 70 cm.

Amsterdam, Rijksmuseum, inv. nr. BK-B-45.

Afb. 2 Victor Schnetz, *Afscheid van de consul Boetius aan zijn familie*, 1827.

Olieverf op doek, 310 x 260 cm.

Toulouse, Musée des Augustins, inv. nr. D 1886 2.

Afb. 3 Victor Schnetz, *De dood van Mazarin* (uit een advertentie), 1827.

Olieverf op doek, afmetingen onbekend.

Bewaarplaats onbekend.

Afb. 4 Léopold Robert, *De heremiet van Sint Nicolaas in Ischia die vruchten ontvangt van een jong meisje*, 1827.

Olieverf op doek, 56,7 x 46,5 cm.

Nantes, Musée d'Arts, inv. nr. 1152

Afb. 5 Léopold Robert, *Een jong meisje uit Procidia geeft een visser te drinken*, 1827.

Olieverf op doek, 86 x 73 cm

Neuchâtel, Musée d'art et d'histoire, inv. nr. onbekend.

Afb. 6 François-Joseph Navez, *Studie voor Isaac en Rebecca*, s.d.

Potlood op papier, 39 x 49,5 cm.

Privécollectie.

Afb. 7 François-Joseph Navez, *De eerste ontmoeting tussen Isaac en Rebecca*, 1826.

Olieverf op doek, 321 cm x 394 cm.

Amsterdam, Rijksmuseum, inv. nr. SK-A-1086.

Afb. 8 Jean-Baptiste De Landtsheer, *Verschillende mensen bij een klein altaar in de buurt van Rome*, [1828].

Olieverf op doek, 100 x 96 cm.

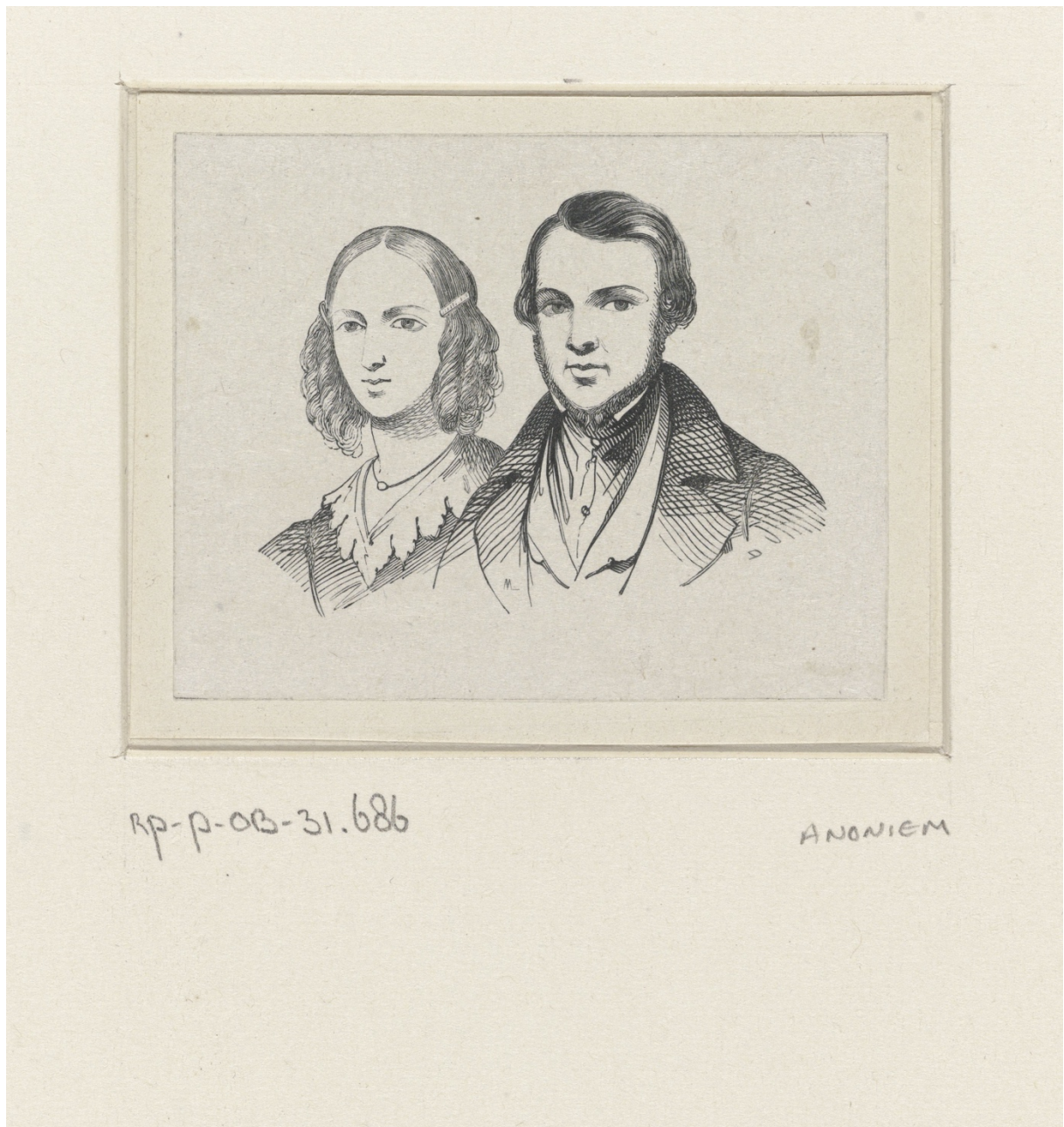
Privécollectie.

Afb. 9 François-Joseph Navez, *Portret van mevrouw Roberti*, 1831.

Olieverf op doek, 78 x 66 cm.

Charleroi, Musée des Beaux-Arts, inv. nr. 416.

Afb. 10 Anoniem, *Dubbelportret van Jean-Baptiste van Eycken en Julie Anne Marie Noël van Eycken*, 1841-1842.

Houtgravure op papier, 42 mm x 52 mm.

Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-31.686.

Afb. 11 Bartolomeo Pinelli, *Tiroler dames*, 1809.

Ets ingekleurd met waterverf, 19 x 27 cm (zonder passepartout).

Particuliere collectie.

Afb. 12 Albert Pierre Roberti, *De tamboerijnspeelster*, 1850.

Olieverf op doek, 94,5 x 79 cm.

Privécollectie.

Afb. 13 Albert Pierre Roberti, *De dansende tamboerijnspeelster*, s.d.

Waterverf op papier, 26 x 17,5 cm.

Bewaarplaats onbekend, inv. nr. E. 380..

Afb. 14 Albert Pierre Roberti, *Een jonge Napolitaanse vrouw*, s.d.

Olieverf op doek, 100 x 73 cm.

Privécollectie.

Afb. 15 François-Joseph Navez, *Een rustende Italiaanse familie in de buurt van Rome*, 1830.

Olieverf op doek, 103 x 132 cm.

Parijs, Louvre, inv. nr. R.F. 1993-5.

Afb. 16 Jean-Baptiste Van Eycken, *De graflegging van Christus*, 1837.

Olieverf op doek, 217 x 264 cm.

Luik, Musée des Beaux-Arts de Liège, inv. nr. 127.

Afb. 17 Jean Portaels, *Schets van twee jonge Italiaanse vrouwen*, s.d.

Potlood en wit krijt op grijs papier, 255 x 305 mm.

Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. nr. 8978.

Afb. 18 Jean Portaels, *Schets van een Italiaanse vrouw*, s.d.

Grafietpotlood op dun papier, 268 x 215 mm.

Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. nr. 12288.

Afb. 19 Jean Portaels, *Jonge Italiaanse*, s.d.

Zwart potlood en witte dekverf op blauw papier, 225 x 278 mm.

Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. nr. 8977.

Afb. 20 Antoon Van Dyck, *De vijf oudste kinderen van Karel I*, 1637.

Olieverf op doek, 163,2 x 198,8 cm.

Londen, Royal Collection, Windsor Castle, inv. nr. RCIN 404405.

Afb. 21 Guido Reni, *De Heilige Cecilia*, 1606.

Olieverf op doek, 96 x 76 cm.

Verenigde Staten, Pasadena, Norton Simon Museum, inv. nr. F.1973.23.P.

Afb. 22 Rafaël, *De extase van de Heilige Cecilia*, 1514-1515.

Olieverf op doek, 220 x 136 cm.

Bologna, Pinacoteca Nazionale Bologna, inv. nr. 577.

Afb. 23 Alexandre Nestor Nicolas Robert, *Studie van een vrouw met een tamboerijn*, s.d.
Olieverf op doek, geen afmetingen.
Privécollectie.

Afb. 24 Jean Portaels, *Italiaanse herder leunend op zijn staf*, 1844.

Waterverf over een aanzet in potlood, 285 x 217 mm.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Prentenkabinet, inv. nr. F 41516.

Afb. 25 Jean Portaels, *Rebecca*, 1845.

Olieverf op doek, 122 x 80 cm.

Vilvoorde, Collectie Stadsbestuur Vilvoorde, inv. nr. S 121.

Afb. 26 Jean Portaels, *Portret ten halven lijve van de Mechelse beeldhouwer Joseph Tuerlinckx*, [1845].

Olieverf op doek, 98 x 74 cm.

Mechelen, Museumcollectie Mechelen, inv. nr. S0490.

Afb. 27 Jean Portaels, *Herinnering aan de weg van Meiringen naar Handeck, 24 juni 1843, 1843.*

Waterverf op papier, afmetingen onbekend.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Prentenkabinet, inv. nr. F 984.

Afb. 28 Jean Portaels, *De Vesuvius gezien vanaf Castellammare, 1845.*

Potlood met wit gehoogd op papier, 155 x 255 mm.

Privécollectie.

Afb. 29 Jean Portaels, *Gezichten op Ischia*, 1845.

Potlood en rood potlood met wit gehoogd op papier, 335 x 253 mm.

Privécollectie.

Afb. 30 Jean Portaels, *Terras van het franciscaner klooster nabij Palermo*, 1845.
Aquarel en potlood op papier, 254 x 351 mm.
Privécollectie.

Afb. 31 Jean Portaels, *De latomieën van Syracuse*, 1845.
Potlood op papier, 243 x 335 mm.
Privécollectie.

Afb. 32 Jean Portaels, *Het graf van Archimedes in Syracuse*, [1845].

Potlood op papier, 245 x 340 mm.

Privécollectie.

Afb. 33 Jean Portaels, *Een Italiaanse vrouw*, 1866.

Olieverf op doek, 99 x 74 cm.

Koninklijke Verzameling België, inv. nr. 2040.

Afb. 34 Alexandre Robert, *Luca Signorelli schildert zijn dode zoon*, 1848.

Olieverf op doek, 155 x 128,5 cm.

Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. nr. 1910.

Afb. 35 Alexandre Robert, *De Heilige Vrouwen*, 1846.

Olieverf op doek, 130 x 180 cm.

Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. nr. 1178.

Afb. 36 François-Joseph Navez, *Het zieke kind*, 1844.

Olieverf op doek, 75,5 x 67,5 cm.

Berlijn, Nationalgalerie der Staatlichen Museen, inv. nr. W.S. 158.

Afb. 37 Jean Portaels, *Portret van Nicolas Reyntiens in traditionele oosterse klederdracht*, 1846.

Olieverf op doek, 39,5 × 34 cm.

Bewaarplaats onbekend.

Afb. 38 Victor Schnetz, *Een fragment van de plundering van de stad Aquileia door Atilla*, 1845.

Olieverf op doek, afmetingen onbekend.

Amiens, Musée de Picardie, inv. nr. onbekend.

Afb. 39 Paul Delaroche, *De rust tijdens de vlucht naar Egypte*, 1844.
Privécollectie.

Afb. 40 Raffaello Sanzio (Rafaël), *De transfiguratie*, 1515-1520.

Tempera op paneel, 410 x 279 cm.

Vaticaanstad, Pinacoteca Apostolica, inv. nr. 40333.

Afb. 41 Michelangelo, *Het laatste oordeel*, 1534-1541.

Fresco, 1370 x 1200 cm

Vaticaanstad, Sixtijnse kapel.

Afb. 42 Jean Alaux, *Valenciennes bestormd door de koning Louis XIV op 17 maart 1677*, 1837.

Olieverf op doek, 415 x 465 cm.

Versailles, Musée de l'Histoire de France, inv. nr. 2233.

Afb. 43 Joseph Stallaert, *De grot van Diomedes*, [1860].

Olieverf op doek, 245 x 325 cm.

Schaarbeek, gemeentehuis.

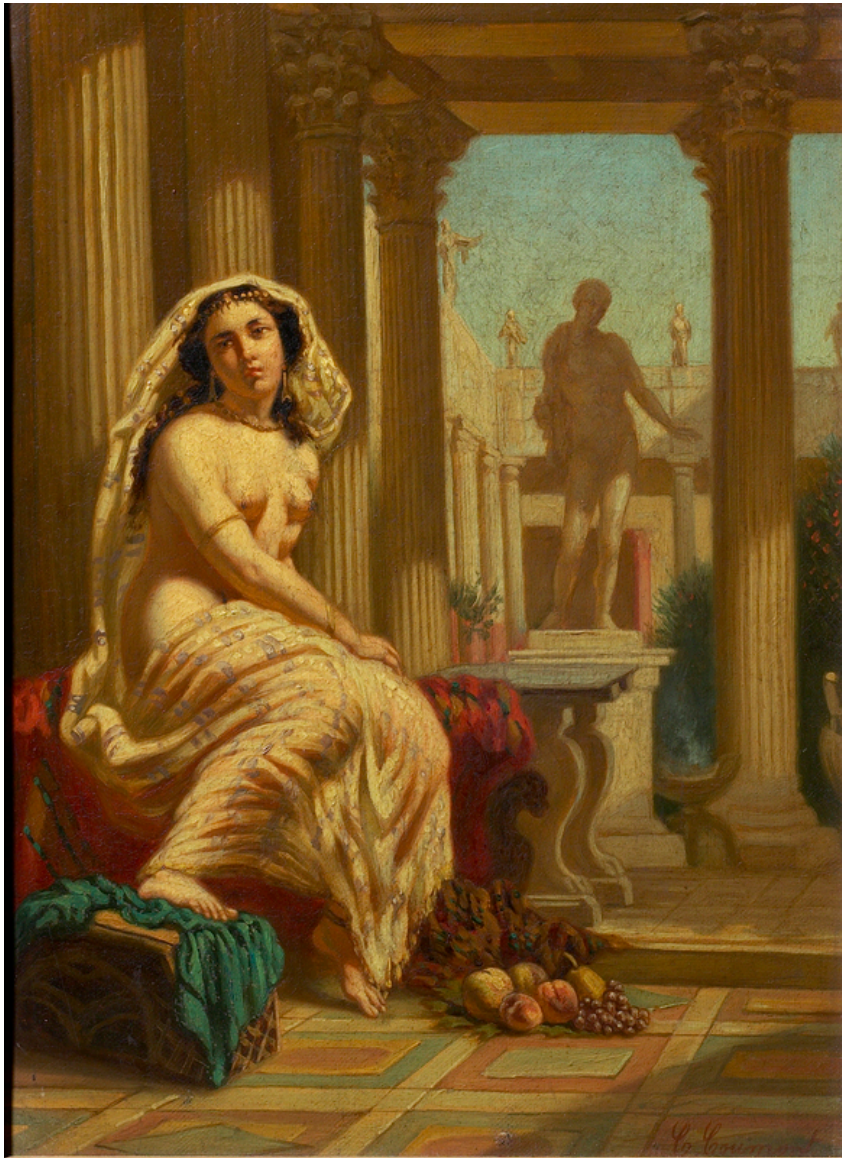
Afb. 44 Charles Coumont, *Herder en zijn kudde in een Italiaans landschap*, ca. 1852.

Olieverf op doek, 89,54 x 71,12 cm.

Privécollectie.

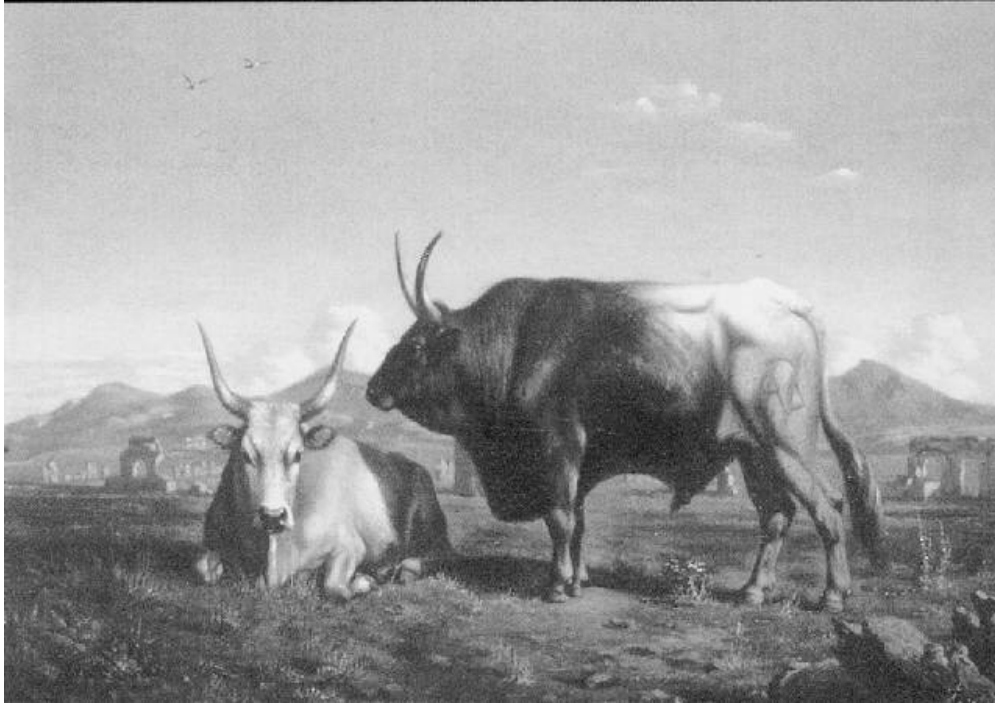
Afb. 45 Charles Coumont, *Ik werk op het veld (Lavoro nei campi)*, s.d.
Olieverf op doek, 105 x 196 cm.
Privécollectie.

Afb. 46 Charles Coumont, *De Romeinse slavin*, s.d.

Olieverf op doek, 32,5 x 23,7 cm.

Kortrijk, *Museum* voor Schone Kunsten en het Museum voor Oudheidkunde en Sierkunst (nu Broelkaai 6), inv. nr. 116.

Afb. 47 Charles Coumont, *Koe en stier in een antiek landschap*, s.d.

Olieverf op paneel, 22 x 29 cm.

Privécollectie.

Afb. 48 Charles Coumont, *Putti en schapen in een Romeins landschap*, s.d.

Olieverf op doek, 110,5 x 141 cm.

Privécollectie.

Afb. 49 Charles Coumont, *Herders met kudde in de Romeinse campagne*, s.d.
Olieverf op paneel, 26 x 35 cm.
Privécollectie.

Afb. 50 Joseph Stallaert, *Jonge Oriëntaalse vrouw spelend op een harp*, 1850.
Olieverf op doek (opnieuw op doek), 96 x 74 cm.
Privécollectie.